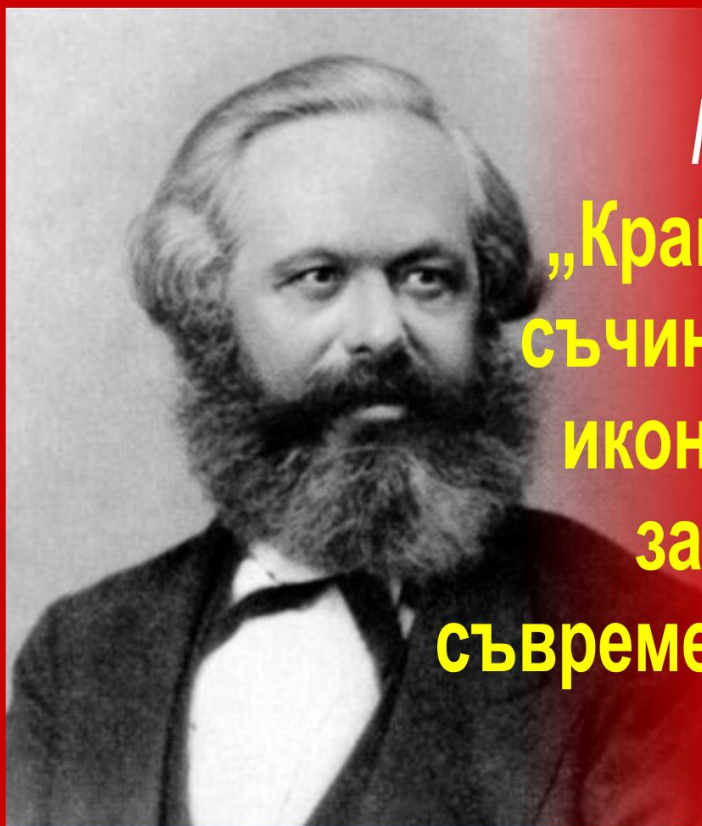

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ТОМ ПЪРВИ

Капитализъм:

„Крайната цел на това съчинение е да разкрие икономическия закон за развитието на съвременното общество.“

Карл Маркс

ОТДЕЛ СЕДМИ

**ПРОЦЕСЪТ НА НАТРУПВАНЕ
НА КАПИТАЛА**

**Съвременната теория
на колонизацията**

Карл Маркс
КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

ТОМ ПЪРВИ

ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВО НА КАПИТАЛА

ОТДЕЛ СЕДМИ

ПРОЦЕСЪТ НА НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

Съдържание:

ОТДЕЛ СЕДМИ:

ПРОЦЕСЪТ НА НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА ...стр. 5

Глава двадесет и първа:

Просто възпроизводство ...стр. 7

Глава двадесет и втора:

Превръщане на принадлежната стойност в капитал

...стр. 23

1. **Капиталистически производствен процес в разширен мащаб. Превръщане на законите на собствеността, съществуващи в стоковото производство, в закони на капиталистическото присвояване ...стр. 23**

2. **Погрешно схващане на възпроизводството в разширен мащаб от страна на политическата икономия**

...стр. 35

3. **Разделяне на принадлежната стойност на капитал и доход. Теория на въздържанието ...стр. 38**

4. **Обстоятелства, които определят размера на нат-**

рупването, независимо от пропорцията, в която принадлежната стойност се разпада на капитал и доход.
Степен на експлоатацията на работната сила ...стр. 47

5. Така нареченият фонд "работна заплата" ...стр. 58

Глава двадесет и трета:

Общият закон на капиталистическото натрупване
...стр. 61

1. Нарастващо търсене на работната сила, паралелно с натрупването при неизменящ се състав на капитала
...стр. 61

* Производството на принадлежна стойност или обогатяването е абсолютният закон на този начин на производство (капиталистическият) ...стр. 70

2. Относително намаляване на променливата част на капитала в хода на натрупването и на придружаващата го концентрация ...стр. 73

3. Прогресивно производство на относително излишно население (свръхнаселение) или на промишлена резервна армия ...стр. 84

4. Различни форми на съществуване на относително излишното население. Всеобщият закон на капиталистическото натрупване ...стр. 98

5. Илюстрация на всеобщия закон на капиталистическото натрупване ...стр. 107

а) Англия от 1846-1866 г. ...стр. 107

б) Зле платените слоеве на британската промишлена работническа класа ...стр. **114**

в) Скитащо население ...стр. **125**

г) Въздействие на кризите върху най-добре платената част на работническата класа ...стр. **129**

д) Британският земеделски пролетариат ...стр. **135**

е) Ирландия ...стр. **160**

Глава двадесет и четвърта:

Тъй нареченото първоначално натрупване стр. **178**

1. Тайната на първоначалното натрупване ...стр. **178**

2. Експроприацията на земята на селското население ...стр. **182**

3. Кървавото законодателство против експроприираните след края на 15^{-ти} век. Закони за намаляване на работната заплата ...стр. **199**

4. Генезис на арендатора капиталист ...стр. **209**

5. Обратното влияние на аграрната революция върху промишлеността. Изграждане на вътрешния пазар за промишления капитал ...стр. **210**

6. Генезис на промишления капиталист ...стр. **215**

7. Историческата тенденция на капиталистическото натрупване ...стр. **228**

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** в книгоиздаването под името "под линия"
...стр. 243

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

([горе](#))

ОТДЕЛ СЕДМИ

Процесът на натрупване на капитала

Превръщането на една парична сума в средства за производство и работна сила е първото движение, през което минава онова количество стойност, предназначено да функционира като капитал. Това движение се извършва на пазара, в сферата на обръщението. Втората фаза на това движение, производственият процес, е завършена, щом като средствата за производство бъдат превърнати в стока, чиято стойност надминава стойността на нейните съставни части, значи съдържа първоначално авансирания капитал плюс известна *принадена стойност*. След това тези стоки трябва да бъдат отново хвърлени в обръщението. Те трябва да бъдат продадени, тяхната стойност да бъде реализирана в пари, тези пари наново да бъдат превърнати в капитал и така все отново. Това обращение, което винаги преминава през едни и същи последователни фази, образува обръщението на капитала.

Първото условие за натрупване е капиталистът да е успял да продаде своите стоки и да превърне обратно в капитал по-голямата част от получените по такъв начин пари. В по-нататъшното изложение ние предпоставяме, че капиталът нормално извършва процеса на своето обръщение. Подробният анализ на този процес спада във вто-

ра книга.

Капиталистът, който произвежда принадлежна стойност, т.е. изсмуква незаплатен труд непосредствено от работниците и го фиксира в стоки, наистина е пръв присвоител на тази принадлежна стойност, но съвсем не е неин последен собственик. По-нататък той трябва да я дели с други капиталисти, които изпълняват други функции в общественото производство, взето в неговата цялост — с поземлените собственици и т.н. По такъв начин принадлежната стойност се разпада на различни части. Нейните дялове попадат в ръцете на различни категории лица и придобиват различни, самостоятелни една към друга форми, като печалба, лихва, търговска печалба, поземлена рента и т.н. Тези превърнати форми на принадлежната стойност могат да бъдат разглеждани едва в трета книга.

Така че ние тук предпоставяме от една страна, че капиталистът, който произвежда стоката, я продава по нейната стойност, и при неговото завръщане на стоковия пазар повече не се спираме нито на различните форми, които избуяват от капитала в сферата на обръщението, нито на скритите в тях конкретни условия на възпроизводство. От друга страна ние вземаме капиталистическия производител като собственик на цялата принадлежна стойност или, ако искате, като представител на всичките негови съучастници в пляката. Така че ние на първо време разглеждаме натрупването абстрактно, т.е. като прост момент на непосредствения производствен процес.

Доколкото се извършва натрупване, капиталистът успява да продава произведената стока и да превръща обратно в капитал получените за нея пари. По-нататък: разбиването на принадлежната стойност на различни късове нищо не изменя нито в нейната природа, нито в ония необходими условия, при които тя става елемент на натрупването. Каквато и да бъде оная част на принадлежната стойност, която капиталистическият производител задържа за себе си или отстъпва на други, винаги той пръв я присвоява. Така че онова, което ние предпоставя

вяме в нашето изложение за натрупването, се подразбира и за нейния действителен ход. От друга страна раздробяването на принадлежната стойност и посредническото движение на обръщението затъмняват простата основна форма на процеса на натрупване. Затова неговият чист анализ изисква засега да оставим настрана всички явления, които скриват вътрешното движение на неговия механизъм.

(горе)

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА

ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Каквато и да бъде обществената форма на производствения процес, той трябва да бъде непрекъснат, т.е. да протича периодично все през едни и същи стадии. Както обществото не може да престане да консумира, така то не може да престане да произвежда. Затова всеки производствен процес — разглеждан в неговата непрекъсната връзка и в постоянния поток на неговото възобновяване — е същевременно и възпроизводствен процес.

Условията на производството са същевременно и условия на възпроизводството. Нито едно общество не може постоянно да произвежда, т.е. да възпроизвежда, ако постоянно не превръща обратно част от своите продукти в средства за производство или в елементи на ново производство. При равни други условия то може да възпроизвежда или поддържа своето богатство на същото равнище само ако замества *in natura* [лат.: в натура] консумираните напр. в течение на годината средства за производство, т.е. средства на труда, сурови материали и спомагателни вещества — със също такова количество нови екземпляри, отделяни от общата маса на годишния продукт и отново включвани в производствения процес. Така че определено количество от годишния продукт принадлежи на производството. Предназначено по начало за производствена консумация, това количество съ-

ществуват в повечето случаи в такива натурални форми, които сами по себе си изключват индивидуалната консумация.

Ако производството има капиталистическа форма, то и възпроизводството има същата форма. Както в капиталистическия начин на производство трудовият процес се явява само като средство за процеса на нарастване, също тъй и възпроизводството се явява само като средство за възпроизвеждане на авансираната стойност като капитал, т.е. като самонарастваща стойност. Икономическата характерна маска на капиталиста е прикрепена към даден отделен човек само затова, че парите му постоянно функционират като капитал. Ако напр. авансираната парична сума от 100 ф.ст. тази година се превърне в капитал и произведе 20 ф.ст. принадлежаща стойност, тя трябва и през следващата година и т.н. да повтаря същата операция. Като периодично нарастване на капиталовата стойност, или като периодичен плод на намиращия се в процес капитал, принадлежната стойност придобива форма на *revenue* [англ.: доход], който произлиза от капитала.

Ако този доход служи на капиталиста само като консумативен фонд, т.е. ако той бъде консумиран също тъй периодично, както бива придобиван — тогава, при еднакви други условия, се извършва просто възпроизводство. Макар че последното е само повторение на производствения процес в същия му размер, това просто повтаряне или непрекъснатост придава на процеса известни нови черти или по-скоро премахва привидните черти на неговото изолирано протичане. *1

[*1 „Богатите, които поглъщат продуктите на чуждия труд, ги получават само чрез действия на размяна (покупки на стоки). Затова те като че ли са изложени на скорошно изчерпване на техните резервни фондове... Но в обществения строй богатството е получило сила да се възпроизвежда чрез чужд труд... Богатството, също както трудът и чрез труда, доставя всяка година плод, който може да бъде унищожаван всяка година, без богатият да става по-беден. Тоя плод е доходът, произхождащ от капитала.” (Сисмонди, *Nouveaux Principes etc.*, том 1, стр. 81, 82)]

Производственият процес започва с купуване на работна сила за определено време и това му започване се възобновява постоянно, щом изтече срокът, за който е бил продаден трудът, и с това изтече определен производствен период — седмица, месец и т.н. Но работникът получава заплата едва след като неговата работна сила вече е била в действие и е реализирала в стоки както своята собствена стойност, така и принадлежната стойност. Значи той е произвел както принадлежна стойност, която ние засега разглеждаме само като консумативен фонд на капиталиста, така и фонда на своята собствена заплата, променливия капитал, още преди този капитал да се е възвърнал при него във форма на работна заплата; и той остава на работа само до тогава, докато постоянно го възпроизвежда. Оттук изхожда и споменатата в шестнадесета глава под „II“ формула на икономистите, която представя работната заплата като дял от самия продукт.*2 Една част от постоянно възпроизвеждания от работника продукт постоянно се връща при него във форма на работна заплата. Наистина, капиталистът му заплаща стоковата стойност в пари. Но тези пари са само превърнатата форма на продукта на труда или по-скоро на част от продукта на труда. Докато работникът превръща част от средствата за производство в продукт, една част от неговия предишен продукт се превръща обратно в пари. С неговия труд през миналата седмица или през последното полугодие заплащат неговия дневен труд или труда му през следното полугодие. Илюзията, която се поражда от паричната форма, изчезва веднага, щом вместо отделния капиталист и отделния работник разглеждаме капиталистическата класа и работническата класа като цяло. Капиталистическата класа постоянно дава на работническата класа в парична форма „асигнации“ (*нормалният разум отказва да разбере това ненормално понятие така, както отказва да разбере ненормалното понятие "капитализъм".* Защото „асигнацията е документ за възложена задача, назначаване на служба (пост), ... без в него изпълнението да изисква насрещно изпълнение. Т.е. капиталистът възлага на работника, но той няма право да възлага нищо на капиталиста. бг.ред) за част

от произведения от работниците и присвоен от капиталистите продукт. Тези „асигнации“ работникът също така постоянно връща на капиталистическата класа и срещу това получава от нея полагащата му се част от неговия собствен продукт. Стоковата форма на продукта и паричната форма на стоката маскират процеса.

И така променливият капитал е само особена историческа форма, в която се проявява фондът на средствата за живот, или трудовият фонд, който е необходим на работника за неговата самоиздръжка и възпроизвеждане и който самият работник винаги трябва да произвежда и възпроизвежда при всички системи на обществено производство. Трудовият фонд се стича към него във форма на платежни средства за неговия труд, тъй като неговият собствен продукт постоянно се отдалечава от него във форма на капитал. Обаче тази форма на проява на трудовия фонд съвсем не изменя факта, че капиталистът авансира на работника неговия собствен предметен труд.*3

[*3 „Когато капиталът бъде употребяван за авансиране на заплатите на работниците, това не прибавя нищо към фонда за поддържане на труда.“ (Кейзъноув в забележката към неговото издание на книгата на Малтус, *Definitions in Political Economy*, Лондон, 1853 г., стр. 22)]

Да вземем един крепостен селянин. Той работи със своите собствени средства за производство, на собствената си нива, напр. 3 дни през седмицата. През другите три дни той работи ангария в господарското имение. Той постоянно възпроизвежда своя собствен трудов фонд, който за самия него никога не получава форма на платежни средства, авансирани от трето лице за неговия труд, В замяна на това пък неговият безплатен принудителен труд никога не получава форма на доброволен и заплащан труд. Ако утре феодалът присвои нивата, работния добитък, семената на крепостния селянин, накъсо, неговите средства за производство — тогава от този момент селянинът ще бъде принуден да продава на феодалния господар своята работна сила. При непроменени други условия селянинът и сега, както и преди, ще работи шест дни в седмицата — 3 дни за себе си и 3 дни за

бившия феодален господар, който сега се е превърнал в капиталистически господар. Той и сега, както и преди, ще изхабява средствата за производство като средства за производство и ще пренася тяхната стойност върху продукта. И сега, както и по-рано, определена част от продукта ще влиза във възпроизводството. Но също както ангарийният труд получава форма на наемен труд, така и трудовият фонд, също както преди произвеждан и възпроизвеждан от крепостния селянин, получава форма на капитал, авансиран на работника от бившия феодален господар. Буржоазният икономист, чийто ограничен мозък не е в състояние да отличи формата на проява от това, което се проявява чрез тази форма — затваря очи пред факта, че дори и в днешно време трудовият фонд се явява по земното кълбо само по изключение във форма на капитал. ***4**

[*4 „Капиталистите все още нито на четвърт част от земята не авансират на работниците средствата за тяхната издръжка.” (Ричард Джоунс, Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations, Хертфорд, 1852 г., стр. 36)]

Наистина, променливият капитал губи значението на стойност, авансирана от собствения фонд на капиталиста, ***4a** само когато разглеждаме капиталистическия производствен процес в постоянното протичане на неговото възобновяване. Но той все пак трябва някъде и някога да започне. Затова от нашето досегашно становище е вероятно, че капиталистът някога е станал притежател на пари чрез някакво първоначално натрупване, независимо от чужд незаплатен труд, и затова е могъл да се яви на пазара като купувач на работна сила. Впрочем самата непрекъснатост на капиталистическия производствен процес или простото възпроизводство предизвиква и други странни промени, които обхващат не само променливата част на капитала, но и целокупния капитал.

Ако периодично произвежданата с капитал от 1000 ф.ст. принадлежна стойност възлиза напр. за една година на 200 ф.ст. и ако тази принадлежна стойност всяка година бъде консумирана — ясно е, че след петгодишно повтаряне на същия този процес сумата на консумираната

принадена стойност ще бъде равна на 5×200 или равна на първоначално авансираната капиталова стойност от 1000 ф.ст. Ако годишната принадлежна стойност бъде консумирана само отчасти, напр. само наполовина, същият резултат би се получил след десетгодишно повтаряне на производствения процес, защото $10 \times 100 = 1000$. Изобщо: авансираната капиталова стойност, разделена на годишно консумираната принадлежна стойност, дава броя на годините, или броя на периодите на възпроизводство, след изтичането на които капиталистът ще е погълнал първоначално авансирания капитал, който значи ще е изчезнал. Представата на капиталиста, че той консумира продукта на чуждия незаплатен труд — принадлежната стойност — и запазва първоначалната капиталова стойност, абсолютно нищо не променя от този факт. След изтичане на известен брой години собствената капиталова стойност на капиталиста е равна на сумата на принадлежната стойност, която той е присвоил без еквивалент през същия брой години, а погълнатата от него стойностна сума е равна на първоначалната капиталова стойност. Наистина, той запазва в ръцете си един капитал, чиято величина не се е изменила и част от който, напр. здания, машини и т.н., вече е била налице, когато той е пускал в ход предприятието си. Но тук става въпрос за стойността на капитала, а не за неговите материални съставни части. Ако някой консумира целия си имот, като направи дългове, които се равняват на стойността на този имот — тогава именно целият имот представлява общата сума на неговите дългове. Също тъй, ако капиталистът е консумирал еквивалента на своя авансиран капитал, стойността на този капитал представлява вече само общата сума на безплатно присвоената от него принадлежна стойност. Нито атом от стойността на неговия стар капитал не продължава да съществува.

Така че — съвсем независимо от всяко натрупване — простата непрекъснатост на производствения процес или простото възпроизводство по необходимост превръща след по-къс или по-дълъг период всеки капитал в натрупан капитал или капитализирана принадлежна стой-

ност. Дори и ако той при влизането си в производствения процес е бил лично отработена собственост на своя вложител — той рано или късно ще стане стойност, присвоена без еквивалент, или материализация (все едно дали в парична или друга форма) на незаплатен чужд труд.

В четвърта глава видяхме, че за да се превърнат парите в капитал, не е достатъчно да има налице производство на стойност и стоково обръщение. Преди всичко трябваше да застанат един срещу друг като купувач и продавач: отсам — притежателят на стойност или пари, оттатък — притежателят на субстанцията, която създава стойност; отсам — притежателят на средства за производство и за живот, оттатък — притежателят само на работна сила и нищо друго. Така че разграничението между продукта на труда и самия труд, между обективните трудови условия и субективната работна сила беше фактически дадената основа, изходната точка на капиталистическия производствен процес.

Но това, което в началото беше само изходна точка, по силата на простата непрекъснатост на процеса, на простото възпроизводство постоянно бива наново произвеждано и увековечавано като свойствен резултат на капиталистическото производство. От една страна производственият процес постоянно превръща вещественото богатство в капитал, в нарастващи и консумативни средства за капиталиста. От друга страна **работникът постоянно излиза от производствения процес такъв, какъвто е влязъл в него, т.е. като личен източник на богатство, но лишен от всички средства да реализира това богатство за себе си.** Тъй като още преди неговото влизане в процеса неговият собствен труд е отчужден от него, присвоен от капиталиста и включен в тялото на капитала, този труд през време на процеса постоянно се определя в чужд продукт. А тъй като производственият процес е същевременно и процес на консумиране на работна сила от страна на капиталиста, продуктът на работника постоянно се превръща не само в стока, но и в капитал, в стойност, изсмукваща силата, която

създава стойност; в средства за живот, които **купуват човека**; в средства за производство, които употребява производителя. ***5** Затова самият работник постоянно произвежда обективното богатство като капитал, като чужда на него сила, която господства над него и го експлоатира, а капиталистът също тъй постоянно произвежда работната сила като субективен, абстрактен, отделен от своите собствени средства за предметяване и реализиране, съществуващ само в тялото на работника източник на богатство, накъсо — произвежда работника като наемен работник. ***6** Това постоянно възпроизвеждане или увековечаване на работника е за капиталистическото производство *условие, без което не може [лат.: sine qua non]*.

Потреблението на работника е двойко. В самото производство той чрез своя труд потребява средства за производство и ги превръща в продукти с по-висока стойност от тази на авансирания капитал. Това е неговата производствена консумация. Тя е същевременно и консумация на неговата работна сила от капиталиста, който я е купил. От друга страна работникът употребява парите, които са му платени за неговата работна сила, за средства за живот: това е неговата индивидуална консумация. Следователно производствената и индивидуалната консумация на работника са съвсем различни. При първата работникът действа като движеща сила на капитала и принадлежи на капиталиста; при втората той принадлежи на себе си и изпълнява жизнени функции във производствения процес. Резултат на първата е животът на капиталиста, а резултат на втората — животът на самия работник.

Когато разгледахме „работния ден” и пр., между другото видяхме, че работникът често пъти е принуден да превръща своята индивидуална консумация в прост инцидент от производствения процес. В този случай той вкарва в себе си средства за живот, за да поддържа дейността на своята работна сила — също както в парната машина се вкарват въглища и вода, а в колелото — масло. В такъв случай неговите

консумативни средства са само консумативни средства на дадено средство за производство, а неговата индивидуална консумация — направо производствена консумация. Но това се явява само като злоупотреба, несъществена за капиталистическия производствен процес.*7

[*7 Роси не би издекламирал толкова разпалено този пункт, ако беше проникнал действително в тайната на „производствената консумация“.]

Работата изглежда другояче, ако разгледаме не отделния капиталист и отделния работник, а капиталистическата класа и работническата класа, не изолирания производствен процес на стоката, а капиталистическия производствен процес в неговия обществен обем. — Когато капиталистът превръща част от своя капитал в работна сила, той с това увеличава стойността на целия свой капитал. С един куршум той убива два заека. Той печели не само от това, което получава от работника, но и от това, което му дава. Отчужденият в замяна срещу работната сила капитал се превръща в средства за живот, чиято консумация служи за възпроизвеждане на мускулите, нервите, костите, мозъка на наличните работници и за създаване на нови работници. Затова индивидуалното потребление на работническата класа в неговите абсолютно необходими рамки е обратно превръщане на средствата за живот, които капиталът е отчуждил срещу работна сила, в пригодна за нова експлоатация от капитала работна сила. Тя е производство и възпроизводство на най-необходимото за капиталиста средство за производство, на самия работник. Така че индивидуалната консумация на работника си остава момент от производството и възпроизводството на капитала, все едно дали тя се извършва вътре или вън от работилницата, фабриката и т.н., в трудовия процес или извън него — също както е и с чистенето на машината, все едно дали то се извършва през време на трудовия процес или в определени паузи през същия процес. Няма никакво значение, че работникът извършва своята индивидуална консумация заради себе си, а не заради капиталиста. Също така консумацията на товарния добитък не

престава да бъде необходим момент на производствения процес от това, че добитъкът сам има облагата от това, което яде. Постоянното поддържане и възпроизвеждане на работническата класа си остава постоянно условие за възпроизводство на капитала. Изпълнението на това условие капиталистът може спокойно да предостави на нагона на работниците към самозапазване и размножаване. Той се грижи само за това, колкото може повече да ограничи тяхната индивидуална консумация до необходимото, и е безкрайно далеч от оная южно-американска грубост, която принуждава работника да поглъща по-хранителни вещества вместо по-малко хранителни. *8

[*8 „Работниците в мините на Южна Америка, чието всекидневно занятие (може би най-тежкото в света) се състои в това да изкачват на плещите си от дълбочина 450 фута товар руда, тежък от 180 до 200 фунта, живеят само с хляб и боб; те биха предпочели да се хранят само с хляб, но господарите им, които са забелязали, че работниците само с хляб не могат да работят така усилено, ги третират като коне и ги принуждават да ядат боб; а бобът е по-богат от хляба откъм калциеви и фосфорни соли.” (Либих, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, I част, стр. 194, бележката)]

Именно затова *капиталистът* и неговият идеолог, икономистът, разглеждат като производствена само оная част от индивидуалната консумация на работника, която е нужна за увековечаване на работническата класа и значи наистина трябва да бъде консумирана, за да може капиталът да консумира работната сила; всичко, което работникът би консумирал извън това, за свое удоволствие, е непроизводствена консумация. *9 Ако натрупването на капитала би причинило покачване на работната заплата, значи и умножаване на консумативните средства на работника без консумиране на повече работна сила от страна на капитала — добавъчният капитал би бил консумиран непроизводствено. *10 И наистина: индивидуалната консумация на работника е непроизводствена за самия него, тъй като възпроизвежда само нуждаещия се индивид; тя е производствена за капиталиста и за държавата, тъй като е производство на силата, която произвежда чуждо богатство. *11

[*11 „Единствената производствена консумация в същинския смисъл на думата е консумацията или разрушаването на богатство (той иска да каже: изхабяването на средствата за производство) от страна на капиталисти, с цел възпроизводство... Работникът... е производствен консуматор за онова лице, което го използва, и за държавата, но строго взето не и за самия себе си.” (Малтус, Definitions etc., стр. 30)]

Така че за обществото работническата класа, дори и вън от непосредствения трудов процес, е също така принадлежност на капитала, както и мъртвият инструмент на труда. Дори нейната индивидуална консумация е в известни предели само момент от възпроизводствения процес на капитала. А самият процес има грижа тези съзнателни производствени инструменти да не избягат — като постоянно отдалечава техния продукт в техния полюс към противоположния полюс на капитала. Индивидуалната консумация се грижи от една страна за тяхното собствено запазване и възпроизвеждане, а от друга страна, чрез унищожаване на средствата за живот — за тяхното постоянно появяване отново на трудовия пазар. Римският роб е бил привързан с вериги към своя собственик, а наемният работник — с невидими нишки. Привидността на неговата независимост се поддържа чрез постоянна смяна на индивидуалните капиталисти и чрез *правната фикция* на договора.

По-рано капиталът, когато това му се е виждало нужно, е предявявал своето право на собственост върху свободния работник чрез принудителни закони. Така напр. до 1815 г. в Англия е било забранено под страх на строго наказание емигрирането на машинни работници.

Във възпроизводството на работническата класа се включва същевременно и предаването и натрупването на сръчността от едно поколение на друго. ***12** До каква степен капиталистът смята съществуването на такава сръчна работническа класа като едно от производствените условия, които му принадлежат, и наистина гледа на нея като на реално съществуване на своя променлив капитал — това се виж-

да, щом някоя криза го застраши с нейната загуба. Както е известно, поради американската гражданска война и придружаващата я памучна криза мнозинството от памучните работници в Ленкшайр и т.н. бяха изхвърлени на улицата. От недрата на самата работническа класа, както и от други обществени слоеве, се разнесе призив за държавна помощ или за доброволна национална подписка, за да се даде възможност за емигриране на „излишните“ в английските колонии или в Съединените щати. Тогава в „Таймс“ (24 март 1863 г.) обнародва едно писмо на Едмънд Потър, бивш председател на Манчестърската търговска камара. Това писмо с право бе възприето в Камарата на общините като „манифест на фабрикантите”. *13 Ние даваме тук няколко характерни места, в които без заобикалки се изказва правото на собственост на капитала върху работната сила.

[*13 „Това писмо може да бъде разглеждано като манифест на фабрикантите.” (Ferrand, Предложение върху глада за памук, заседание на Камарата на общините на 27 април 1863 г.)]

«На памучните работници трябва да се каже, че техният приток е прекомерно голям... Той като че ли би трябвало да бъде съкратен с една трета и тогава би настъпило нормално търсене за останалите две трети... Общественото мнение настоява за емиграция... Майсторът, т.е. памучният фабрикант не може да се съгласи да бъде отстранен неговият приток на труд; той смята, че това е колкото несправедливо, толкова и неправилно... Ако емиграцията бъде поддържана от обществени фондове, той има право да иска да бъде изслушан, а може би и да протестира.»

Същият Потър по-нататък разказва колко е полезна памучната индустрия, как „без съмнение тя канализира отлива на население от Ирландия и от английските земеделски окръзи”, какви грамадни размери имала тя и как в 1860 г. тя доставила $\frac{5}{13}$ от цялата експортна търговия на Англия, как след няколко години тя пак щяла да се развие чрез разширяване на пазара, особено в Индия, и чрез извоюване на достатъчен „внос на памук, по 6 пенса фунта”. След това той

продължава:

«Времето — може би една, две, три години — ще произведе необходимото количество... Тогава бих искал да поставя въпроса — заслужава ли тази индустрия да бъде запазена, струва ли си трудът да се поддържат в изправност машините (а именно — живите работни машини) и не е ли най-голямо безумие мисълта да се откажем от тях! Аз вярвам това. Аз признавам, че работниците не са собственост, че те не са собственост на Ленкшайр и на господарите; но те са тяхната сила; те са духовната и обучена сила, която не може да бъде заместена в едно поколение; а другите машини, с която те работят, биха могли до голяма степен да бъдат изгодно заменени и подобрили за 12 месеца. ***14** Насърчавайте, или позволявайте (!) емигрирането на работната сила, а какво ще стане с капиталиста?» Този сърдечен вопъл така напомня за хофмаршал Калб. „Оберете каймака на работниците, и фиксираният капитал до голяма степен ще загуби стойността си, а капиталът в обръщение няма да се изложи на борба при оскъдно предлагане на труд от по-добро качество... Казват ни, че самите работници искат да емигрират. Това е твърде естествено от тяхна страна... Намалете, съкратете памучното производство, като му отнемете неговата работна сила, като намалите платежите за работна заплата, да речем, с една трета или с 5 милиона, и какво ще стане тогава със следващата над тях класа, с дребните търговци? Какво ще стане с поземлената рента, с наема на котеджите?... Какво ще стане с дребния арендатор, с по-заможния домопритежател и със земепритежателя? И кажете сега, може ли някой проект да бъде по-самоубийствен за всички класи в страната от проекта да се отслаби нацията чрез експорт на най-добрите ѝ фабрични работници и чрез обезценяване на част от нейния най-производителен капитал и богатство?» „Моят съвет е: заем от 5 до 6 милиона, за срок от 2 или 3 години, под управлението на специални комисари, зачислени към администрацията за бедните в памучните окръзи, при специални законни регулации, с известен принудителен труд, за да се поддържа моралната стойност на тях, които получават милостинята... Може ли да има нещо по-лошо за земепритежателите или господарите от това, да се откажат от своите най-добри работници и да деморализират и разстроят останалите чрез широка, опустошителна емиграция и чрез изпразване на стойността и на капитала в цяла про-

винция?»

Потър, този призван изразител на памучните фабриканти, различава два вида „машини“, и двата собственост на капиталиста — само че едната стои във фабриката му, а другата нощем и в неделни дни обитава вън от фабриката, в котеджи. Едните са мъртви, а другите — живи. Мъртвите машини не само се влошават и губят стойност всеки ден, но и поради постоянния технически прогрес голяма част от тях овехтява така скоро, че за няколко месеца изгодно могат да бъдат заменени с нови. Напротив, живите машини се усъвършенстват толкова повече, колкото повече служат, колкото повече натрупват в себе си сръчността на цели поколения. „Times“ отговаря на фабричния магнат между другото и това:

«Господин Е. Потър е така проникнат от изключителното и абсолютно значение на памучните фабриканти, че за запазването на тази класа и за увековечаване на нейния *занаят* той иска да затвори — въпреки тяхната воля — в един грамаден морален *трудо*в дом половин милион работници. Заслужава ли тази индустрия да бъде запазена? — пита г. Потър. Разбира се, с всички почтени средства — отговаряме ние. Струва ли си трудът да поддържа в изправност машините? — пак пита г. Потър. Тук ние се стъписваме. Под машини г. Потър разбира човешки машини, тъй като той уверява, че няма намерение да ги третира като абсолютна собственост. Ние трябва да признаем, че не смятаме да „си струва трудът“ или дори за възможно да се поддържа в изправност такива човешки машини, т.е. те да бъдат заключени и смазвани докато пак потрябват. Човешките машини имат свойство да ръждясват, когато са в бездействие, колкото и да ги чистат или смазват. При това — както ни учи самият опит — човешките машини са в състояние по своя воля да изпускат парата си и да избухват или да се разлудуват в нашите големи градове в диво вито хоро. Нищо, че — както казва г. Потър — за възпроизвеждане на работниците е нужно по-дълго време, — като имаме под ръка машинисти и пари, ние винаги ще намерим дейни, твърди хора от индустрията, за да изфабрикуваме от тях много повече фабрични предприемачи, отколкото можем да използваме когато и да е... Господин Потър разправя за съживяване на индустрията след 1, 2, 3 години и изисква от нас да не насър-

чаваме или да не позволяваме емигрирането на работна сила! Той казва, че било естествено, че работниците искат да емигрират, но смята, че нацията трябва да затвори в памучните окръзи тези половин милион работници — въпреки тяхното желание — и още 700 000 души, които са свързани с тях, и че — като следствена необходимост от това — тя трябва с насилие да смаже тяхното недоволство, а самите тях да поддържа чрез милостиня — и всичко това за надеждата, че те някой ден може да потрябват на памучните фабриканти. Дошло е време, когато великото обществено мнение на тези острови да направи нещо, за да спаси тази работна сила от ония, които искат да се отнасят с нея, както се отнасят с въглищата, желязото или памука».*15

[*15 „Times” от 24 март 1863 г.]

Статията на „Таймс” беше само *игра на мисълта*. „Великото обществено мнение” фактически споделяше мнението на г. Потър — че фабричните работници са подвижна принадлежност на фабриките: Тяхното емигриране беше осуетено.*16 Затвориха ги в „моралния трудов дом“ на памучните окръзи, и те, както и по-преди, са „*мощта* на памучните фабриканти в Ленкшайр”.

[*16 Парламентът не гласува нито фартинг за емиграцията, а гласува само закони, които даваха възможност на общините да държат работниците между живота и смъртта или да ги експлоатират, без да им плащат нормални работни заплати. Но пък когато след три години се яви мор по добитъка, парламентът грубо прекърши дори парламентарната етикеция и набързо гласува милиони за обезщетяване на милионерите-лендлордове, чиито арендатори и без това се обезщетяваха, като покачваха цената на месото. Зверският рев на земевладелците при откриване на парламента в 1866 г. доказва, че не е необходимо човек да бъде индус, за да обожава кравата Сабала, нито пък да бъде Юпитер, за да се превърне в говедо.]

И така, капиталистическият производствен процес възпроизвежда чрез своя собствен ход отделянето на работната сила от трудовите условия. С това той възпроизвежда и увековечава условията за експлоатации на работника. Той постоянно принуждава работника да продава своята работна сила, за да живее, и постоянно дава възможност на капиталиста да я купува, за да се обогати.*17 Вече не

случаят противопоставя на стоковия пазар капиталиста и работника като купувач и продавач, а самият процес постоянно захвърля единия като продавач на своята работна сила обратно на стоковия пазар и постоянно превръща неговия собствен продукт в покупателно средство на другия. Всъщност работникът принадлежи на капитала още преди да се е продал на капиталиста. Неговата икономическа крепостническа зависимост ***18** едновременно е и изразена, и маскирана от периодичното възобновяване на неговата самопродажба, от промяната на неговите индивидуални господари и от колебанията на пазарната цена на труда. ***19**

[*19 Да напомним, че при детския труд и т.н. изчезва дори формалността на самопродажбата.]

Така че капиталистическият производствен процес, разгледан като възпроизводствен процес, произвежда не само стока, не само принадлежна стойност, а произвежда и възпроизвежда и самото капиталово отношение — от една страна капиталист, а от друга — наемен работник. ***20**

[*20 „Капиталът предпоставя наемен труд, а наемният труд предпоставя капитал. Те са взаимно зависими, един друг се поражда. Работникът в памучната фабрика само памучни платове ли произвежда? Не, той произвежда капитал. Той произвежда стойности, които отново служат за командване на неговия труд и чрез него да създават нови стойности.” (*Karl Marx, Lohnarbeit und Kapital*, в „*Neue Rheinische Zeitung*”, №266 от 7 април 1849 г.) Статиите, обнародвани под това заглавие в „*Neue Rheinische Zeitung*”, са откъслечи от лекции, които четох на тази тема през 1847 г. в немското работническо дружество в Брюксел и печатането на които бе прекъснато от Февруарската революция.]

(горе)

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ВТОРА

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В КАПИТАЛ

1. Прогресивно нарастващо капиталистическо производство. Превръщане на законите за собствеността, характеризиращи производството на стоки, в закони на капиталистическото присвояване

По-рано задачата ни бе да разгледаме как принадлежната стойност произлиза от капитала, а сега — как капиталът произлиза от принадлежната стойност. **Употребата на принадлежната стойност като капитал, обратното ѝ превръщане в капитал, се нарича натрупване на капитала.*21**

[*21 „Натрупване на капитала: Употребяването на част от дохода като капитал.” (Малтус, *Definitions in Political Economy*, изд. Кейзъноув, стр. 11) „Превръщане на дохода в капитал.” (Малтус, *Principles of Political Economy*, 2 изд., Лондон, 1836 г.с стр. 320)]

Най-напред да разгледаме този процес от гледище на отделния капиталист. Нека напр. един предачен фабрикант да е авансирал капитал от 10 000 ф.ст., четири пети от които в памук, машини и т.н., а последната пета в работна заплата. Нека той произвежда годишно 240 000 фунта прежда на стойност 12 000 ф.ст. Нормата на принадлежната стойност 100%, принадлежната стойност е включена в излишъка или в нето-продукта от 40 000 фунта прежда, т.е. в една шеста част от бруто продукта, на стойност 2000 ф.ст., която ще бъде реализирана при продажба. 2000 ф.ст. са 2000 ф.ст. По самите пари не можем нито да надушим, нито да видим и следа от принадлежната стойност. Характерът на една стойност като принадлежната показва само как тя е стигнала до своя притежател, но никак не изменя самата природа на стой-

ността или на парите.

За да обърне тази нова сума от 2000 ф.ст. в капитал, предачният господар, при непроменени други условия, ще авансира четири пети от тях за купуване на памук и пр. и една пета за купуване на допълнителни предачни работници, които ще намерят на пазара средства за живот, чиято стойност им е авансирал капиталистът. Тогава в предачната фабрика ще функционира новият капитал от 2000 ф.ст. и на свой ред ще носи принадлежна стойност от 400 ф.ст.

Капиталовата стойност първоначално бе авансирана в парична форма; а принадлежната стойност отначало съществува като определена част от brutния продукт. Ако той бъде продаден, превърнат в пари, капиталовата стойност възвръща своята първоначална форма. Но от този момент освен капиталовата стойност, още и принадлежната стойност влиза в сумата и тяхното обратно превръщане в капитал се извършва по същия начин. Капиталистът влага и едната, и другата в покупка на стоки, даващи му възможност отново да започне изработване на своя артикул, но този път в разширен мащаб. *(Капиталът самонараства, защото освен възпроизведения първоначален капитал, към него се прибавя част или цялата принадлежна стойност. Бг.ред.)*

Но за да купи тези стоки, той трябва да ги намери на пазара. Неговата собствена прежда циркулира само защото той занася на пазара годишния си продукт, както правят и всички други капиталисти със свои стоки. Но още преди да дойдат на пазара, тези стоки вече се намират в годишния производствен фонд, т.е. в общата маса предмети от всякакъв вид, в която през годината се превръща общата сума на отделните капитали или целият обществен капитал, от който всеки отделен капиталист държи в ръцете си само една част. Това, което става на пазара, само осъществява оборота на отделни съставни части на годишното производство, праща ги от ръце в ръце, но не може нито да увеличи общото годишно производство, ни-

то да измени природата на произведените предмети. Следователно употребата, която може да се направи от общия годишен продукт, изцяло зависи от неговия собствен състав, но съвсем не от обръщението.

Преди всичко годишното производство трябва да достави всички ония предмети (потребителни стойности), с които да замести изхабените през годината вещни съставни части на капитала. След като те бъдат приспаднати, остава нето-продуктът или принадлежният продукт, съдържащ принадлежна стойност. А какво съдържа тоя принадлежен продукт? Неща, предназначени за задоволяване на потреби и прищевки на капиталистическата класа, влизащи в нейния консумативен фонд? Ако това бе всичко, принадлежната стойност щеше да бъде изплюскана до трохичка и щеше да има само просто възпроизводство.

За да има натрупване, част от принадлежния продукт трябва да се превърне в капитал. Но — без чудеса — в капитал могат да се превръщат само такива неща, използвани в трудовия процес, т.е. средства за производство, както и средства за живот за работника. Следователно част от годишния принадлежен труд трябва да се употреби в допълнителни средства за производство и средства за живот, над онова количество, потребно за заместване на авансирания капитал. С една дума: принадлежната стойност е превръщаема в капитал, само защото принадлежният продукт, чиято стойност тя изразява, вече съдържа материални елементи на нов капитал. ***21a**

[*21a Тук се абстрахираме от експортната търговия, чрез която дадена нация може да превръща луксозни артикули в средства за производство или за живот и обратно. За да схванем предмета на изследването в чистия му вид, без пречещи странични обстоятелства, ние тук трябва да разглеждаме целия търговски свят като една нация и да предположим, че капиталистическото производство се е утвърдило навсякъде и е завладяло всички клонове на индустрията.]

Но за да накара тези съставни части на капитала действително да функционират като капитал, капиталистическата класа има нужда от

добавъчен труд. Ако експлоатацията на вече наети работници не се увеличи нито екстензивно, нито интензивно, трябва да се намери допълнителна работна сила. За това вече се е погрижил механизмът на капиталистическото производство като прави работническата класа зависима от заплатата, която обикновено ѝ стига не само за нейното съществуване, но и за нейното размножаване. Необходимо е само капиталът да включи тази допълнителна работна сила, осигурена всяка година от работническата класа във вид на работници от всички възрасти, към излишъка от производствени средства, включени в годишната продукция, и превръщането на принадлежната стойност в капитал е готово. Натрупването нараства прогресивно по отношение на възпроизводството на капитала. Обръщението, в което простото възпроизводство се движи, променя формата му, според израза на Сисмонди, в спирала. ***216**

[*216 Анализът на натрупването у Сисмонди има тоя голям недостатък, че той премного се задоволява с фразата: „Превръщането на дохода в капитал”, без да изследва материалните условия на тази операция.]

Да се върнем сега на нашия пример. Това е старата история: Аврам роди Исаак, Исаак роди Яков и т.н. Първоначалният капитал от 10 000 ф.ст. донася принадлежна стойност от 2000 ф.ст., която се капитализира. Новият капитал от 2000 ф.ст. носи принадлежна стойност от 400 ф.ст., която, като бъде също така капитализирана, т.е. превърната във втори добавъчен капитал, донася нова принадлежна стойност от 80 ф.ст., и т.н.

Тук ние оставяме настрана частта от принадлежната стойност, която консумира капиталиста. В дадения момент също не ни интересува и дали добавъчните капитали се прибавят към първоначалния капитал или се отделят от него за самостоятелно нарастване; дали ги използва същият капиталист, който ги е натрупал, или той ги прехвърля на други. Да не забравяме, че наред с новообразуваните капитали първоначалният капитал продължава да се възпроизвежда и да произвежда принадлежна стойност и че същото важи и за всеки натрупан капитал

спрямо произведения от него добавъчен капитал.

Първоначалният капитал е формиран с авансиране на 10 000 ф.ст. Отде ги има техният притежател? От своя собствен труд и от труда на своите родители и деди! — ни отговарят в един глас представители на политическата икономия, ***21в** и тяхното предположение изглежда наистина единственото, което отговаря на законите на стокото производство.

[*21в „Първоначалният труд, на който неговият капитал дължи своя произход.“ (Sismondi, Nouveaux Principes etc., парижко изд., том 1, стр. 109)]

Съвсем друго е с добавъчния капитал от 2000 ф.ст. Откъде той произлиза, ние знаем отлично. Няма нито един атом от неговата стойност, който да не дължи съществуването си на незаплатен труд. Той е капитализирана принадлежна стойност. Средствата за производство, с които е обвързана допълнителната работна сила, както и нейните средства за живот, не са нищо друго освен съставна част от принадлежния продукт (годишен „данък“), който класата на капиталистите откъсва от работническата класа. Ако допълнителната работна сила е купена дори по пълната ѝ цена, така че еквивалент да се разменя срещу еквивалент — това е старият трик на завоевателя да купува стоки от победените с ограбени от тях пари.

Ако добавъчния капитал дава занятие на самия работник, който го е произвел, този производител трябва, първо, да продължава да увеличава първоначалния капитал и при това да откупва обратно продукта на своя предишен труд за по-голямо количество труд, отколкото му е струвал. Когато този процес се разглежда като сделка между капиталистическа и работническа класи, работата с нищо не се променя, ако наред с незаплатения труд на вече наети работници бъдат наети и допълнителни. Капиталистът може би превръща и добавъчния капитал в машина, която изхвърля на улицата производителя на добавъчния капитал и го замества с няколко деца. Във всички случаи работническата класа е произвела с тазгодишния си принадлежен труд

онзи капитал, който през идната година ще наеме добавъчна работна сила.*22 Това го наричат: произвеждане на капитал чрез капитал. [*22 „Трудът създава капитал още преди капиталът да е вложил в работа труда.” (E. G. Wakefield, England and America, Лондон, 1833 г., том II, стр. 110)]

Натрупването на първия добавъчен капитал от 2000 ф.ст. предполага сума от 10 000 ф.ст., авансирана от капиталиста, принадлежаща му по силата на неговия „предисторически труд”. Вторият добавъчен капитал от 400 ф.ст. предполага, напротив, само предишното натрупване от 2000-те ф.ст., от които 400-те ф.ст. са капитализираната принадлежна стойност. Собствеността върху предишен незаплатен труд е следователно единственото условие за присвояване на жив незаплатен труд в постоянно нарастващ размер. Колкото повече е натрупал капиталистът, толкова повече е способен той да натрупва.

Доколкото принадлежната стойност, от която се състои добавъчният капитал №1, бе резултат от купуване на работна сила с една част от първоначалния капитал, покупка, която отговаряше на законите на стоковата размяна и която от юридическа гледна точка предполага за работника само да разполага свободно със своите собствени способности, а за притежателя на пари или стоки — само свободно да разполага със своите собствени стойности; доколкото добавъчният капитал №2 и т.н. е само резултат от №1, значи следствие на горните условия; доколкото всяка единична сделка постоянно отговаря на закона за стоковата размяна, така че капиталистът постоянно купува работна сила, а работникът постоянно я продава, — да приемем — дори по нейната действителна стойност — основаният върху стоковото производство и стоково обръщение закон за присвояването (за частната собственост) по силата на своята собствена, вътрешна, неизбежна диалектика се превръща в своята пряка противоположност. Размяната на еквиваленти, която е първоначална естествена операция, така се е извъртяла, че размяната се извършва само привидно, тъй като, *първо*, самата разменена срещу работна сила част от капитала е само част от присвоен без еквивалент продукт на чужд труд, и

второ, нейният производител, работника, трябва не само да я замести, но и да я замести с един нов допълнителен излишък. Отношението на размяна между капиталист и работник е присъща на обръщението привидност, само форма, чужда на реалната природа на сделката и само я мистифицира. Постоянното повторение на покупко-продажбата на работна сила е само привидна форма. Реалността е, че капиталистът постоянно разменя част от чуждия, вече предметен труд, който той постоянно си присвоява без еквивалент, срещу по-голямо количество жив чужд труд. Първоначално правото на собственост ни изглежда основано върху собствен труд. Тази предпоставка трябваше да има валидност поне когато си противостоят равноправни стокoprитежатели, тъй като средството за присвояване на чужда стока е само отчуждаване на своята собствена стока, а последната може да бъде произведена само чрез труд. Сега обаче собствеността на капиталиста е право за присвояване на чужд незаплатен труд или на негов продукт, и невъзможност за работника да си присвои своя собствен продукт. Отделянето на собствеността от труда стана необходима последица на закон, който привидно изхождаше от тяхната идентичност (*между собственост и труд*. бг.ред.).*23

[*23 Собствеността на капиталиста върху продукта на чуждия труд „е пряка последица от закона за присвояването, чийто основен принцип, напротив, беше изключителното право на собственост на всеки работник върху продукта на неговия собствен труд” (*Cherbuliez, Riche ou Pauvre*, Париж, 1841 г., стр. 58, където обаче гова диалектично превръщане е неправилно изложено).]

Следователно колкото и да изглежда, че капиталистическият начин на присвояване най-рязко противоречи на основните закони на стокото производство, все пак той произтича не от накърняването, а, напротив, от приложението на тия закони. Нека пак изясним това, преглеждайки накратко последователните фази на движението, чийто апогей е капиталистическото натрупване.

Ние най-напред видяхме, че първоначалното превръщане на една

стойностна сума в капитал се извърши напълно според законите на размяната. Единият контрагент продава своята работна сила, другият я купува. Първият получава стойността на своята стока, чиято потребителна стойност (трудът) по този начин е отчуждена за втория. Той превръща вече принадлежащите му производствени средства, с помощта на също така принадлежащия му вече труд, в нов продукт, който също законно му принадлежи.

Стойността на тоя продукт включва: първо, стойност на изразходвани производствени средства. Полезният труд не може да изразходва тези средства за производство, без да пренесе тяхната стойност върху новия продукт; но за да е продаваема, работната сила трябва да е в състояние да влага полезен труд в клон на индустрията, където да е наета.

Стойността на новия продукт още включва: еквивалент на стойността на работната сила заедно с принадлежна стойност. Това е така, защото стойността на работната сила - продадена за определен период време (ден, седмица и пр.) е по-малка от стойността, създадена от нейното използване през това време. Но работникът е получил плащане за разменната стойност на неговата работна сила и с това той е отчуждил нейната потребителна стойност — ставащо при всяка покупка и продажба.

Фактът, че особената стока „работна сила“ има своеобразната потребителна стойност да влага труд и, значи, да създава стойност — не може да засегне общия закон на стоковото производство. Така че ако стойностната сума, която е авансирана в работната заплата, не само просто се намира отново в продукта, но и се намира в него умножена с известна принадлежна стойност — това не произтича от някакво изиграване на продавача, който, както знаем, е получил стойността на своята стока, а само от употребата на тази стока от страна на купувача.

Законът за размяната изисква равенство само за разменните стойности. Той от начало предполага различия между техните потребителни стойности и няма абсолютно нищо общо с тяхната употреба, която започва едва след сключване и изпълнение на сделката.

Така че първоначалното превръщане на парите в капитал се извършва в точно съзвучие с икономическите закони на стоковото производство и с произтичащото от тях право на собственост. Но въпреки това то има резултат:

- 1) че продуктът принадлежи на капиталиста, а не на работника;
- 2) че стойността на този продукт съдържа, освен стойността на авансирания капитал, още и принадлежна стойност, която е струвала на работника труд, а на капиталиста — нищо, и въпреки това става „законна“ собственост на капиталиста;
- 3) че работникът е запазил своята работна сила и може да я продаде отново, ако намери купувач.

Простото възпроизводство е само периодично повтаряне на тая първа операция; всеки път, винаги наново, парите се превръщат в капитал. Така че законът не се нарушава, напротив — той само получава възможност за постоянна проява.

«Няколко последователни актове на размяна правят от последния само представител на първия.» (*Sismondi, Nouveaux Principes etc.*, стр. 70)

И въпреки това ние видяхме, че простото възпроизводство е достатъчно, за да се придаде тотално променен характер на тая първа операция, доколкото тя бе схваната като изолиран процес.

«От тези, между които се разпределя националният доход, едните (работниците) всяка година чрез нов труд добиват ново право върху него, а другите (капиталистите) вече предварително чрез първоначален труд са добили постоянно право върху него.» (*Sismondi*, пак там, стр. 110 — моск.ред. - 111)

Областта на труда, както е известно, не е единствена, в която първородството върши чудеса.

Не се изменя нищо и ако простото възпроизводство бъде заменено с възпроизводство в разширен мащаб, с натрупване. При простото възпроизводство капиталистът прахосва цялата принадена стойност, а при натрупване доказва своята гражданска добродетел, като консумира само една част и превръща остатъка в пари.

Принадената стойност е негова собственост и никога не е принадлежала другиму. Ако я авансира в производство, той авансира от своя собствен фонд, точно както и през оня ден, когато за пръв път е излязъл на пазара. Фактът, че този фонд тоя път произхожда от незаплатен труд на негови работници, няма абсолютно никакво значение. Ако работникът *Б* бъде ангажиран с принадлежната стойност, произведена от работник *А*, то, първо, *А* е произвел тая принадена стойност, без да са му намалили нито със стотинка законната цена на неговата стока, и второ, тая сделка изобщо няма нищо общо с *Б*. Онова, което *Б* изисква и което има право да изисква, е само капиталистът да му заплати стойността на неговата работна сила.

«И двамата печелят: работникът, защото му авансират плодовете на неговия труд (да се чете: незаплатения труд на други работници) преди още той да е вложен (да се чете: преди още неговият собствен труд да е дал плод); предприемачът, защото трудът на тоя работник струва повече от заплата му» (да се чете: произвежда по-голяма стойност от тази на неговата работна заплата).» (*Sismondi*, пак там, стр. 135).

Само че работата изглежда съвсем иначе, когато разглеждаме капиталистическото производство в непрекъснатия поток на неговото възобновяване и вместо отделния капиталист и отделния работник вземем предвид класите в тяхната цялост — капиталистическа и срещу нея работническа класа. Но така трябва да прилагаме стандарти, които са изцяло чужди за стоковото производство.

В стоковото производство си противостоят само независими един-друг продавачи и купувачи. Техните взаимоотношения свършват в деня на изтичане на сключения между тях договор. Ако сделката бъде повторена, това става вече по нов договор, който няма нищо общо с предишния и при който само случайността пак събира същия купувач със същия продавач.

Така че ако стоковото производство или някое негово влияние трябва да преценим по неговите собствени икономически закони, ние трябва да разглеждаме всеки разменен акт поотделно, във всяка връзка както с предхождания го, тъй и със следващия разменен акт. И тъй като продажбите и покупките се сключват само между отделни индивиди, недопустимо е да търсим в тях отношения между цели обществени класи.

Колкото и да е дълъг редът от периодични възпроизводства и предхождащи натрупвания, през които е минал функциониращият днес капитал, той винаги запазва своята първоначална девственост. Докато при всеки акт на размяна, взет поотделно, се спазват законите на размяната, начинът за присвояване може да претърпи тотален преврат, без да засегне по какъвто и да е начин собствеността на стоковото производство - правото на собственост. Същото това право е в сила — както в началото, когато продуктът принадлежи на производителя и той, като разменя еквивалент срещу еквивалент, може да забогатее само чрез своя собствен труд, така и в капиталистическия период, когато общественото богатство във все по-нарастващ размер става собственост на ония, които са в състояние винаги наново да си присвояват незаплатен труд на други.

Този резултат става неизбежен, щом самият работник свободно продава като стока своята работна сила. Но пък и едва оттогава стоковото производство се обобществява и става типична форма на производството; едва оттогава всеки продукт по начало бива произвеждан за продан и цялото произведено богатство преминава през обръще-

нието. Едва там, където наемният труд е основа на стоковото производство, то се налага на цялото общество; но пък и едва там то разгръща всичките си скрити сили. Да се каже, че намесата на наемния труд фалшифицирала стоковото производство — това значи да се каже, че ако стоковото производство иска да остане нефалшифицирано, то не бива да се развива: в същия размер, в който то по своите собствени присъщи закони се преобразува в капиталистическо производство, законите за собствеността от епохата на стоковото производство се превръщат в закони на капиталистическото присвояване. ***24**

[*24 Затова трябва да се учудваме на хитроумието на Прудон, който иска да премахне капиталистическата собственост, като в противовес на нея издига вечните закони на собствеността от епохата на стоковото производство.]

Видяхме, че дори при просто възпроизводство всеки авансиран капитал, както и да е придобит първоначално, се превръща в натрупан капитал или в капитализирана принадлежна стойност. Но в потока на производството изобщо всеки първоначално авансиран капитал става изчезваща величина (*magnitudo evanescens* в математически смисъл) в сравнение с пряко натрупания капитал, т.е. с обратно превърнатата в капитал принадлежна стойност или принадлежен продукт, все едно дали той функционира в ръцете, които са го натрупали, или в чужди ръце. Затова политическата икономия представя капитала изобщо като „натрупано богатство” (превърнатата принадлежна стойност или доход), „което отново се употребява за произвеждане на принадлежна стойност”, ***25** а капиталиста — като „притежател на принадлежния продукт”. ***26** Същият възглед има само друга форма в израза, че целият наличен капитал бил натрупана или капитализирана лихва — защото лихвата е само част от принадлежната стойност. ***27**

[*27 „Капиталът, заедно със сложната лихва на всяка част от спестения капитал, така загребва всичко, че цялото богатство на света, от което се получава доход, отдавна вече е станало лихва на капитала.” („*Economist*”, Лондон, 19 юли 1859 г.)]

([горе](#))

2. Погрешно разбиране на класическата политическа икономия за прогресивно нарастващото възпроизводство

Преди да продължим да изследваме натрупването или на обратното превръщане на принадлежната стойност в капитал, трябва да отстраним една двусмисленост, измъдрена от класическите икономисти.

Ако стоките, които капиталистът с част от принадлежната стойност купува за своя собствена консумация, не му служат като средства за производство или за принадлежна стойност — то трудът, който той купува да задоволи свои природни и обществени потребности, не е производствен труд. Вместо чрез купуване на тия стоки и труд да превръща принадлежната стойност в капитал, той ги консумира или разходва като доход. Обратно на старофеодалната аристокрация, за която Хегел правилно казва: „...консумираща наличното”, ширеща се в лукса на личната прислуга — за буржоазната политическа икономия е било от решаваща важност да провъзгласи натрупването на капитала за пръв граждански дълг и че човек не може да натрупва, ако изяжда целия си доход, вместо да изразходва значителна част от него за наемане на допълнителни производствени работници, произвеждащи повече, отколкото струват. От друга страна тя трябвало да оборва народния предразсъдък, който смесва капиталистическото производство с трупане на съкровища [*28](#) и фантазиите, че натрупаното богатство е или спасено от унищожаване в съществуващата му форма, т.е. от консумация или е изтеглено от обращение. Препречване пътя на парите към обръщение би било точно обратно на тяхното натрупване като капитал, а натрупването на стоки за съкровища е чиста палчавщина. [*28a](#) Натрупването на големи маси стоки е резултат или на свръхпроизводство, или на спиране на обръщението. [*29](#) Наистина, популярното мнение е поразено от една страна, от масата стоки,

бавно изконсумирани от богатите, а от друга страна, от образуване на огромни запаси — един феномен, присъщ на всички начини на производство и върху което ще се спрем за момент при анализ на обръщението.

Следователно класическата икономия е напълно права, когато твърди, че консумирането на принадлежния продукт от производствени работници, а не от непроизводствени, е характерна черта на процеса на натрупване. Но от тук започват и нейните заблуди. Адам Смит въведе модата да се представя натрупването като нещо повече от консумация на принадлежния продукт от производствени работници, което е равнозначно, че капитализацията на принадлежната стойност се заключава в нейното просто превръщане в работна сила. Да чуем напр. Рикардо:

«Трябва да се разбере, че всички продукти на дадена страна се консумират; но човек не може да си представи по-голяма разлика от тази дали ги консумират хора, които възпроизвеждат някаква друга стойност, или пък хора, които не я възпроизвеждат. Когато казваме, че доходът е спестен и прибавен към капитала, ние разбираме, че оная част на дохода, за която се казва че е прибавена към капитала, се консумира от производствени, а не от непроизводствени работници. Няма по-голяма заблуда от предположението, че капиталът се увеличава чрез липса на потребление.» [*30](#)

Не може да има по-голяма грешка от това, което Рикардо и всички следващи икономисти повтарят след А. Смит, а именно, че

«оная част от дохода, за която се казва, че е прибавена към капитала, се консумира от произвеждащи работници.»

Според тази представа цялата принадлежната стойност, която се превръща в капитал, се превръща в променлив капитал. Но тя се поделя, както и първоначално авансираната стойност, на постоянен капитал и променлив капитал, т.е. на средства за производство и работна сила. Работната сила е оная форма, в която съществува променливият ка-

питал вътре в производствения процес. В тоя процес нея самата я консумира капиталистът. А тя със своята функция (труд) консумира средства за производство. Същевременно парите, платени за купуване на работна сила, се превръщат в средства за живот, консумирани не от „производствен труд“, а от „производствен работник“. А. Смит чрез един погрешен в основата си анализ достига до безсмисления резултат, че макар че всеки индивидуален капитал се дели на постоянна и променлива съставна част, общественият капитал се свежда само в променлив капитал или се изразходвал само за плащане на работна заплата. Нека напр. един фабрикант на платове превърне 2000 ф.ст. в капитал. Част от парите той изразходва за купуване на тъкачи, другата — за вълнена прежда, машини и пр. Но хората, от които той е купил прежда и машини, също така заплащат с част от получените пари труд и т.н., докато всичките 2000 ф.ст. бъдат изразходвани за заплащане на работна заплата или докато целият продукт, представляван от тия 2000 ф.ст., бъде консумиран от произвеждащи работници. Виждаме: цялата тежест на тоя аргумент се заключава в думите „и т.н.“, които ни разиграват от Понтий при Пилат. И, наистина, Адам Смит прекъсва изследването тъкмо там, където започват трудностите. *31

[*31 Въпреки своята „логика“, г. Дж. Ст. Мил никъде не открива пукнатини дори на този така погрешен анализ на своите предшественици, който дори в рамките на буржоазния хоризонт крещи за поправка от становището на специалист. С школки догматизъм той навред регистрира забърканите мисли на своите учители. Така и тук: „Самият капитал в края на краищата напълно се свежда в работни заплати, а ако бъде заместен чрез продажба на продукти, той все пак става работни заплати.“

Годишният процес на възпроизводство е лесно разбираем, стига да имаме предвид само общата сума на годишното производство. Но всичките му съставни части трябва да бъдат пуснати на пазара като стока и тук започва мъчнотията. Движенията на отделните капитали и на личните доходи се кръстосват, размесват и се изгубват в общото разместване (обръщението на общественото богатство), което обър-

ква погледа и поставя много забъркани задачи. В трети отдел на втора книга аз ще дам анализ на действителната взаимовръзка. — Велика заслуга на физиократите е, че те в своята „Икономическа таблица“ на Кене за пръв път правят опит да дадат картина на годишното производство в такава форма, в каквата то изхожда от обръщението. *32

[*32 При описанието на възпроизводствения процес, а оттук и на натрупването, А. Смит в редица отношения не само не е направил никакъв напредък, но и безспорно е направил крачки назад в сравнение със своите предшественици, особено с физиократите. Със споменатата в текста негова илюзия е свързана наистина баснословната догма, която той оставя в наследство на политическата икономия — че цената на стоките е съставена от работна заплата, печалба (лихва) и поземлена рента, значи само от работна заплата и принадлежна стойност. Изхождайки от тая основа, Щорх поне наивно признава: „Невъзможно е да се разложи необходимата цена на нейните най-прости елементи.“ (Storch, Cours d'Economie etc., изд. Петербург, 1815 г., том II, стр. 140, забележката.) Хубава икономическа наука, която обявява за невъзможно да се разложи цената на стоките на нейните най-прости елементи. *Подробности по това читателят ще намери в трети отдел на втора книга и в седми отдел на трета книга.*]

Впрочем от само себе си се разбира, че политическата икономия не е пропуснала да използва в интерес на капиталистическата класа тезиса на Адам Смит: че цялата част на нето-продукта, която е превърната в капитал, била консумирана от работническата класа.

(горе)

3. Разделяне на принадлежната стойност на капитал и доходи. Теория на въздържанието

В предходната глава разгледахме принадлежната стойност (или принадлежния продукт), само като фонд за индивидуално потребление на капиталиста или — само като фонд „натрупване“. Но тя не е нито едното, нито другото, а едновременно и двете. Капиталистът консумира като доход една част от принадлежната стойност, *33 друга — като капи-

тал, или я натрупва.

[*33 Читателят ще забележи, че думата „доход“ има двоен смисъл: първо, за означаване на принадлежната стойност като периодичен плод на капитала, второ, за означаване оная част на този плод, която периодично се консумира от капиталиста или се прибавя към неговия фонд „консумация“. Аз запазвам този двоен смисъл, защото той хармонира с начина на изразяване на английските и на френските икономисти.]

Предвид масата принадлежна стойност, колкото по-голяма е една от тези части, толкова по-малка е другата. При равни други условия, съотношението на тези части определя величината на натрупване. Но разделянето на тия части от принадлежната стойност прави нейният собственик, капиталистът. Това е негов волеви акт. Тази част от лептата, наложена от него, която той натрупва, казва, че е спестил, понеже не може да я изяде, защото изпълнява функцията „капиталист“, обогатяваки себе си.

Освен като олицетворен капитал, капиталистът няма историческа стойност и няма право на това историческо битие, което, по изречение на остроумния Лихновски „отживяло времето си“. Необходимостта от неговото собствено преходно съществуване е основана на преходната необходимост от капиталистическия режим на производство. Негов движещ мотив не са потребителната стойност и консумацията, а разменната стойност и умножаването ѝ. Като фанатик на самонарастващата стойността, той безогледно принуждава човечеството да произвежда заради самото производство, т.е. да развива обществени производителни сили и производствени условия, които единствени могат да образуват реалната база на една по-висша обществена формация, в която пълното и свободно развитие на всеки индивид формира управляващия принцип. Капиталистът респектира единствено като олицетворен капитал. Като такъв той споделя със скъперника нагона за трупане на съкровища. Докато у скъперника това е индивидуална мания, у капиталиста е ефект на обществен механизъм, в който той е само едно от колелцата. Нещо повече, развитието на

капиталистическото производство създава постоянна необходимост от увеличаване на капитала за промишлени цели, а конкуренцията принуждава всеки отделен капиталист да усеща присъщите закони на капиталистическото производство като външни принудителни закони. Това го заставя постоянно да разширява своя капитал, за да го запази, но той не може да го разшири без прогресивно натрупване.

Всички негови действия и бездействия са само функция на капитала, надарен в негово лице с воля и съзнание, той сам схваща своята собствена консумация като грабеж, посредством натрупването. Както в двойното счетоводство частните разноси на капиталиста са пласирани на страната на длъжника. Натрупването е завладяване на света на общественото богатство, което заедно с увеличаване масата на експлоатираните от него човешки същества разширява и прякото, и косвено господство на капиталиста.*34

[*34 В лицето на лихваря — тази старомодна, макар и винаги подновявана форма на капиталист — Лутер много нагледно обрисова властолюбието като елемент на нагона към забогатяване. „Езичниците са могли по разум да отсъдят, че лихварят е четворно крадец и убиец, а ние, християните, така ги почитаме, че току речи ги обожаваме заради парите им... Който изсмуква, заграбва и краде храната на другия, извършва също тъй голямо убийство (доколкото зависи от него), както ако беше уморил някого с глад или го беше погубил издъно, а тъкмо това прави лихварят, но все още преспокойно си седи на креслото, макар че по справедливост трябва да увисне на бесилката и да го ръфат толкова гарвани, колкото гулдена е откраднал, стига само да имаше тъй много, много гарвани да го разкъсват и да си го разчленят, а в днешно време бесят дребни крадци... Те лежат по затворите, а големите крадци се перчат в злато и коприна... И тъй, няма по земята по-голям враг на човечеството (след дявола) от скъперника-лихвар, защото той иска да бъде бог над всички хора. И турците, военните, тираните са зли хора и душмани, и все пак и те оставят хората да живеят и сами признават, че са зли и душмани; и те дори понякога могат, пък и са принудени да се смилят над някои. А лихварят-скъперник (*сега банкерите – бг.ред.*), доколкото зависи от него, се сили да порази целия свят с глад, жажда, нужда и скръб, та всичко да стане негово и всеки всичко да получава от неговите ръце като от бога и да му бъ-

де вечен роб. Той иска да носи мантия, златна верижка, пръстени, да си мие мутрата, да го тачат и славят като почтен, набожен човек... Лихварството е голямо, грамадно чудовище, върколак, който изстребва всичко, по-зло от Какус, Герион или Антус. И въпреки това той се труфи и иска да мине за набожен, та никой да не види къде отиват воловете, които той заднешком замъква в своята бърлога. Но Херкулес ще чуе рева на воловете и на затворените и ще потърси Какус и сред скалите и теснините, и пак ще отърве воловете от злодея. Защото Какус се нарича онзи злодеец, който е набожен лихвар, краде, граби и изпояжда всичко. И все отрича да го е вършил, и че няма кой да открие как е теглил воловете заднешком в своята бърлога, та да оставят следи и дири като пуснати навън. Така и лихварят иска да излъже света, че бил полезен и давал на света волове, когато той само ги заграбва и изпояжда. И както разкъсват на колело и обезглавяват разбойници, убийци и злодеи — така би трябвало да разкъсват на колело, да прерязват вени... да прогонват, проклинат и обезглавят всички лихвари.” (Мартин Лутър, An die Pfarrherrn etc.)]

Но първородният грях действа навред. С развитие на капиталистическия начин на производство, на натрупването и на богатството капиталистът престава да бъде само възплъщение на капитала. Той чувства „човешка слабост” към своя собствен Адам и става толкова образован, че осмива мечтанията по аскетизма като предразсъдък на старомодния събирач на съкровища. Докато класическият капиталист заклеявя индивидуалната консумация като грях против своята свещена функция и заклеявя „въздържанието” от натрупване — модернизираният капиталист схваща натрупването като „отричане” от своя нагон към консумация. „Ах, две души изпълват тази гръд и винаги копнеят за раздяла!”*)

[* Гьоте, „Фауст”, I част — Ред.]

В историческите наченки на капиталистическия начин на производство — а всеки капиталистически парвеню индивидуално минава през този исторически стадий — господстват като абсолютни страсти нагонът към забогатяване и скъперничеството. Но напредъкът на капиталистическото производство създава не само цял свят от наслади.

Със спекулацията и с кредитното дело той разтваря хиляди източници за внезапно забогатяване. На известно стъпало от развитието една конвенционална степен на разточителство, което същевременно е и излагане на богатството на показ и затова е средство за поддържане на доверието — става дори необходимост за сделките на „нешасния“ капиталист. Луксът влиза в представителните му разходи. Той не забогатява както събирачът на съкровища — според свои личен труд или лична спестовност, а в оня размер, в който той изсмуква чужда работна сила и налага на работника да се откаже от всички наслади в живота. Разточителството на капиталиста няма „добросъвестния“ характер на разточителството на разгулния феодал, а зад него винаги се крие по-скоро най-мръсно скъперничество и най-страхлива пресметливост — неговото разточителство расте заедно с неговото натрупване, без да се накърняват взаимно. По този начин в благородната гръд на капиталиста се развива фаустовски конфликт между нагона към натрупване и нагона към консумация.

«Индустрията на Манчестър — се казва в едно съчинение, обнародвано в 1795 г. от д-р Ейкън — може да бъде подразделена на четири периода. През първия фабрикантите били принудени да работят тежко за изкарване на прехраната си.»

Те забогатявали главно чрез обир на родители, изпращали му децата си като чираци, за което плащали прескъпо, докато чираците умирали от глад. От друга страна средните печалби били ниски и натрупването изисквало голяма спестовност. Те живеели като събирачи на съкровища и не консумирали дори и лихвите на капитала си.

«През втория период те започнали да придобиват малки богатства, но все още работели така усилено, както и преди», защото непосредствената експлоатация на труда коства труд, както знае всеки надзирател на роби — „и живеели както и преди, в същия прост стил... През третия период започнал луксът и работата се разширила чрез изпращане на конници за събиране на поръчки по всички пазарни градове на кралството. Вероятно преди 1690 г. почти или съвсем не са съществували капитали

от 3000 до 4000 ф.ст., придобити от индустрията. Но по това време или малко по-късно индустриалците вече натрупали пари и почнали да издигат каменни къщи вместо от дърво и мазилка. Дори през първите десетилетия на XVIII век един манчестърски фабрикант, който поднесъл на своите гости една пинта чуждестранно вино, се изложил на насмешки и почуда от всички свои съседи.»

Преди поява на машините вечерната консумация на фабрикантите в кръчмите, където те се събирали, никога не надминавала 6 пенса за една чаша пунш и 1 пенс за пакет тютюн. Едва в 1758 г., и това било епохално събитие, видели

«едно лице, действително заето в сделки, да има собствена каляска!»

„Четвъртият период”, последната третина на XVIII век.,

«е период на големия лукс и разточителство, насърчавани от разширяването на бизнеса.»*35

[*35 Д-р Aikin, Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester, Лондон, 1795 г., стр. 182 следв.]

Какво би казал добрият д-р Ейкън, ако възкръснеше днес в Манчестър!

Натрупвайте, натрупвайте! Тъй казват Мойсей и пророците! „Индустрията доставя материала, който спестовността натрупва.”*36 Зато ва пестете, пестете, т.е. превръщайте колкото може по-голяма част от принадлежната стойност или от принадлежния продукт обратно в капитал! Натрупване заради натрупването, производство заради производството — в тази формула класическата икономия е изразила историческата мисия на буржоазния период. Тя нито за минута не си прави илюзии относно родилните мъки на богатството,*37 но има ли полза да се плаче над историческа необходимост? Ако класическата икономия разглежда пролетария само като машина за произвеждане на принадлежна стойност, то и капиталистът важи за нея само като ма-

шина за превръщането на тази принадлежна стойност в принадлежен капитал. Тя най-сериозно гледа на неговата историческа функция. За да направи неговата гръд неуязвима за гибелния конфликт между нагона към наслада и нагона към забогатяване, Малтус в началото на двадесетте години на XIX век защитавал такова разделение на труда, което предоставя натрупването на онзи капиталист, който действително се занимава с производство, а разточителството — на другите съучастници в принадлежната стойност - на поземлената аристокрация, на лица, ползващи държавни или църковни приходи, и т.н. Извънредно важно е, казва той, „да се държат отделени страстта към изразходване и страстта към натрупване“.***38** Господа капиталистите, превърнали се отдавна в бонвивани и светски хора, се разкрещели: Как — провикнал се техен представител рикардианец — господин Малтус проповядва високи поземлени ренти, високи данъци и т.н., за да пришпори постоянно индустриалеца с непроизводствени консуматори! Наистина, този лозунг гласи — производство, производство във все по-прогресиращ мащаб, но

«такъв един процес много повече спъва производството, отколкото да го потиква. При това не е съвсем справедливо по такъв начин да се поддържат известен брой лица в безделие, само за да бъдат оскубани други, по чийто характер може да се заключи, че те биха могли успешно да работят, ако бъдат принудени да работят.»***39**

Но както намира за несправедливо да подбуждат индустриалния капиталист към натрупване, като му обират мазнината от супата, авторът също си въобразява, че е необходимо работникът да бъде колкото може повече ограничаван до минималната заплата, „за да остане трудолюбив“. При това той нито за миг не скрива, че присвояването на незаплатен труд е тайната на печеленето.

«Увеличено търсене от страна на работниците означава само тяхната склонност да вземат по-малка част от своя собствен продукт за себе си и да предоставят по-голяма част от него на своите предприемачи; и ако

казват, че това създава *препълване на пазара, свръхпроизводство*, поради намаление на консумацията (от страна на работниците), на това аз мога само да отговоря, че *свръхпроизводството* е синоним на висока печалба.»*40

[*40 Пак там, стр. 50]

Многоучената кавга по това, как изсмуканата от работника плячка да се раздели най-благоприятно за натрупването между индустриалния капиталист и безделния земевладелец, онемяла пред Юлската революция. Скоро след това градският пролетариат забил в Лион камбаните на бунта, а селският пролетариат раздухал пожарища в Англия. Отсам Ламанш се ширел оуенизмът, отвъд канала — сенсимонизмът и фуриеризмът. Ударил часът на вулгарната икономия. Тъкмо една година преди Насау У. Сениор в Манчестър да открие, че печалбата (включително лихвата) на капитала е продукт на незаплатен „последен, дванадесети работен час“, той възвестил на света друго едно откритие:

«Аз — тържествено казал той — замествам думата капитал, разглеждан като инструмент за производство, с думата въздържание.»*41

Ненадминат образец за „откритията“ на вулгарната икономия! Тя замества икономическа категория със *сикофантска* (налудничава. виж [РЕЧНИК](#). ред.) фраза. *Voilà tout* [това е всичко]. „Когато дивакът прави лък — поучава Сениор, — той упражнява една индустрия, но не практикува въздържание.“ Това ни обяснява как и защо при предишни обществени условия средствата на труда били произвеждани „без въздържание“ от страна на капиталиста. „Колкото повече напредва обществото, толкова повече въздържание изисква то“,*42 а именно от страна на ония, които упражняват индустрията да присвояват чужда индустрия и нейния продукт. От този момент всички условия на трудовия процес се превръщат в също тъй много начини на въздържание на капиталиста. Фактът, че житото не само се яде, но се и сее, е — въздържание на капиталиста! Фактът, че на виното се дава

време да ферментира, е — въздържание на капиталиста. ***43** Капиталистът ограбва сам себе си, когато „дава на работника в заем производствените инструменти” (!), с други думи, когато ги натрупва като капитал, като присъединява към тях работната сила, вместо да изяде парните машини, памука, железниците, торовете, работните коне и т.н. или пък, както детински си представя това вулгарният икономист, да профука „тяхната стойност” за лукс и други средства за консумация. ***44** Как капиталистическата класа ще осъществи това — тази тайна вулгарната икономия досега упорито е пазила. И тъй, светът живее още само благодарение на самоизтезанието на този модерен покаял се поклонник на Вишну, капиталиста. Не само натрупването, но дори простото „запазване на даден капитал, изисква постоянно напъгане на силите, за да противостои човек на изкушението да го изяде”. ***45** Така че, очевидно, простата хуманност повелява да се избави капиталистът от това мъченичество и съблазън по същия начин, по който неотдавна робоприитежателят от Джорджия с премахване на робството е бил избавен от мъчителната дилема дали да прогуляе под вида на шампанско целия принадлеен продукт, изтръгнат с камшик от негрите-роби, или пък отчасти да го превърне обратно в повече негри и повече земя.

В най-различни икономически обществени формации се извършва не само просто възпроизводство, но и възпроизводство в прогресиращ размер, макар и в различен мащаб. Производството и консумацията стават прогресивно все по-големи, а значи все повече продукт се превръща в средства за производство. Но този процес не се явява като натрупване на капитал и значи — не като функция на капиталиста, докато на работника още не противостоят във форма на капитал неговите средства за производство, а оттук и неговият продукт, и неговите средства за живот. ***46** Починалият преди няколко години Ричард Джоунс, наследник на Малтус на катедрата по политическа икономия в източноиндийския колеж в Хейлибъри, добре илюстрира това

в два големи факта. Тъй като най-многобройната част от индийския народ се състои от селяни, които имат самостоятелно стопанство, и техният продукт и техните средства за производство и за живот за тях никога не съществуват „във форма“ на фонд, спестен от чужд доходи и затова минал през един „предварителен процес на натрупване”. *47 От друга страна в ония провинции, дето английското господство най-малко е разложило старата система, неземеделските работници биват наемани направо от големците, които получават част от земеделския принадлеен продукт като налог или поземлена рента. Част от този продукт големците консумират в натурална форма, друга част работниците превръщат за тях в луксозни и други консумативни средства, а остатъкът образува заплатата на работниците, които са собственици на своите работни инструменти. Производството и възпроизводството в разширен размер вървят тук по своя път, без всякаква намеса на онзи чудноват светец, на онзи Рицар на печалния образ — на „въздържания се“ капиталист.

(горе)

4. Условия, определящи размера на натрупването, независимо от пропорционалното поделение на принадлежната стойност на капитал и доход: степен на експлоатация на работната сила. Производителна сила на труда. Нарастваща разлика между вложен и консумиран капитал. Величина на авансирания капитал

Ако предположим като дадено съотношението, по което принадлежната стойност се разпада на капитал и доход, величината на натрупания капитал, очевидно, зависи от абсолютната величина на принадлежната стойност. Ако приемем, че 80% се капитализират, а 20% се изяждат, тогава натрупаният капитал ще бъде 2400 ф.ст. или 1200 ф.ст., според това дали целокупната принадлежна стойност е 3000 или 1500 ф.ст. За определяне величината на натрупване участват всички условия, които определят масата на принадлежната стойност. Тук ние още веднъж ще ги разгледаме сбито, но само доколкото те ни откриват нови

гледни точки относно натрупването.

Да помним, че нормата на принадлежната стойност преди всичко зависи от степента на експлоатация на работната сила. Политическата икономия така високо оценява тази роля, че понякога идентифицира ускоряването на натрупването с повишената производителната сила на труда, дължащи се на повишена експлоатацията на работника. ***48** В отделите относно производството на принадлежната стойност постоянно предпоставяхме, че работната заплата е поне равна на стойността на работната сила. Но насилственото смъкване на работната заплата под тази стойност играе в практиката твърде важна роля, затова ще се спрем за миг върху него. То всъщност превръща — в известни предели — необходимия консумативен фонд на работника във фонд „натрупване” на капитала.

«Работните заплати — казва Дж. Ст. Мил — нямат производителна сила; те са цената на дадена производителна сила; работните заплати не допринасят наред с труда за стоковото производство, също както не допринася и цената на самите машини. Ако можеше да се получава труд без купуване, работните заплати щяха да бъдат излишни.» ***49**

Но ако работниците можеха да се хранят с въздух, те пък нямаше да могат да бъдат купени на никаква цена. Така че тяхното качество да не струват пари е граница в математически смисъл, винаги недостижима, макар че винаги доближаема. Постоянна тенденция на капитала е да ги смъква до това нихилистично равнище. Един често цитиран от мене писател от XVIII век, авторът на „Essasy on Trade and Commerce”, издава най-съкровената тайна в душата на английския капитал, когато заявява, че историческата жизнена задача на Англия била да смъкне английската работна заплата до френско и холандско равнище. ***50** Между другото той наивно казва:

«Но ако нашите бедни (технически термин за работници) искат да живеят луксозно... техният труд, естествено, трябва да бъде скъп... Да погледнем само ужасяващия „куп от излишни неща”, които консумират нашите

манифактурни работници, като ракия, джин, чай, захар, чуждестранни плодове, силна бира, басми, емфие, тютюн и пр.» ***51**

Авторът цитира съчинението на един фабрикант от Нортхемптън-шайр, който с очи към небето се вайка:

«Трудът във Франция е с цяла трета по-евтин отколкото в Англия: защото френските бедни работят усилено, а се хранят и обличат много оскъдно и главната им храна е хляб, плодове, бурени, корени и сушена риба; те много рядко ядат месо, а когато житото е скъпо — и много малко хляб.» ***52** „При това — продължава есеистът, — трябва да се добави, че тяхното пиене е вода или подобни слаби напитки, така че те наистина харчат поразително малко пари... Такова състояние на нещата сигурно мъчно може да се постигне, но то не е непостижимо, както убедително доказва неговото съществуване както във Франция, тъй и в Холандия.» ***53**

***53** Пак там, стр. 70, 71 — Бележка към третото издание. — Днес ние сме доста понапреднали благодарение на установената оттогава насам конкуренция на световния пазар ***53а**. „Ако Китай — обяснява членът от парламента Степългън на своите избиратели, — стане голяма индустриална страна, аз не мога да си представя как европейското работническо население ще издържи борбата, ако не слезе до нивото на своите конкуренти.” („Times”, 3 септ. 1873 г.) Не континентални, не, а вече китайски работни заплати са желаната цел на английския капитал.

***53а** Във френското издание (Париж, 1873 г.) тази бележка е поставена в текста, като на това място (стр. 263) е включен следният пасаж: „...в която развоят на капиталистическото производство е хвърлил работниците от целия свят. Сега вече не става въпрос само за смъкване на английските заплати до равнището на континентална Европа, но и в повече или по-малко близко бъдеще — смъкване равнището на европейските заплати до китайските.“]

Две десетилетия по-късно един американски шарлатанин, баронизираният янки Бенджамин Томпсън (или още граф Ръмфорд), вървеше по същата филантропска линия, крайно доволен пред бога и хората. Неговите „Есета” са готварска книга с всевъзможни рецепти за суро-

гати на място на обикновените, по-скъпи храни на работника. Една особено сполучлива рецепта на този чудноват „философ“ е:

«Пет фунта ечемик, пет фунта царевица, за 3 пенса херинги, за 1 пенс сол, за 1 пенс оцет, за 2 пенса пипер и билки — всичко за $20\frac{3}{4}$ пенса ще се получи супа за 64 души, а при средни цени на житото храната може да бъде намалена до $\frac{1}{4}$ пени (*по-малко от 3 фенига*) на глава.» [***54**](#)

С развитие на капиталистическото производство фалшификацията на стоки направи излишни идеалите на Томпсън. [***55**](#)

В края на XVIII век и през първите десетилетия на XIX английските арендатори и лендлордове заложили абсолютна минимална заплата, като плащали на земеделските надничари по-малко от минимума във форма на работна заплата, а останалото — във форма на помощ от енорията. Ето един пример за фокусничество, с което си служели английските Догбъри при тяхното „законно“ определяне на тарифата на работните заплати.

«Когато сквайрите определяли в 1795 г. работната заплата за Спийнхемленд, те вече били обяждали, но очевидно са мислели, че работниците нямат нужда от нещо подобно... Решили, че седмичната работна заплата трябва да бъде 3 шилинга на човек, ако хлябът от 8 фунта и 11 унции струва 1 шилинг, и че тя трябва равномерно да нараства, докато хлябът стигне до 1 шилинг и 5 пенса. Щом хлябът се покачи над тази цена, работната заплата трябвало пропорционално да спада, докато цената на хляба стигне до 2 шилинга; а тогава храната на един човек щяла да бъде с $\frac{1}{5}$ по-малко от по-рано.» [***56**](#)

Пред следствената комисия на *Камарата на лордовете* бил разпитан някой си А. Бенет, голям арендатор, съдия, управител на приют за бедни и регулатор на работни заплати: „Спазва ли се някаква пропорция между стойността на дневния труд и помощта на енорията за работниците?“ Отговор:

«Да. Седмичният доход на всяко семейство се допълва над неговата номинална работна заплата, докато стигне до един галон хляб (8 фунта и 11 унции) и 3 пенса на глава... Ние приемаме, че един галон хляб е достатъчен за прехрана на всеки член на семейството в продължение на една седмица, а трите пенса остават за облекло; а ако енорията предпочете сама да даде облекло, тогава тези 3 пенса се удържат. Тази практика господства не само в целия западен Уилтшайр, но, както вярвам, и в цялата страна.» ***57** „По този начин — провиква се един буржоазен писател от онова време — арендаторите години подред деградираха една почтена класа от свои съотечественици, като ги принуждаваха да търсят прибежище в трудовия дом... Арендаторът е увеличил своите собствени печалби, като е възпрепятствал дори натрупването на най-необходимия за работника консумативен.» ***58**

Например тъй наречената домашна индустрия (виж гл. VIII, 8, d) показва каква роля играе в днешно време при образуване на принадлежна стойност, а значи и при фонд „натрупване“ на капитала, прякото ограбване на необходимия консумативен фонд на работника. Други факти — по нататък в този отдел.

Макар че във всички клонове на индустрията оная част от постоянния капитал, която се състои от средства на труда, трябва да бъде достатъчна за известен брой работници, определен от размерите на предприятието, все пак съвсем не е нужно тази част да расте винаги в същата пропорция, както количеството на заетия труд. Нека в дадена фабрика 100 работника да влягат за 8 часа 800 работни часа. Ако капиталистът поиска да увеличи тази сума с 50 на сто, той може да наеме нови 50 работника; но тогава той трябва да авансира и нов капитал не само за работни заплати, но и за средства на труда. Но той може да застави старите 100 работника да работят по 12 часа вместо по 8 и тогава ще бъдат достатъчни и наличните средства на труда, които само ще се изхабяват по-бързо. Така че допълнителен труд, получен чрез по-голямо налягане на работната сила, може да увеличи принадлежния продукт и принадлежната стойност (субстанцията на натрупването), без увеличаване постоянната част на капитала в съ-

щата пропорция.

В добивната индустрия, напр. в мините, суровият материал не образува съставна част на авансирания капитал. Предметът на труда тук не е продукт на предишен труд, а е подарен гратис от природата. Такива са металните руди, минералите, каменните въглища, камъните и пр. Тук постоянният капитал се състои почти изключително от средства на труда, които лесно могат да понесат увеличено количество труд (напр. дневни и нощни смени на работници). При равни други условия масата и стойността на продукта ще расте право пропорционално на вложения труд. И тук, както и в първия ден на производството, първичните творци на продукта, а значи и творци на веществените елементи на капитала — човекът и природата, — вървят заедно. Благодарение на еластичността на работната сила, областта на натрупването се е разширила без предварително увеличение на постоянния капитал.

В земеделието обработваемата земя не може да бъде разширена без допълнително авансиране на семена и торове. Но щом веднъж бъде извършено това авансиране, дори чисто механичната обработка на земята упражнява чудотворно въздействие върху масата на продукта. Така че едно по-голямо количество труд, вложено от досегашния брой работници, увеличава плодородието, без да изисква ново авансиране на средства на труда. Това е пак пряко въздействие на човека върху природата, и то става непосредствен източник на повишено натрупване, без всяка намеса на нов капитал.

Най-сетне, в същинската индустрия всеки добавъчен разход на труд предпоставя съответно добавъчно изразходване на сурови материали, но не непременно и на средства на труда. А тъй като добивната индустрия и земеделието доставят на производствената индустрия нейния собствен суров материал, а също така и този за нейните средства на труда — в нейна полза отива и добавъчният продукт, който първите два клона са произвели без допълнително добавяне

на капитал.

Общ резултат: като включва в себе си двата пратворци на богатство — работната сила и земята, — капиталът придобива експанзивна сила, която му позволява да разшири елементите на своето натрупване отвъд пределите, които привидно му е определила неговата собствена величина и които му е определила стойността и масата на вече произведените средства за производство, в които се заключава неговото определено битие.

Друг важен фактор за натрупване на капитал е степента на производителността на обществения труд.

Заедно с производителната сила на труда расте и масата продукти, в която се изразява определена стойност, значи и принадлежна стойност от дадена величина. При неизменна или дори при спадаща норма на принадлежна стойност — стига само тя да спада по-бавно, отколкото се покачва производителната сила на труда — масата на принадлежния продукт расте. Затова при непроменено поделение на последния на доход и добавъчен капитал консумацията на капиталиста може да расте без да спада фонд „натрупване“. Пропорционалната величина на фонд „натрупване“ може дори да расте за сметка на консумативния фонд, докато поевтиняването на стоките поставя на разположение на капиталиста също толкова, а дори и повече консумативни средства отколкото преди. Но както видяхме, ръка за ръка с растящата производителност на труда върви поевтиняването на работника, значи нарастването на нормата на принадлежната стойност — дори когато реалната работна заплата расте. Тя никога не се покачва пропорционално с производителността на труда. Така че една и съща променлива капиталова стойност поставя в движение повече работна сила, а значи и повече труд. Една и съща постоянна капиталова стойност се изразява в повече средства за производство, т.е. в повече средства на труда, работен материал и спомагателни материали, значи доставя повече елементи за образуване както на продукти, та-

ка и на стойност, или за поглъщане на труд. Затова при неизменна и даже при спадаща стойност на добавъчния капитал се извършва ускорено натрупване. Не само че мащабът на възпроизводство се разширява вещественно, но и производството на принадлежна стойност расте по-бързо отколкото стойността на добавъчния капитал.

Развитието на производителната сила на труда действа и върху първоначалния капитал, т.е. върху капитал, който вече се намира в производствения процес. Част от функциониращия постоянен капитал се състои от средства на труда, като машини и пр., които се консумират и значи се възпроизвеждат или заместват с нови екземпляри от същия вид, само през по-дълги периоди.

Но всяка година част от тези средства на труда отмира или достига крайната цел на своята производствена функция. Затова тази част всяка година се намира в стадий на своето периодично възпроизводство или на своето заместване с нови екземпляри от същия вид. Ако производителната сила на труда се е разширила в месторождението на тези средства на труда — а тя постоянно се развива заедно с непрекъснатия ход на науката и техниката, — по-производителни и, като се има предвид техният капацитет, по-евтини машини, сечива, апарати и т.н. заемат мястото на старите. Старият капитал се възпроизвежда в по-производителна форма, независимо от постоянните частични изменения в наличните средства на труда. Другата част от постоянния капитал — суровият материал и спомагателните материали, постоянно се възпроизвежда през годината, а частта, която произхожда от земеделието, се възпроизвежда обикновено всяка година. Така че тук всяко въвеждане на по-съвършенствани методи и пр. почти едновременно действа както върху добавъчния капитал, така и върху вече функциониращия капитал. Всеки напредък на химията не само умножава броя на полезните материали и полезното приложение на вече познатите, и по този начин заедно с нарастването на капитала разширява и неговата сфера на приложение. Същевременно всеки такъв напредък учи как да бъ-

дат хвърляни обратно в обращението на възпроизводствения процес отпадъци на производствения и на потребителния процес, и значи без предварително авансиране на капитал създава ново капиталово вещество. Също като увеличена експлоатация на природните богатства само чрез по-голямо налягане на работната сила — науката и техниката са експанзивна сила на функциониращия капитал, независима от неговата дадена величина. Тази сила същевременно въздейства и върху оная част от първоначалния капитал, която е влязла в стадий на възобновяване. Той гратис включва в новата си форма обществения прогрес, извършващ се зад гърба на неговата стара форма. Това развитие на производителната сила е същевременно придружавано от частично обезценяване на функциониращи капитали. Това обезценяване се проявява остро чрез конкуренцията, но главната тежест се стоварва върху работника, защото капиталистът търси обезщетение чрез повишеното му експлоатиране.

Трудът пренася върху продукта стойността на консумираните от него средства за производство. От друга страна стойността и масата на средствата за производство, поставени в движение от дадено количество труд, расте в това съотношение, в което трудът става по-производителен. Значи — макар че едно и също количество труд прибавя към своите продукти винаги само едно и също количество нова стойност, все пак с увеличаване производителността на труда нараства оная стара капиталова стойност, която той едновременно пренася върху продуктите.

Например един английски и един китайски предач може да работят еднакъв брой часове с еднаква интензивност, така че за една седмица ще произведат еднакви стойности. Въпреки тази еднаквост — има грамадна разлика между стойността на седмичния продукт на англичанина, който работи с мощен автомат, и на китаеца, който има само чекрък. За същото време, в което китаецът изприда един фунт памук, англичанинът изприда няколко стотин фунта. Една няколко стотин пъти по голяма сума от стари стойности увеличава стойността на не-

говия продукт, в който те се запазват в нова използвана форма и по този начин наново могат да функционират като капитал.

«През 1782 г. — както ни учи Ф. Енгелс — целият добив на вълна от трите предхождащи години (в Англия) все още оставал непреработен поради липса на работници и щял така да си и остане, ако не била дошла на помощ новоизнамерената машина, която го изпрела.» [*59](#)

Разбира се, предметеният във формата на машини труд не е изфабрикувал непосредствено нито един човек, но той позволил на малък брой работници, чрез прибавяне на сравнително малко жив труд, не само производствено да консумират вълната и да ѝ прибавят нова стойност, но и да запазят нейната стара стойност във форма на прежда и пр. С това този труд едновременно доставил средства и потик за разширено възпроизвеждане на вълна. Природна дарба на живия труд е да запазва старата стойност, докато създава нова. С нарастване на ефикасността, размерите и стойността на неговите средства за производство, значи с натрупването, което придружава развитието на неговата производителна сила, трудът запазва и увековечава в постоянно нови форми постоянно нарастващата капиталова стойност. [*60](#) Тази природна сила на труда се явява като сила за самозапазване на капитала, с който тя е срастната, също както обществените производителни сили на труда се явяват като негови качества и както постоянното присвояване на принадлеен труд от капиталиста се явява като постоянно самонарастване на капитала. В своята проекция всички сили на труда са сили на капитала, също както всички стойностни форми на стоката са форми на парите.

Заедно с растежа на капитала расте и разликата между зает и консумиран капитал. С други думи: расте стойностната и материалната маса на средствата на труда като постройки, машини, дренажни тръби, работен добитък, апарати от всякакъв вид, които функционират в целия си обем през време на по-дълъг или по-къс период, в постоянно повтарящи се производствени процеси, или служат за постигане

на определени полезни ефекти, а се изхабяват само постепенно и затова губят стойността си само на части и значи на части я прехвърлят върху продукта. В същото отношение, в което тези средства на труда служат като фактори за образуване на продукта без да прибавят към него стойност, значи биват използвани изцяло, а консумирани само на части — те вършат, както споменахме по-рано, също такава гратисна услуга, както природните сили, водата, парата, въздухът, електричеството и пр. Тази гратисна услуга на миналия труд, когато бъде подета и одушевена от живия труд, се увеличава с авансиращите етапи на натрупването.

Тъй като миналият труд винаги се предрешава като капитал, т.е. пасивът от труда на лицата **A**, **B**, **B** и т.н. се предрешава в актив на неработника **X** — буржоата и икономистите сипят похвали за заслугите на миналия труд, който според шотландския гений Мак-Кълък трябва дори да получава особено възнаграждение (лихва, печалба и т.н.). ***61** Посредством мощната и непрекъснато растяща помощ, оказвана от миналия труд на живия трудов процес под форма на средства за производство, тази форма минал, отчужден като неплатен труд, се придава на неговата капиталистическа форма. Практическите дейци на капиталистическото производство и техните бърборещи идеолози са толкова неспособни да мислят за средствата за производство като отделна форма на антагонистичната социална маска, носещи днес, както един робовладелец е неспособен да възприеме самия работник като различен от роб.

При дадена степен на експлоатация на работната сила масата на принадлежната стойност се определя от броя на едновременно експлоатирани работници, а той отговаря - макар и в променящо се съотношение — на величината на капитала. Така че колкото повече капиталът нараства чрез прогресиращо натрупване, толкова повече нараства и сумата на стойностите, разпада се на консумативен фонд и фонд „натрупване“. Затова капиталистът може да живее все по-

охолно и едновременно да се „въздържа“ повече. В края на краищата всички пружини на производството действат толкова по-енергично, колкото повече то се разширява, заедно с масата на авансирания капитал.

([горе](#))

5. Така нареченият фонд „работната заплата“

В хода на това изследване се оказва, че капиталът не е фиксирана величина, а еластична част от общественото богатство, колебаеща се постоянно заедно с поделянето на принадлежната стойност на доход и добавъчен капитал. Видяхме по-нататък, че дори при дадена величина на функциониращия капитал срасналите с него работна сила, наука и земя (под земя икономически трябва да се разбират всички предмети на труда, дадени от природата без съдействие на човек) образуват негови еластични потенциали, които в известни граници му дават една свобода на действие, независима от неговата собствена величина. При това ние се абстрахираме от всички условия на процеса на обръщение, които причиняват твърде различни степени на действие на една и съща маса капитал. Тъй като ние предпоставихме рамките, определени от капиталистическото производство, т.е. предпоставихме обществения производствен процес във форма, развита от чисто спонтанен растеж, пренебрегнахме всяка по-рационална комбинация, пряко или планомерно осъществима с налични в момента производствени средства и работни сили. Класическата икономия винаги обичаше да изразява обществения капитал като фиксирана величина на фиксирана степен на ефективност. Но този предразсъдък бе първо патентован като догма от изпечения простак Джереми Бентам, този блудкаво-педантичен, бездушно-злостен оракул на посредствения буржоазен разсъдък от XIX век.*62 Бентам е същото между философите, каквото е Мартин Тъпър между поетите. И двамата са могли да бъдат изфабрикувани само в Англия.*63

[*62 Сравни между другото Дж. Бентам, *Theorie des Peines et des Recompenses*, превод на Et. Dumont, 3 изд., Париж, 1826 г., том II, книга IV, гл.

[*63 Джеръми Бентам е чисто английско явление. В никоя страна и никога, дори като не изключваме нашия философ Кристиан Волф, най-домораслата баналност не се е ширила така самодоволно. Принципът на полезността не е изобретение на Бентам. Той само тъпо е възпроизвел това, което остроумно са казали Хелвециус и други французи от 18 век. Ако човек напр. иска да знае какво е полезно за кучето, трябва да изучи кучешката природа. Но самата тази природа не може да се конструира из „принципа на полезността”. Приложено върху човека — ако искаме да преценяваме всяко човешко действие, движение, отношение и т.н. според принципа на полезността, най-напред става въпрос за човешката природа изобщо, а после за исторически видоизменената във всяка епоха човешка природа. Но Бентам не му мисли много. С най-суха наивност той приема модерния еснафин и специално английския еснафин за нормалния човек. Всичко, което е полезно за тоя особен екземпляр нормален човек и за неговия свят, било само по себе си полезно. След това с този мащаб той съди за миналото, сегашното и бъдещето. Напр. християнската религия е „полезна”, защото тя от религиозна гледна точка заклеява ония злодеяния, които наказателният кодекс осъжда от юридическа гледна точка. Художествената критика е „вредна”, защото пречи на почтените хора да се наслаждават на Мартин Тъпър, и т.н. С такъв боклук тоя примерен човек, чийто девиз е: *„нищо ден без написан ред”*, е изпълнил планини от книги. Ако имах куража на моя приятел Х. Хайне, бих нарекъл господин Джеръми гений на буржоазната глупост.]

В светлината на неговата догма най-обикновени явления на производствения процес, като внезапни екпанзии и контракции, дори и натрупването, стават напълно невъобразими. Тая догма е била използвана с апологетични цели както от самия Бентам, така и от Малтус, Джеймс Мил, Мак-Кълък и др., особено за да се представи една част от капитала — променливият или превръщаемият в работна сила капитал — като фиксирана величина. Вещественото съществуване на променливия капитал, т.е. оная маса от средства за живот, която той е за работника, или тъй нареченият трудов фонд, е измислен като отделна част на общественото богатство, неизменно прикована от природни закони. За да поставим в движение оная част от общественото богатство, която трябва да функционира като постоянен капитал

(средства за производство), необходима е определена маса жива работна ръка. ***64** Тя е дадена технологически. Но не е даден нито броят на работниците, необходими да задвижат трудовата сила (променяща се със степента на експлоатация на индивидуалната работна сила), нито цената ѝ, а само нейната минимална и то силно променлива граница. Фактите, лежащи в основата на догмата, са: От една страна работникът няма глас да разпределя общественото богатство в средства за наслада за безделници и средства за производство. От друга страна, само в благоприятни и изключителни случаи той има възможност да разширява т.нар. фонд „работна заплата“ за сметка "доходите" на богатите. ***65**

[*65 Дж. Ст Мил казва в своите „Principles of Political Economy“ [книга II, гл. I, § 3 — Моск. ред.): „Продуктът на труда в днешно време се разпределя в обратна пропорция на труда — най-голямата част на тия, които никога не работят, следващата по големина част на тия, чийто труд е почти само номинален, и така, по низходяща линия, заплатата се свива в същата степен, в която трудът става все по-тежък и по-неприятен, докато най-изморителният и най-изтощителен физически труд дори не може да разчита, че ще припечели марка само необходимото за живот.“ За избягване на недоразумения отбелязвам, че ако трябва да се упрекват хора като Дж. Ст. Мил и т.н. заради противоречието между техните стари икономически догми и техните модерни тенденции, би било съвсем неправилно да ги хвърляме в един куп заедно с целия тежък багаж от апологети на вулгарната политическа икономия.

Към каква нелепа тавтология довежда възпяването на капиталистическата граница на фонд „работната заплата“ като негова обществена природна граница — това можем да видим и у професор Фоусет:

«Оборотният капитал ***66** на дадена страна — казва той — е неин фонд „работна заплата“. Ето защо, за да изчислим средната парична заплата за всеки работник, трябва просто да разделим този капитал на броя на работническото население.» ***67**

И така, значи най-напред събираме в общ сбор всички действително платени индивидуални работни заплати, след това твърдим, че този

сбор представлява стойностна сума на сътворения от бога и природата фонд „работна заплата“. Най-сетне разделяме така получената сума на броя на работниците, за да открием пак колко може да се падне средно на всеки отделен работник. Виж ти каква хитра процедура. Тя не пречи на г. Фоусет тутакси, без дори да си поеме дъх, да каже:

«Целокупното богатство, което всяка година се натрупва в Англия, се дели на две части. Едната част се употребява в Англия да поддържа нашата собствена индустрия. Другата част се изнася в други страни. Онази част, употребявана в нашата индустрия, не съставя значителна част от богатството, което всяка година се натрупва в страната.» ***68**

И така, по-голямата част от ежегодно нарастващия принадлеен продукт, отнеман без всякакъв еквивалент от английския работник, се капитализира не в Англия, а в чужди страни. Но нали заедно с изнасяния по такъв начин добавъчен капитал се изнася и част от изнамерения от бога и от Бентам фонд „работната заплата“. ***69**

[*69 Може да се каже, че всяка година от Англия се изнася не само капитал, но и работници във формата на емиграция. Но в текста съвсем не става дума за имуществото на преселниците, които в по-голямата си част не са работници. Голяма част от тях са синове на арендатори. Добавъчният капитал, който Англия всяка година изпраща в странство за олихвяване, съставя пропорционално много по-голяма част от годишното натрупване отколкото частта, която ежегодната емиграция заема от годишния прираст на населението.]

(горе)

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ТРЕТА

ОБЩИЯТ ЗАКОН НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ

1. Нарастващото търсене на работна сила паралелно с натрупването при неизменящ се състав на капитала

В тази глава ние разглеждаме влиянието на нарастващия капитала

върху съдбата на работническата класа. Най-важното в това изследване е съставът на капитала и промените, които претърпява в процес на натрупване.

Съставът на капитала трябва да се разбира в двояк смисъл. Откъм стойността, първият се определя от пропорцията, в която той се разделя на постоянен капитал (стойност на средствата за производство), и променлив капитал (стойността на работната сила) - общата сумата на заплатите. Откъм материала, както той функционира в производствения процес, целият капитал се дели на средства за производство и жива работна сила; този състав се определя от съотношението между масата на употребените производствени средства и количеството труд, необходим за тяхното използване. Първия аз наричам *стойностен състав*, последния — *технически състав* на капитала.

Между двата съществува тясно взаимозависимост. За да го изразя, аз наричам стойностния състав на капитала — доколкото той се определя от неговия технически състав и отразява промените му — органически състав на капитала. Навсякъде, където обяснявам състава на капитала, без друга уговорка, винаги разбирам неговия органически състав.

Многобройните отделни капитали, инвестирани в определен отрасъл, имат общо взето различен състав. Средната стойност от техните индивидуални състави дава целокупния капиталов състав в този отрасъл. А средната стойност от средните стойности на всички отрасли дава обществения капиталов състав, на когото посвещавам следващото изследване.

Нарастването на капитала повлича нарастване на неговата променлива част, инвестирана в работна сила. Една част от принадлежната стойност трябва винаги да бъде повторно преобразувана в добавъчен променлив капитал или включена в трудов фонд. Ако допуснем, че останалите условия остават същите, съставът на капитала също

остава постоянен (определена маса производствени средства постоянно изисква същата маса работна сила, за да я задейства), тогава търсенето на труд и фонд препитание на работниците нараства в същото съотношение както капитала. Колкото по бързо расте търсенето на работна сила, толкова по-бързо расте капиталът.

Тъй като капиталът произвежда годишна принадена стойност, от която една част се добавя годишно към първоначалния капитал; тъй като самото нарастване се увеличава годишно, заедно с нарастването на вече функциониращия капитал; тъй като при специални стимули за обогатяване, като нови пазари или нови сфери за капиталови разходи заради новосъздадени обществени потребности и пр., величината на натрупване може внезапно да нарастне просто чрез промяна в разпределението на принадлежната стойност (продукт) в капитал или в доходи. Потребността от натрупване на капитал може да надвиши увеличаването на работната сила или броя на работниците; заплатите ще растат, ако търсенето на работници надвиши предлагането.

Тъй като всяка година се наемат повече работници отколкото в предишната, по-рано или по-късно идва момент, когато нуждата от натрупване надраства предлагането на труд — условие за повишени заплати. В Англия се чуват жалби по този повод през целия XV век и през първата половина на XVIII. Повече или по-малко благоприятните условия, в които заплатите на работническата класа се поддържат и растат, по никакъв начин не променят основната характерна черта на капиталистическото производство. Както простото възпроизводство постоянно възпроизвежда самото капиталистическо отношение, капиталисти на една страна, наемни работници на друга — тъй и възпроизводството в прогресиращ мащаб, т.е. натрупването възпроизвежда капиталистическото отношение в прогресиращ мащаб: повече или по-едри капиталисти на единия полюс, повече наемници на другия. Възпроизводството на работната сила, която постоянно трябва да се сраства с капитала като средство за неговото самонарастване и не може да се откъсне от него, и чието заробване от капитала се прик-

рива само със смяна на отделни капиталисти, на които тя се продавана, е есенцията на възпроизводството на самия капитал. Следователно натрупването на капитала е умножаване на пролетариата.*70

[*70 Карл Маркс, *Lohnarbeit und Kapital* — „При еднакво потискане на масите една страна е толкова по-богата, колкото по-голям пролетариат има.” (*Collins, L'Economie Politique, Source des Revolutions et des Utopies pretendues Socialistes*, Париж, 1857 г., т. III, стр. 331) Под „пролетарий” икономически се разбира само наемният работник, който произвежда и увеличава „капитал“ и когото изхвърлят на улицата, щом стане излишен за потребностите от самонарастване на „господин Капитала“, както Пекьор нарича тая особа. „Болнавият пролетарий на първобитните гори” е само благодушен рошеровски фантом. Обитателят на първобитната гора е собственик на тази гора и я третира също тъй безцеремонно като своя собственост, както и орангутанът. Така че той не е пролетарий. Той щеше да бъде такъв само, в случай че гората експлоатираше него, а не той нея. Що се отнася до здравословното му състояние, той издържа сравнение не само със здравето на модерния пролетарий, но дори със здравето на сифилистичните и скрофулозни „почтени хора”. Но под първобитна гора господин Вилхелм Рошер навярно разбира своята родна Люнебургска шир [*Luneburger Heide* — равнина в Северна Германия].]

Класическата политическа икономия тъй добре е разбирала това положение, че Адам Смит, Рикардо и т.н., както вече споменахме, дори погрешно идентифицират натрупването с консумация на цялата капитализирана част на принадлежния продукт от страна на производствените работници или с нейното превръщане в допълнителни наемни работници. Още в 1668 г. Джон Белърс казва:

«Ако някой има 100 000 акра земя и също толкова фунта стерлинги и също толкова добитък, какво щеше да бъде този богат човек без работници, ако не сам работник? И както работници правят хората богати, така колкото повече работници има, толкова повече са богатите... Трудът на бедните е мината на богатия.»*71

Също тъй Бернар дьо Мандевил казва в началото на XVIII век:

«Там където собствеността е достатъчно закриляна, човек по-лесно би могъл да живее без пари отколкото без бедни, защото кой щеше да ра-

боти?... Както трябва да се пазят работниците от изгладняване, така те не бива да получават нищо, което заслужава да бъде спестено. Ако тук-там някой от долната класа чрез необикновено трудолюбие и куркащи черва се издигне над положението, в което е израсъл, никой не трябва да му пречи: защото, безспорно, най-мъдрият план за всяко частно лице, за всяко отделно семейство е — да живее скромно; но интересът на всички богати нации изисква по-голяма част от бедните никога да не стоят без работа и въпреки това винаги да изразходват всичко, което получават... Нищо друго не подкарва като с остен хората към слугуване, както техните нужди, които е благоразумно да смекчаваме, но е безразсъдно да ги лекуваме. Единственото нещо, което може да направи работещият човек прилежен, е умерената заплата. Твърде малката го прави, според темперамента, малодушен или отчаян, твърде високата — нахален и мързелив... От всичко гореизложено следва, че в една свободна нация, в която робите са забранени, най-сигурното богатство се състои от множество трудолюбиви бедни. Освен че те са неизчерпаем източник на хора за флот и армия, но без тях нямаше да има наслаждения и продуктът на нито една страна нямаше да може да нарастне. За да се направи обществото (което естествено има неработници) щастливо, а народът — доволен дори при оскъдица, необходимо е голямото мнозинство да остава както невежо, така и бедно. Знанията разширяват и умножават нашите желания, а колкото по-малко човек желае, толкова по-лесно могат да бъдат задоволени неговите потребности.» ***72**

Това, което МанDEVИЛ, честен човек и бистър ум, още не разбира, е, че механизмът на самия процес на натрупване умножава заедно с капитала още и масата на „работещите бедни“, т.е. на наемните работници, които превръщат своята работна сила в нарастваща сила за нарастване стойността на капитала и с това неизбежно увековечават своето отношение на зависимост от своя собствен продукт, олицетворен в капиталиста. С оглед на тази зависимост сър Ф. М. Идън отбелязва в своето съчинение „Положението на бедните или история на трудещата се класа в Англия“:

«Нашата географска зона изисква труд за задоволяване потребностите и затова поне част от обществото трябва да работи неуморно... Някои, ко-

ито не работят, имат въпреки това продуктите на трудолюбието. Но тези собственици дължат това само на цивилизацията и реда, те са чисти рожби на буржоазните институции. ***73** Защото по силата на тези институции човек може да си присвоява плодовете на труда и по друг начин освен чрез труд. Хората с независимо състояние го дължат почти изцяло на чужд труд, а не на своите собствени способности, които съвсем не са по-добри от тези на другите; не притежаването на земя и пари отличава богатите от бедните, а „командването на труда“... Не някакво презряно или сервилно положение допада на бедния, а отношението на удобна и либерална зависимост, а за хората със собственост — достатъчно влияние и авторитет върху онези, които работят за тях... Такова отношение на зависимост, както е известно на всеки познавач на човешката природа, е необходимо за удобство на самите работници.» ***74**

[*74 Еден, *The State of the Poor* etc., т. I, кн. I, гл. I, стр. 1, 2 и предговора — стр. XX]

Нека споменем между другото, че сър Ф. М. Идън е единственият ученик на Адам Смит, който през осемнадесети век е създал нещо значително. ***75**

[*75 Ако читателят ни напомни за Малтус, чието „*Essay on Population*” е излязло в 1798 г., аз пък припомням, че това съчинение в първоначалния си вид е само ученически-повърхностен и попски-издекламиран плагиат на Дефо, сър Джеймс Стюърт, Таунсенд, Франклин, Уолас и др. и не съдържа нито едно единствено самостоятелно-премислено положение.

Сензацията, възбудена от този памфлет, се дължи само на партийни интереси. Френската революция, намери в британското кралство страстни защитници; „принципът за населението”, разработен бавно през 18 век и после посред една голяма социална криза, възвестена с тъпани и тропети като най-сигурна противоотрова против ученията на Кондорсе и др., бил посрещнат с ликуване от английската олигархия, като велик изкоренител на всички стремежи към човешки прогрес. Малтус, извънредно изумен от своя успех, се заловил да тъпче в старата схема повърхностно компилиран материал и да прибавя и ново, обаче не открито, а само присвоено от Малтус. Между другото да отбележим: Макар че Малтус е бил поп от англиканската църква, той бил дал монашески обет за безбрачие. Защото това е едно от условията за членство в Протестантския Кеймбриджски университет. „*Ние не разрешаваме*

на членовете на колегията да се женят, а щом някой си вземе жена, с това престава да бъде член на колегията.” („Report of Cambridge University Commission”, стр. 172) Това обстоятелство отличава Малтус в негова полза от други протестантски попове, които са отхвърлили католическата заповед за свещеническо безбрачие и до такава степен са усвоили заповедта „плодете се и се размножавайте” като своя специфична библейска мисия, че навсякъде в наистина неприличен размер допринасят за умножаване на населението, като едновременно с това проповядват на работниците „принципа на населеността”. Характерно е, че това гримирано по икономически маниер грехопадение, адамовата ябълка, „настоятелният апетит”, „пречките, които се стремят да притъпят стрелите на Купидон”, както живо казва поп Таунсенд — че господата от протестантската теология, по-скоро от протестантската църква, са монополизирали или монополизират този щекотлив пункт. С изключение на венецианския калугер Ортес, оригинален и остроумен писател, повечето проповедници на учението за населението са протестантски попове. Такива са: Брукнер с неговата „Theorie du Systeme animal”, Лайден, 1767 г., в която е изчерпана цялата модерна теория на населението и идеята, която е довела до временна свада върху същата тема между Кене, и неговият ученик Мирабо-реге [баща], след това поп Уолас, поп Таунсенд, поп Малтус, и неговия ученик архиепископ Т. Чамърс, за дребните попски драскачи от този сорт хич и да не говорим. Първоначално с политическа икономия се занимават философи като Хобс, Лок, Юм, стопански и държавни дейци като Томас Мор, Темпъл, Сюми, де Ват, Норт, Лоу, Вендърлинт, Кантилон, Франклин, а теоретически особено и то с най-голям успех — медици като Петй, Барбон, Мандевил и Кенè. Още по средата на XVIII век отец мистър Тъкър, значителен икономист за времето, се извинява, загдето се занимавал с мамона. По-късно, и то заедно с „принципа за населението”, настъпил часът на протестантските попове. Като да е предчувствал тая поквара на предприятието, Петй, който разглежда населението като основа на богатството, също както Адам Смит, заклет враг на поповете, казва: „Религията най-добре процъфтява, когато свещениците най-много обуздават своята плът, също както правото най-добре процъфтява там, където адвокатите умират от глад.” Затова той съветва протестантските попове, ако не искат да следват примера на апостол Павел и „да умъртвяват своята плът” с безбрачие, то поне „да не развъждат повече попове“, отколкото могат да погълнат наличните енории: т.е. ако в Англия и в Уелс има само 12 000 енории, не е мъдро да се развъдят 24 000 попове, тъй като 12 000-те необезпечени попа постоянно ще търсят издръжка, а

как по-лесно могат да направят това, освен като тръгнат между народа и го придумат, че 12 000-те попа с енории отравят душите на хората, изтощават същите тези души и им сочат лъжовен път към небето?” (Petty, A Treatise of Taxes and Contributions, Лондон, 1667 г., стр. 57) Отношението на А. Смит към протестантските попове от негово време се характеризира в съчинението „A Letter to A. Smith, L. L. D., On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians”, 4 изд., Оксфорд, 1784 г. Д-р Хорн, англикански епископ в Норвич, накастря А. Смит затова, че той в едно отворено писмо до г. Стрейън „балсамира своя приятел Давид” (т.е. Юм), тъй като разказвал на публиката как „Юм на смъртното си легло се е забавлявал с Лукиян и с игра на вист” и дори имал дързост да пише: „Аз винаги съм смятал, че Юм както приживе, тъй и след смъртта си е бил така близо до идеала на съвършено мъдър и добродетелен човек, колкото това допуска слабостта на човешката природа.” Епископът с негодувание се провиква: „Редно ли е от ваша страна, господине, да ни описвате като съвършено мъдър и добродетелен характера и начина на живот на един човек, който е бил обладан от неизлечима антипатия против всичко, което се нарича религия, и който е напрягал всеки нерв, за да изтрие доколкото зависи от него дори нейното име от паметта на хората?” (пак там, стр. 8) „Но не падайте духом, приятели на истината, животът на атеизма е кратък” (стр. 17). Адам Смит „има отвратителната нечестивост да проповядва атеизъм в страната (в своята „Theory of moral sentiments”)... Ние разбираме вашите хитрини, господин докторе! Вие добре сте го намислил, но този път си правите сметката без кръчмаря. С примера на почтения Дейвид Юм вие искате да ни внушите, че атеизмът е единствената ракия за падналия духом и единствената противотрова против страх от смъртта... Смейте се над развалините на Вавилон и приветствайте закоравелия злодей Фараона! (пак там, стр. 21, 22) Един ортодоксален ум измежду университетските слушатели на А. Смит пише след неговата смърт: „Приятелските чувства на Смит към Юм... му пречеха да бъде християнин... Той вярваше на всяка дума на Юм. Ако Юм му беше казал, че луната е зелено сирене, той би му повярвал. Затова той му вярваше и в това, че няма бог и няма чудеса... По своите политически убеждения той се приближава към републиканизма.“ („The Bee” от Джеймс Андерсън, 18 тома, Единбург 1791 до 1793, том 3, стр. 166, 167) Попът Т. Чамърс подозира А. Смит в това, че той от чиста злоба измислил категорията „непроизводствени работници”, специално за протестантските попове, въпреки техния благосло-

вен труд в лозето господне.]

При досега разглежданите най-благоприятни за работниците условия за натрупване тяхното отношение на зависимост от капитала се облича в поносими или, както казва Идън, „удобни и либерални” форми. Вместо заедно с растежа на капитала да става по-интензивно, то става само по-екстензивно, т.е. сферата на експлоатацията и господството на капитала се разширява само заедно с неговия собствен размер и с броя на неговите поданици. Една по-голяма част от техния собствен принадлеен продукт, който все повече набъбва и при това набъбване се превръща в добавъчен капитал, се стича обратно към тях във форма на платежни средства, така че те могат да разширят кръга на своите удоволствия, по-добре да попълват своя консумативен фонд от дрехи, мебели и т.н. и да образуват малки парични резервни фондове. Но както по-добро облекло, храна, обноски и повече парични средства не премахват отношението на зависимост и експлоатация на роба, също така тези неща не премахват отношението на зависимост и експлоатацията на наемния работник. И наистина, покачането на цената на труда вследствие натрупването на капитала означава само, че размерът и масивността на златните окови, които наемният работник вече сам си е изковал, позволяват те да бъдат по-слабо затегнати. В полемиките по този въпрос в повечето случаи пропускат да видят най-главното, а именно *специфичните отлики* на капиталистическото производство. При него работната сила се купува не заради задоволяване личните потребности на купувача чрез нейните услуги или нейния продукт. Неговата цел е да натрупва своя капитал, производството на стоки, които съдържат повече труд, отколкото той е заплатил, съдържащи следователно такава част от стойността, която не му струва нищо и въпреки това се реализира при продажба на стоките.

([горе](#))

**Производството на принадена стойност
е абсолютният закон на този начин на
производство**

(**капиталистическият**. бг.ред.).

Работната сила е продаваема, единствено доколкото запазва средствата за производство като капитал, възпроизвежда своята собствена стойност като капитал и от неизплатения труд създава източник за добавъчен капитал. [*76](#) Условието за нейната продажбата, все едно дали са повече или по-малко благоприятни за работника, включват постоянната ѝ пре-продажба и все по-разширяващо се възпроизводство на богатството като капитал. Работната заплата, по самата си природа, постоянно доставя определено количество незаплатен труд. Независимо от случаите на повишаване на заплатите при падаща цена на труда, такова повишаване означава в най-добрия случай само количествено намаляване на неплатения труд. Това намаляване никога не може да застраши самата система. Освен стихийните конфликти по отношение размера на заплатите (а Адам Смит вече показва, че в такъв конфликт господарят винаги е господар), повишаването цената на труда вследствие натрупване на капитал предполага следната алтернатива:

Цената на труда продължава да расте, защото нейното повишаване не бърка прогресивното натрупване; в това няма изненада, тъй като — както казва А. Смит

«капиталите все пак се увеличават дори и при спаднала печалба; те дори нарастват по-бързо отпреди... Големият капитал, дори при по-малка печалба, общо взето нараства по-бързо отколкото малкият капитал при голяма печалба.» „*Wealth of Nations*” II, 189, том I, стр. 217).

В този случай е очевидно, че едно намаление на незаплатения труд

никак не накърнява разширяването господството на капитала. Или пък — ето другата алтернатива — натрупването заглъхва поради покачване цената на труда, поради притъпена подбуда за печалба. Натрупването намалява. Но заедно с неговото намаляване изчезва и причината за него, а именно — диспропорцията между капитал и подлежаща на експлоатация работна сила. Т.е. механизмът на капиталистическия производствен процес сам отстранява пречките, които временно създава. Цената на труда пак пада до ниво, съответстващо на нуждите от самонарастване на капитала, независимо дали това ниво е под, над или наравно с онова, смятано за нормално, преди покачване на заплатата. В първия случай не абсолютното или пропорционално намаляване на работната сила (трудовете население), води до излишък на капитал, а напротив изилшъкът на капитал, прави експлоатираната работна сила недостатъчна. Във втория случай не абсолютното или пропорционално нарастване на работната сила (трудовете население), прави капитала недостатъчен; а обратно, относителното намаляване на капитала, води до излишък на експлоатирана работна сила или повишава нейната цена. Абсолютните движения на натрупването на капитала определят относителните движения на масата експлоатирана работна сила, и само изглеждат като предизвикани от последната. Да употребим математически израз: *величината на натрупването е независимата променлива, а величината на работната заплата е зависимата* — а не обратно. Така във фаза на криза в индустриалния цикъл общото спадане на стоките се изразява като покачване на относителната стойност на парите, а във фаза на процъфтяване общото покачване на стоките се изразява като спадане на относителната стойност на парите. Въз основа на това, така наречената Паришна школа, заключава, че при високи цени циркулират твърде малко пари, а при ниски — твърде много. ***77** Нейното невежество и пълното неразбиране на фактите ***77a** намират достоен паралел при онези икономисти, които обясняват тези явления от натрупването с това, че в единия случай

имало твърде малко, а в другия — твърде много наемни работници

Законът на капиталистическото производство, който лежи в основата на мнимия „природен закон за населението“, се свежда просто към следното: съотношението между капитал, натрупване и норма на работната заплата е само съотношение между онзи труд, който е незаплатен и превърнат в капита, и допълнителен труд, нужен за обръщението на добавъчния капитал. Така че това съвсем не е съотношение между две независими една от друга величини — от една страна величината на капитала, от друга страна числеността на работническото население; това е по-скоро само съотношение между незаплатен и заплатен труд на едно и също работническо население. Ако количеството незаплатен труд, натрупан от капиталистическата класа, нараства достатъчно бързо, за да може да се превърне в капитал само при извънреден добавък от заплатен труд, работната заплата се покачва и — при еднакви други условия — незаплатеният труд относително спада. Но щом това спадане стигне онази точка, при която принадлежният продукт, който храни капитала, не се предлага вече в нормално количество — настъпва реакция: капитализира се по-малка част от дохода, натрупването линеен и възходящото движение на работната заплата получава контраудар. Така че покачването цената на труда остава затворено в граници, които не само че оставят незасегната основата на капиталистическата система, но и осигуряват нейното прогресиращо възпроизводство. И тъй, законът на капиталистическото натрупване, мистифициран като природен закон, всъщност изразява само това, че природата на натрупването изключва всяко такова намаляване на степента на експлоатация на труда или всяко такова покачване на цената на труда, което би могло сериозно да застраши постоянното възпроизводство на капиталистическото отношение и неговото прогресиращо възпроизводство. Другояче и не може да бъде при такъв начин на производство, при който работникът съществува заради потребностите от увеличаване на вече налични стойности — вместо обратно, *материалното богатство да*

съществува за потребностите на развитието на работника. Както в религията — над човека господства произведението на неговата собствена глава („човекът е създал бога във въображението си“ ред.), така в капиталистическото производство над трудещия се господства произведението на неговите собствени ръце (човекът сам се е оставил в робството на другия „бог“ — капиталиста. ред.).*776

[*776 „Но ако сега се върнем към нашето първо изследване, където доказахме... че сам капиталът е произведение на човешкия труд... изглежда съвсем непонятно, че човекът е могъл да попадне под господството на своя собствен продукт — на капитала — и да стане негов подчинен; а тъй като това в действителност е неоспорим факт, неволно се натрапва въпросът: как работникът е могъл от господар на капитала — като негов творец — да се превърне в роб на капитала?“ (*Von Thünen, Der isolierte Staat*, втора част, втори отдел, Роцок, 1863 г., стр. 5, 6) Заслуга на Тюнен е, че постави този въпрос. Но неговият отговор е просто детински.]

(горе)

2. Относително намаляване на променливата част на капитала в хода на натрупването и на придружаващата го концентрация

Според самите икономисти нито действителния обхват на общественото богатство, нито величината на вече функциониращия капитал, водят до повишаване на заплатите, а само постоянният и ускорен растеж на натрупването. (А. Смит, книга I, гл. 8 [том I, стр. 208]) Досега ние разглеждахме само една особена фаза на този процес, оная, в която прирастът на капитала се извършва без да се изменя неговият технически състав. Но процесът прекрачва и отвъд тая фаза.

Щом веднъж са дадени общите основи на капиталистическата система, по време на натрупването винаги настъпва момент, когато развитието на производителността на обществения труд става най-мощният лост на натрупването.

«Същата причина — казва А. Смит, — която увеличава работната запла-

та, а именно увеличаването на капитала, води към покачване на производителните способности на труда и налага по-малко количество труд да произвежда по-голямо количество продукти.»

Независимо от природните условия, като плодородие на почвата и т.н., и от сръчността на независими, работещи изолирано производители — която се проявява повече в качеството на изделията, отколкото количествено, — степента на обществената производителност на труда се изразява в относителния обхват на средствата за производство, с които един работник произвежда продукт за дадено време, при едно и също напрежение на работната сила. Масата на средствата за производство, с които той работи, се увеличава с производителността на труда му. Но тези средства за производство играят двойна роля. Нарастването на едни от тях е последица, а на други — условие за нарастване на производителността на труда. Например, с манифактурното разделение на труда и с прилагане на машините в едно и също време се преработва повече суров материал, значи в трудовия процес влизат по-голямо количество сурови и спомагателни материали. Това е последица от нарастването на производителността на труда, но пък от друга страна масата на приложеното машинно производство, работният добитък, минералните торове, дренажните тръби и др. са условие за нарастване на производителността на труда. Такова условие са и масата средства за производство, концентрирани в постройки, гигантски пещи, транспортни средства и т.н. Но все едно дали е условие или следствие, нарастващият размер на средствата за производство в сравнение с въплътената в тях работна сила изразява нарастващата производителност на труда.*77В Следователно увеличаването на последната се проявява значи в намаляване на масата труд в сравнение с движената от нея маса от средства за производство или в количествено намаляване на субективния фактор на трудовия процес в сравнение с неговите обективни фактори.

[*77В Във френското издание (Париж, 1873 г.) на това място (стр. 273 сл.) е

«При възникване на едрата индустрия в Англия бил открит метод, чрез който чугунът с шлага се превръща в ковко желязо. Този процес, наречен пудлингуване, се състои в пречистване на чугуна в пещи със специална конструкция, причинил грамадно уголемяване на високите пещи, употребяване на апарати за вкарване горещ въздух и т. н., с една дума — от такова умножаване на средствата на труда и на суровите материали, ползвани от едно и също количество труд, желязото скоро почнало да бъде доставяно в достатъчно количество и достатъчно евтино, за да изгони камъка и дървото от множество приложения. Тъй като желязото и въглищата са големите лостове на модерната индустрия, значението на това нововъведение човек никак не може да преувеличи.

Но пудлинговачът, работникът, който е зает в пречистване на чугуна, извършва ръчна работа от такъв вид, че големината на пещите, които той може да обслужи, остава ограничена от неговите лични способности, и именно това ограничение засега задържа оня чудесен подем, който металургията започна от 1780 г., когато е изнамерено пудлингуването.»

«Факт е — провиква се „The Engineering”, един от органите на английските инженери, — че остарелият процес на ръчно пудлингуване едва ли е нещо друго освен остатък от варварството... Днешният стремеж на нашата индустрия се състои в това, да преработва в различните стъпала на производство все по-големи количества. Затова почти всяка нова година виждаме да изникват по-грамадни високи пещи, по-тежки парни чукове, по-мощни валцови заводи и по-гигантски инструменти, прилагани в многобройни клонове на металургията. Всред това всеобщо нарастване на средствата за производство в сравнение с прилагания труд — пудлингуването е останало на почти същото място и поставя днес непоносими прегради пред индустриалното развитие... Именно затова във всички големи фабрики пристъпват към заместването му с пещи с автоматично обръщане, които могат да поемат такова грамадно натоварване, което стои съвсем вън от капацитета на ръчния труд.» („The Engineering”, 13 юни 1874 г.).

«Така че след като пудлингуването направило преврат в желязната индустрия и предизвикало голямо разширяване на средствата на труда и

на количеството материал, който трябва да бъде преработен от известно количество труд — в хода на натрупването то се е превърнало в икономическа пречка, от която тъкмо сега се стараят да се отърсят чрез нови процеси, способни да отстранят пречките, които то все още издига пред по-нататъшния растеж на материалните средства за производство в сравнение с полагадения труд. Такава е историята на всички открития и изобретения, които се появяват в хода на натрупването — както вече доказахме това, когато посочихме развитието на модерното производство от неговата поява до нашата епоха.

В хода на натрупването има не само количествено, но едновременно нарастване на различните вещни елементи на капитала: развитието на обществените производителни сили на труда, се изразява и в качествени изменения, в постепенни промени на техническия състав на капитала, обективният фактор на който състав прогресивно се увеличава по отношение на субективния, а това значи, че увеличението на масата на средствата на труда и на суровините изпреварва увеличението на работните сили, необходими за тяхното приложение. Степента на натрупване на капитала прави труда по производителен, но в същата степен намалява търсенето на труд.»

Това изменение в техническия състав на капитала, нарастването на масата на средствата за производство в сравнение с масата на оживяващата ги работна сила, се отразява в неговия стойностен състав, в увеличение на постоянната съставна част на капиталовата стойност за сметка на нейната променлива част. Да речем, че от даден капитал първоначално бъдат вложени 50% в средства за производство и 50% в работна сила, а после с развитие на степента на производителността на труда — 80% в средства за производство и 20% в работна сила, и т.н. Тоя закон за прогресивното нарастване на постоянната част на капитала — в сравнение с променливата му част — се потвърждава на всяка крачка при сравнителния анализ на стоковите цени, безразлично дали сравняваме различни икономически епохи на една единствена нация или различни нации в една и съща епоха. Относителната величина на елемента на цената, който изразява само стойността на погълнатите средства за производство или постоянна-

та част на капитала, ще бъде право пропорционална, а относителната величина на другия елемент на цената, който заплаща труда или изразява променливата част на капитала — ще бъде обратно пропорционална на ускорението на натрупването.

(Или Стойностен състав на капитала = постоянна част на капитала/променлива част на капитала. ред)

Но намалението на променливата част на капитала спрямо постоянната, т.е. измененият състав на капиталовата стойност, само приблизително показва промяната в състава на нейните материални съставни части. Напр. ако днес вложената в една предачница капиталова стойност е $\frac{7}{8}$ постоянна и $\frac{1}{8}$ променлива, докато в началото на 18 век е била $\frac{1}{2}$ постоянна и $\frac{1}{2}$ променлива, то пък масата от сурови материали, средства на труда и т.н., които днес производствено консумира определено количество предачен труд, е стотици пъти по-голяма отколкото в началото на 18 век. Причината е, че с нарастването на производителността на труда не само се покачва размерът на изхабените от него средства за производство, но и стойността им спада в сравнение с техния размер. Така че тяхната стойност се покачва абсолютно, а не пропорционално на техния размер. Затова нарастването на разликата между постоянен и променлив капитал е много по-малко от това на разликата между масата на средствата за производство, в които се превръща постоянният капитал, и масата на работната сила, в която се превръща променливият капитал. Първата разлика се увеличава заедно с последната, но в по-малка степен.

Впрочем, ако ускорението на натрупването намалява относителната величина на променливата част на капитала, с това той съвсем не изключва покачването на неговата абсолютна величина. Да приемем, че дадена капиталова стойност отначало се разделя на 50% постоянен и 50% променлив капитал, после на 80% постоянен и 20% променлив. Ако през това време първоначалният капитал, да речем, от 6000 ф.ст. е пораснал на 18 000 ф.ст., то и неговата променлива със-

тавна част е пораснала с $\frac{1}{5}$. Преди тя е била 3000 ф.ст., а сега възлиза на 3600 ф.ст. Но там където по-рано е било достатъчно нарастване на капитала с 20%, за да се увеличи търсенето на труд с 20%, сега това изисква утрояване на първоначалния капитал.

В четвърти отдел показахме как развитието на обществената производителна сила на труда предпоставя кооперация в голям мащаб, как само при тази предпоставка могат да бъдат организирани разделението и комбинацията на труда, да бъдат спестени чрез масова концентрация средства за производство, да бъдат създадени такива средства на труда, които по самата си материална същност да могат да бъдат използвани само колективно, напр. система от машини и т.н. да бъдат впрегнати в служба на производството гигантски природни сили и да бъде извършено превръщане на производствения процес в технологическо прилагане на науката. Върху основата на стоковото производство, при което средствата за производство са собственост на частни лица и при което поради това физическият работник или изолирано и самостоятелно произвежда стоки, или продава своята работна сила като стока, защото му липсват средства за самостоятелно предприятие — гореспоменатата предпоставка се реализира само чрез нарастване на индивидуалните капитали или дотолкова, доколкото обществените средства за производство и за живот се превръщат в частна собственост на капиталисти. Производството може да се развие в голям мащаб само в капиталистическата му форма. Затова известно натрупване на капитал в ръцете на индивидуални стокопроизводители е предпоставка за специфично-капиталистическия начин на производство. Затова ние трябваше да я предпоставим при прехода от занаята към капиталистическото предприятие. Нека я наречем първоначално натрупване, защото то, вместо исторически резултат, е историческа основа на специфично-капиталистическото производство. Тук още не е нужно да изследваме неговото възникване. Достатъчно е, че то е изходна точка. Но всички методи за покачване на обществената производителна сила на труда, които възник-

ват на тази основа, са същевременно и методи за покачване на производството на принадлежна стойност или на принадлежен продукт, който от своя страна е градусивен елемент на натрупването. Така че тези методи са същевременно и методи за произвеждане на капитал чрез капитал, или методи на неговото ускорено натрупване. Непрекъснатото превръщане на принадлежната стойност обратно в капитал се представя като нарастваща величина на капитала, който влиза в производствения процес. Тя от своя страна става основа за един разширен мащаб на производство, на придружаващите го методи за покачване на производителната сила на труда и за ускорено производство на принадлежна стойност. Така че, ако известна степен от натрупването на капитала е условие за специфично-капиталистическия начин на производство, последният с обратно въздействие причинява ускорено натрупване на капитал. Затова заедно с натрупването на капитал се развива специфично-капиталистическият начин на производство, а заедно със специфично-капиталистическия начин на производство се развива натрупването на капитал. Тези два икономически фактора, по силата на сложното отношение на тласък, който те си дават взаимно, създават промяна в техническия състав на капитала, благодарение на която променливата съставна част става все по-малка и по-малка в сравнение с постоянната.

Всеки индивидуален капитал е по-голяма или по-малка концентрация на средства за производство със съответното командване над по-голяма или по-малка армия от работници. Всяко натрупване става средство за ново натрупване. Заедно с умножаване на масата на функциониращото като капитал богатство, то разширява неговата концентрация в ръцете на индивидуални капиталисти, а значи разширява основата на производството в разширен мащаб и основата на специфично капиталистическите методи на производство. Нарастването на обществения капитал се обединява нарастването на множество индивидуални капитали. Ако приемем всички други условия за неизменни, индивидуалните капитали, а с тях и концентрация-

та на средствата за производство нарастват в такава пропорция, в каквато те са кратни части от целокупния обществен капитал. Едновременно от първоначалните капитали се откъсват странични дялове и функционират като нови самостоятелни капитали. При това голяма роля играе поделянето на богатствата на капиталистическите семейства. Затова заедно с натрупване на капитала нараства малко или много броят на капиталистите. Две точки характеризират този вид концентрация, която расте директно от, или по-скоро е идентична с, натрупването. Първо: нарастващата концентрация на обществените средства за производство в ръцете на индустриални капиталисти, при еднакви други условия, е ограничена от степента на нарастване на общественото богатство. Второ: вложената във всеки отделен отрасъл част от обществения капитал е поделена между много капиталисти, които си противостоят като независими и взаимно конкуриращи се. Така че не само натрупването и придружаващата го концентрация са раздробени на много части, но и нарастването на функциониращите капитали е пресечено от образуването на нови и от разделянето на стари капитали. Затова, ако натрупването от една страна се представя като растяща концентрация на средствата за производство и на командването на труда — от друга страна тя се представя като взаимно отблъскване на много индивидуални капитали.

На това раздробяване на целокупния обществен капитал на много индивидуални или на взаимното отблъскване на неговите откъси противодейства тяхното привличане. То вече не е проста концентрация на средства за производство, идентична с натрупването, и не е просто командване на труд. То е концентрация на вече образувани капитали, премахване на тяхната индивидуална самостоятелност, *експроприация на капиталист от капиталист*, превръщане на множество дребни капитали в неголям брой по-едри. Този процес се различава от първия по това, че той предполага само изменено поделяне на вече налични и функциониращи капитали, значи, че неговото поле на действие не е ограничено от абсолютния растеж на общественото бо-

гатство или от абсолютните граници на натрупването. Капиталът тук в едни ръце набъбва на големи маси, защото пък там е изчезнал от много други. Това е същинската централизация, за разлика от натрупването и концентрацията.

Законите на тази централизация на капиталите или на привличане на капитал от капитал не могат да бъдат изложени тук. Достатъчно е кратко набелязване на фактите. Конкурентната борба се води чрез поевтиняване на стоките. *Евтинията на стоките зависи, при равни други условия, от производителността на труда*, а тя пък — от мащаба на производство. Затова едрите капитали бият дребните. Нека си спомним, че заедно с развитие на капиталистическия начин на производство нараства онзи минимален размер индивидуален капитал, необходим за управление на предприятие в нормални условия. Затова дребните капитали се натискат към такива сфери на производство, които едрата индустрия е завладяла още само спорадично или не напълно. Тук конкуренцията беснее право пропорционално на броя и обратно пропорционално на величината на капиталите, които си съперничат. Тя винаги свършва с гибел на множество дребни капиталисти, чиито капитали отчасти преминават в ръцете на победителя, отчасти пропадат. Независимо от това, заедно с развитие на капиталистическото производство се образува една съвсем нова сила — кредитното дело, което в своите наченки се промъква крадешком, като скромнен помощник на натрупването, с невидими нишки притегля в ръцете на индивидуални или сдружени капиталисти разпокъсаните на по-големи или по-малки маси по повърхността на обществото парични средства — но скоро става ново и страшно оръжие в конкурентната борба и накрая се превръща в грамаден социален механизъм за централизация на капитали.

В същия размер, в който се развиват капиталистическото производство и натрупването, се развиват и конкуренцията и кредитът — двата най-могъщи лоста на централизацията. Наред с това ускорението на натрупването умножава централизацията на отделни капитали, дока-

то разширяването на капиталистическото производство създава от една страна обществената потребност, от друга — техническите средства за ония грамадни индустриални предприятия, чието реализиране е свързано с предварителна централизация на капитал. Така че в днешно време силата на взаимното привличане на отделни капитали и тенденцията към централизация е по-силна от когато и да било. Но макар че относителното разпространение и енергия на централизиращото движение в известна степен се определят от вече достигнатата величина на капиталистическо богатство и от превъзходството на икономическия механизъм — все пак ускорението на централизацията никак не зависи от положителния растеж на величината на обществения капитал. И това специално различава централизацията от концентрацията, която е само друг израз за възпроизводство в ускорен мащаб. Централизацията може да се извършва просто чрез променено разпределяне на вече съществуващи капитали, чрез просто изменение в количествената групировка на съставните части на обществения капитал. Тук капиталът може да нарасне до грамадни маси в ограничени ръце, защото там е бил измъкнат от множество отделни ръце. В даден отрасъл централизацията би достигнала своя краен предел, когато всички вложени в този бранш капитали се слоят в един капитал (*каквото стана в т.нар. соц лагер. — един, централен, държавен капитал, управляван от бюрократичната буржоазия (номенклатурата). Т.е. до 1989 г. в соц лагера имаше ДЪРЖАВЕН КАПИТАЛИЗЪМ. ред.)*77г* В дадено общество тази граница би могла да бъде достигната едва когато целият обществен капитал бъде обединен в ръцете било на един отделен капиталист, било на едно единствено дружество от капиталисти. [*77г (*Към четвъртото издание: Най-новите английски и американски тръстове вече се стремят към тази цел, като се опитват да обединят поне всички едри предприятия на даден производствен клон в едно голямо акционерно дружество с фактически монопол. — Ф.Е.*)]

Централизацията довършва делото на натрупването, като дава възможност на промишлените капиталисти да разширяват обема на сво-

ите операции. Все едно дали този последен резултат ще бъде последица на натрупване или централизация; дали централизацията ще стане по насилствения път на анексията — при което известни капитали стават такива могъщи гравитационни центрове за други капитали, че разрушават тяхната индивидуална кохезия и след това привличат към себе си разпокъсаните отделни късове — или дали сливането на множество вече образувани или намиращи се в процес на образуване капитали се извършва по по-гладкия път на образуване на акционерни дружества — икономическият ефект остава все същият. Нарасналото разширяване на индустриалните предприятия е навсякъде изходна точка за една по-широка организация на сборния труд на мнозина, за едно по-широко развитие на неговите материални двигателни сили, т.е. за прогресивното превръщане на единични и обичайно извършвани производствени процеси в обществено комбинирани и научно планирани производствени процеси.

Ясно е обаче, че натрупването, постепенното умножаване на капитала чрез такова възпроизводство, което преминава от кръгова форма в спирална, е твърде бавна процедура в сравнение с централизацията, която има нужда да измени само количествената групировка на интегриращите части на обществения капитал. Светът още щеше да бъде без железници, ако трябваше да чака натрупването да доведе няколко отделни капитали дотам, че да дораснат за строеж на железници. А централизацията е постигнала това бързо-бързо чрез акционерни дружества. И докато по такъв начин централизацията усилва и ускорява въздействието на натрупването, тя едновременно разширява и ускорява и онези преврати в техническия състав на капитала, които умножават неговата постоянна за сметка на неговата променлива част и с това намаляват относителното търсене на труд.

Капиталовите маси, споени набързо по пътя на централизацията, се възпроизвеждат и умножават както и другите, само че по-бързо, и с това стават нови могъщи лостове на общественото натрупване. Значи, когато става дума за напредък на общественото натрупване, в

днешно време под това мълчаливо се подразбират и въздействията на централизацията.

Образуваните в хода на нормалното натрупване добавъчни капитали (виж. гл. XXII, 1) служат предимно като средства за експлоатация на нови изобретения и открития, изобщо на индустриални усъвършенствания. Но и старият капитал с течение на времето достига момент, когато подновява своята глава и краища, когато сменя кожата си и се възражда в онзи усъвършенстван технически образ, в който по-малка маса труд е достатъчна да постави в движение по-голяма маса от машини и суровини. От само себе си се разбира, че абсолютното намаление на търсенето на труд, става толкова по-голямо, колкото повече преминаващите през този обновителен процес капитали са вече натрупани на маси, благодарение на централизирането.

Следователно, от една страна, добавъчният капитал, формиран в процеса на натрупване, привлича все по-малко работници, пропорционално на неговата величина. От друга страна, старият капитал периодично възпроизвеждан с промяна в състава, отблъсква все повече и повече работници, които преди това са наети от него.

(горе)

3. Ускорено производство на относително ИЗЛИШНО население или на индустриална резервна армия

НАТРУПВАНЕТО на капитала, първоначално изглеждащо само като *количествено*, се извършва при непрекъснатата *качествена* промяна на неговия състав, при постоянно увеличаване на неговата постоянна част за сметка на променливата. ***77В**

[*77В Бележка към третото издание: В екземпляра, с който си е служил Маркс, на това място има следната бележка на бялото поле: „Тук за по-късно да се отбележи: ако разширяването е само количествено, печалбите в един и същ стопански клон при по-голям или по-малък капитал се отнасят една към друга както величини на авансираните капитали. Ако количественото разширяване действа качествено, заедно с него се покачва нормата на печалбата

на по-големия капитал.” — Ф.Е.]

Специфично-капиталистическият начин на производство, съответстващото му развитие на производителната сила на труда, предизвиканата от тях промяна на органическия състав на капитала: не само съпътстват ускореното натрупване или растежа на общественото богатство. Те прогресират много по-бързо, защото простото натрупване (ръстът на обществен капитал), е подпомогнат от централизиране на съставлящи го капитали; и защото променен технологичен състав на добавъчен капитал променя и състава на първичния. С ускореното натрупване се променя пропорцията на постоянния към променливия капитал: ако първоначално е била 1:1, тя се изменя на 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 и т.н, тъй че, когато капиталът расте, вместо $\frac{1}{2}$ от общата му стойност, само $\frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \frac{1}{5}, \frac{1}{6}, \frac{1}{8}$ и т.н., се превръща в работна сила, а, от друга страна, $\frac{2}{3}, \frac{3}{4}, \frac{4}{5}, \frac{5}{6}, \frac{7}{8}$ и т.н. - в средства за производство. Понеже търсенето на труд зависи *не* от размера на капитала като цяло, а единствено от неговата променлива част, това търсене постепенно *пада* с растежа на общия капитал, вместо, както се предполага, да расте пропорционално с него. То пада ускорено, пропорционално на растящата величина на brutния капитал. С нарастване на brutния капитал, променливата му част или включения в нея труд, също се увеличава, но в постоянно падаща пропорция. Междинните паузи се скъсяват, при които натрупването се извършва като просто разширяване на производството на дадена техническа база. Необходимо е не само ускорено натрупване на brutния капитал в непрекъснато растяща прогресия, за да се усвои допълнителен брой работници или дори поради постоянната метаморфоза на стария капитал да се запазят вече работещите. Нарастващите натрупване и централизация променят и състава на капитала, ускоряват намалението на неговата променлива в сравнение с неговата постоянна част. *На единия полюс*: относителното намаляване на променливата част е по-бързо и пропорционално на ускореното нарастване на brutния капитал; *на другия полюс* - обратно: трудовото население, винаги се увеличава

абсолютно, по-бързо от променливия капитал (от средствата за наемане на работна сила). Самото капиталистическо натрупване постоянно произвежда и то в пряка пропорция на собствената си енергия и обхват, сравнително излишно население от работници в по-голяма степен, отколкото е достатъчно за средните потребности на самонарастващия капитал.

Ако разглеждаме целокупния обществен капитал, движението на неговото натрупване ту предизвиква периодични промени, ту моменти на това движение се разпределят едновременно между разните производствени сфери. В някои се извършва промяна в състава на капитала без растеж на неговата абсолютна величина, просто поради концентрация; в други — абсолютният растеж на капитала е свързан с абсолютно намаляване на неговата променлива съставна част или на погълнатата от него работна сила; в трети — ту капиталът нараства върху своята дадена техническа основа и привлича допълнителна работна сила съразмерно с растежа си, ту настъпва органическа промяна и неговата променлива част се свива; във всички сфери променливият капитал, а значи и броят заети работници, е винаги свързан с буйни колебания и с прериодично „производство“ на свръхнаселение, безразлично дали по-очевидно изхвърля вече наети работници, или по-незабележимо, той все по-трудно усвоява допълнително работно население по неговите обичайни канали. ***78**

Заедно с величината на вече функциониращия обществен капитал и със степента на неговия растеж, с разширяването на мащаба на производството и на масата на поставените в движение работници, с развитието на производителната сила на техния труд, с по-широкия и по-пълнен ток на всички източници на богатството се разширява и мащабът, в който по-голямото привличане на работниците от капитала е свързано с по-голямо отблъскване на същите, и се увеличава бързината на промените в органическия състав на капитала и в неговата

техническа форма, и набъбва кръгът на производствените сфери, които ту едновременно, ту поотделно биват обхващани от това движение. Така че работническото население заедно с произвежданата от самото него акумулация на капитала произвежда в нарастващи размери средствата, които довеждат до неговата собствена относителна излишност. ***79** Това е закон за населението, свойствен на капиталистическия начин на производство, както фактически всеки особен исторически начин на производство има свои особенни, исторически валидни закони за населението. Абстрактен закон за населението съществува само за растенията и животните, доколкото човекът не се намесва исторически.

Но ако излишното работническо население е закономерен (следствен) продукт на натрупването или на развитието на богатството върху капиталистическа основа, това излишно население става на свой ред лост на капиталистическото натрупване, и условие за съществуване на капиталистическия начин на производство. Това е индустриална резервна армия, която принадлежи на капитала така абсолютно, като да я е отгледал сам на свои разноски. Независимо от действителния прираст на населението, той създава за самонарастващите си потребности човешки материал, който винаги е готов да бъде експлоатиран. Заедно с натрупването и с придружаващото го развитие на производителната сила, нараства и силата на внезапния растеж на капитала - не само защото нараства гъвкавостта на вече функциониращия капитал; не само защото расте и абсолютното обществено богатство, от което капиталът е само гъвкава част; не само защото кредитът при всяко специално изкушение екстрено предоставя за производство добавъчен капитал от извънредно голяма част обществено богатство. Растежът на капитала се ускорява и от техническите условия на процеса на производство (машини, транспорт и пр.), най-бързо трансформиращи масите принадлеен продукт в допълнителни производствени средства. Масата на общественото богатство, препълвано от натрупването и превръщано в добавъчен капитал, се втурва френе-

тично в стари клонове на производство с внезапно разширен пазар или в нови отрасли (железници и пр.) потребността от които расте заедно с развитието на старите. Във всички такива случаи големи човешки маси трябва внезапно и без ущърб на други производствени сфери да бъдат хвърлени в критичните позиции. Свръхаселеността доставя тия маси. Характерните 10 годишни циклични колебания на модерната индустрия — редуващи се периоди на средно оживление, производство под свръхналягане, криза и стагнация — зависят от постоянното образуване, по-голямо или по-малко усвояване на индустриалната резервна армия (свръхнаселеността). На свой ред, различните фази на индустриалния цикъл умножават излишното население и се превръщат в една от най-енергичните сили на неговото възпроизводство.

Този своеобразен жизнен път на модерната индустрия, който не срещаме в никоя предишна епоха на човечеството, е бил невъзможен и в детския период на капиталистическото производство. Съставът на капитала се е променял, но твърде бавно. Така че на неговото натрупване е отговарял един пропорционален растеж на търсене на труд. Колкото и да било бавно натрупването в сравнение със съвременното — капиталът се натъквал на природни граници за експлоатация на работническото население, които можели да бъдат премахнати само с насилствени средства, но за тях — по-късно. Историчното и скокообразно ускорение на производството е предпоставка за внезапното му свиване; последното отново предизвиква първото, но то е невъзможно без разполагане човешки материал, без умножаване на работниците. То се създава чрез простия процес, който постоянно „освобождава” част от работниците (намалява броя заети) пропорционално на нарасналото производство. Цялото съвременната индустрия израства от постоянното превръщане на част от работническото население в незаети или полузаети работни ръце. Повърхностното схващане на политическата икономия се проявява и в това, че тя превръща разширяването и свиването на кредита — прост

симптом на различните фази на индустрията — в тяхна причина. Също както небесните тела, веднъж тласнати в движение, постоянно го повтарят — същото става и с общественото производство — когато бъде хвърлено в движението на сменящи се разширяване и свиване. Последиците стават причини и различните фази на целия процес, който постоянно възпроизвежда своите собствени условия, стават периодични. ***79a** Щом това стана факт, дори и политическата икономия започна да разбира „производството“ на на излишното население от гледна точка на средната потребност от самонарастване на капитала — като жизнено условие на модерната индустрия.

[*79a Във френското издание (Париж, 1873 г.) Маркс е включил на това място (стр. 280) следния пасаж: „Но едва от времето, когато механичната индустрия добила такива дълбоки корени, че могла да упражнява преобладаващо влияние върху цялото национално производство; когато въз основа на нея външната търговия започнала да надминава вътрешната търговия; когато световният пазар последователно анексирал обширни области в Америка, в Азия и Австралия; когато най-сетне станали достатъчно многобройни навлезлите в такова развитие индустриални нации, едва тогава датират ония постоянно повтарящи се цикли, чиито последователни фази обхващат цели години и които винаги се свеждат в една обща криза, която е край на един цикъл и изходна точка на нов цикъл. Досега периодичната продължителност на такива цикли е десет или единадесет години, но няма никакви основания да смятаме това число за константно. Напротив, от законите на капиталистическото производство, както току-що ги развихме, трябва да заключим, че това число е променливо и че периодът на циклите постепенно ще се скъсява.“ — Моск. ред.]

«Да приемем — казва Х. Меривейл, по-рано професор по политическа икономия в Оксфорд, после чиновник в английското министерство на колониите, — че във време на криза нацията напрегне всички сили, за да се избави чрез емиграция от няколко стотин хиляди бедни. Какви щяха да бъдат последиците? Че при първото възвръщане на търсенето на труд щеше да се окаже недостиг. Колкото и бързо да става възпроизводството на хора, все пак винаги е необходим период от едно поколение, за да се заместят възрастните. Но печалбите на нашите фабриканти зависят главно от властта им да се възползват от благоприятния момент на

оживено търсене и по този начин да се обезщетят за през периода на застой. Тази власт им е осигурена чрез командване на машините и на ръчния труд. Те трябва да заварят разполагаеми работни ръце; те трябва да бъдат в състояние при нужда да напрягат или отхлабват активността на своите операции в зависимост от състоянието на пазара; иначе те просто няма да могат да запазят в надпреварата на конкуренцията онова надмощие, на което е основано богатството на нашата страна.» ***80**

Дори Малтус вижда в излишното население — което той по своя ограничен маниер обяснява с абсолютно свръхнарастване на трудовото население, а не с неговия относителен превес — една неизбежност на модерната индустрия. Той казва:

«Когато благоразумните навици по отношение на брака бъдат доведени до известна висота сред работническата класа на една страна, която зависи главно от манифактура и търговия, те биха били вредни за нея... Като имаме предвид природата на хората, и при особено търсене не може да бъде доставен на пазара един прираст на работници преди изтичане на 16 или 18 години и превръщането на доходите в капитал чрез спестяване може да се разпространи много по-бързо; страната винаги е изложена на това нейният фонд „работна заплата“ да расте по-бързе от населението.» ***81**

След като по този начин обявява постоянното „производство“ на относително свръхнаселение от работници за неизбежност на капиталистическото натрупване, политическата икономия, също като стара мома, влага в устата на своя „свещен идеал“ (капиталиста) следните думи, отправени към работниците, които надминават нужния брой и са изхвърлени на улицата от създадения от самите тях добавъчен капитал:

«Ние, фабрикантите, правим за вас каквото можем, като умножаваме оня капитал, благодарение на който вие трябва да съществувате; а вие трябва да вършите останалото, като нагаждате своя брой към средствата за съществуване.» ***82**

За капиталистическото производство съвсем не е достатъчно онова количество разполагаема работна сила, което му доставя естественият прираст на населението. За да може да се прояви свободно, то се нуждае от индустриална резервна армия, независима от природна граница на естествения прираст.

Дотук предпоставихме, че на покачването или спадането на променливия капитал съответно отговаря и броя на заетите работници.

Но при неизменен или дори по-малък брой работници, командвани от променливия капитал, този капитал нараства, ако индивидуалният работник доставя повече труд, и неговата работна заплата поради това нараства, макар че цената на труда остава неизменна или дори спада, само че по-бавно отколкото се покачва масата труд. Прирастът на променливия капитал става тогава индекс за повече труд, но не за повече заети работници. Всеки капиталист има абсолютен интерес да изстиска определено количество труд от по-малък брой работници вместо от по-голям, макар повечето работници да са еднакво евтини или дори по-евтини. В последния случай вложеният постоянен капитал расте пропорционално с масата на поставения в движение труд, а в първия случай — много по-бавно. Колкото по-голям е мащабът на производството, толкова по-решаващ е този мотив. Неговото значение расте с натрупването на капитала.

Видяхме, че развитието на капиталистическия начин на производство и на производителната сила на труда — едновременно причина и последица на натрупването — дават на капиталиста възможност при същото вложение на променлив капитал да поставя в движение повече труд чрез по-голяма екстензивна или интензивна експлоатация на индивидуалните работни сили. Видяхме и че той със същата капиталова стойност купува повече работни сили, като прогресивно замества по-сръчните работници с по-несръчни, зрелите с незрели,

мъжете с жени, възрастните работни сили с младежки или детски.

И така, от една страна, с ускорението на натрупването по-големият променлив капитал поставя в движение повече труд, без да вербува повече работници, а от друга страна — променлив капитал от една и съща величина поставя в движение повече труд чрез същата маса работна сила, и най-сетне — повече по-неподготвени работни сили, с които замества по-подготвени.

Затова произвеждането на едно относително излишно население или изхвърляне на работници на „свобода“ напредва още по-бързо отколкото техническото преобразуване на производствения процес, което и без това е ускорено от ускорението на натрупването, и отколкото съответното пропорционално спадане на променливата част на капитала спрямо постоянната му част. Ако средствата за производство, като нарастват по размер и ефективност, стават във все по-малка степен средства за наемане на работниците, самото това отношение се видоизменя и от това, че, съобразно с нарастването на производителната сила на труда, капиталът покачва своя прлив на труд по-бързо, отколкото своето търсене на работници. Свръхтрудът на наетата част на работническата класа увеличава редиците на нейните резерви, докато, обратно, засиленият натиск на конкуренцията между заетите работници, ги принуждава към свръхтруд и към робство под капитала. Свръхтрудът обрича част от работническата класа на принудително безделие, и обратно — става средство за обогатяване на отделния капиталист ***83** и същевременно ускорява „производството“ на индустриална резервна армия в степен, отговаряща на ускорението на общественото натрупване. Колко е важно образуването на относително свръхаселеност доказва например Англия. Нейните технически средства за „спестяване“ на труд са колосални. Ако утре трудът навсякъде бъде ограничен до разумни размери и бъде степенуван между работническата класа по възраст и пол, наличното работническо население ще бъде абсолютно недостатъчно за продължа-

ване на националното производство в неговия днешен мащаб. Щеше да се наложи превръщането на голямото мнозинство от сегашните „непроизводствени“ работници в „производствени“.

Общите движения на работната заплата се регулират изключително от разширението и свиването на индустриалната резервна армия, които отговарят на смяната на периодите на спад и растеж. Значи те не се определят от движението на абсолютния брой работническо население, а от променливото съотношение между неговата активна и резервна армия, от покачване или спадане на относителния размер на свръхнаселеност, от степента, в която тя бива ту усвоена, ту отново изхвърлена на свобода. За модерната индустрия с нейния десетгодишен цикъл и неговите периодични фази — които при това с ускорение на натрупването са кръстосвани от неправилни и все по-бързо следващи едни след други колебания — наистина щеше да бъде хубав един закон, който да регулира търсенето и притока на труд не чрез разширяване и свиване на капитала (не според неговите потребности от самонарастване), така че трудовият пазар да изглежда ту недостатъчно пълен (при растящ капитал), ту пък препълнен (при намаляващ капиталът), — а, наопаки, да поставя движението на капитала в зависимост от абсолютното движение на броя население. А тъкмо такава е икономическата догма. Според нея поради натрупването на капитала работната заплата се покачва. Повишената работна заплата подтиква към по-бързо умножаване на работническото население и това умножаване трае докато трудовият пазар се препълни, значи докато капиталът стане относително недостатъчен в сравнение с притока на работници. Работната заплата спада и това е опаката страна на медала. Поради спадането на работната заплата работническото население постепенно намалява, така че в сравнение с него капиталът отново получава превес или, както го обясняват някои, спадането на работната заплата и съответното покачване на експлоатацията на работника отново ускорява натрупването, докато в същото време ниската заплата държи в шах растежа на работническата

класа. Така пак настъпва положение, когато притокът на труд е по-малък от търсенето на труд, заплатата се покачва и пр. Прекрасен метод на движение за развитото капиталистическо производство! Преди още да може да настъпи — поради покачване на работната заплата — някакъв положителен растеж на действително работоспособното население, вече отдавна ще е изтекъл срокът, в който трябва да се проведе индустриалният поход, да се даде и реши сражението.

Между 1849 и 1859 г., едновременно с падането на житните цени, е настъпило едно фактически само номинално покачване на работната заплата в английските земеделски окръзи, напр. в Уилтшайр седмичната заплата се покачила от 7 на 8 шилинга, в Дорсетшайр — от 7 или 8 на 9 шилинга и пр. Това е било последица от един необикновен отлив на земеделско свръхнаселение, причинено от военното търсене, от грамадното разширение на железопътните строежи, на фабрики, мини и пр. Колкото е по-ниска работната заплата, в толкова по-високи проценти се изразява всяко, дори и най-незначително нейно покачване. Ако напр. седмичната заплата е 20 шилинга и се покачи на 22 шилинга, увеличението ще бъде 10%; ако, напротив, тя е само 7 шилинга и се покачи на 9, то ще бъде $28\frac{4}{7}\%$, което звучи твърде внушително. Във всеки случай арендаторите пропищели и дори „Лондон икономист“ сериозно забърбори за „един общ и значителен напредък“* **84** по отношение на тази мизерна заплата. Какво направиха арендаторите? Чакаха ли тази блестяща заплата да размножи селските работници дотолкова, че още да спадне, както това става в догматично-икономическия мозък? Те въведоха повече машини и работниците завчас пак „надминаха броя“, и то в съотношение, което задоволи дори арендаторите. Сега в земеделието бе вложен „повече капитал“ отколкото преди, и то в по-производителна форма. С това търсенето на труд спадна не само относително, но и абсолютно.

Горната икономическа фикция смесва законите, които регулират об-

щото движение на работната заплата или отношението между работническата класа, т.е. целокупната работна сила — и целокупния обществен капитал, със законите, които разпределят работническото население между сферите на производство. Ако напр. поради благоприятна конюнктура натрупването в дадена отрасъл на производство е особено оживено, ако печалбата в нея е по-голяма от средната печалба, то добавъчният капитал се устремява към тоя отрасъл — там естествено се покачва търсенето на труд и работната заплата. По-високата работна заплата привлича по-голяма част от работническото население в облагодетелствания отрасъл, докато той се насити с работна сила и работната заплата след време пак спадне до своето предишно средно равнище, че и под него, ако напливът е бил твърде голям. Тогава не само спира заселването на работници в тоя отрасъл, но дори вместо заселване идва изселване. Тук политикономистът си въобразява, че вижда „къде и как“ абсолютното увеличение на работниците предизвиква увеличение на заплата, а намаляването на заплата предизвиква абсолютно увеличение на работниците. Но той всъщност вижда само местни (отделни) колебания на трудовия пазар в отделна сфера на производство, вижда само отделни явления на разпределяне на работническо население в отделни сфери за влагане на капитал, в зависимост от негови отделни променливи потребности. *(Т.е. заради отделните дървета, политикономистът не вижда гората. бг.ред.)*

Индустриалната резервна армия в периоди на застой и на средно оживяване упражнява натиск върху активната работническа армия, а в период на свръхпроизводство и трескава дейност обуздава нейните претенции. Така че относителната свръхнаселеност е оня фон, върху който се движи законът за търсенето и предлагането на труда. Тя стяга полето на действие на тоя закон в предели, които абсолютно отговарят на експлоататорската алчност и властолюбие на капитала. Тук ще се върнем към един от подвизите на икономическата апологетика. При въвеждане на нова или разширяване на стара машинна

техника, част от променливия капитал се превръща в постоянен. Икономическият апологет тълкува тая операция, която „впряга” капитал и с това „изхвърля на свобода“ работници. Тъкмо наопаки, тя освобождава капитал за работника.

Едва сега можем напълно да отдадем заслуженото на безсрамието на апологета. Изхвърлят се на „свобода“ не само непосредствено изтикани от машината работници, но и екипът, който ги замества, и оня допълнителен контингент, който редовно се поглъща при обичайното разширяване на предприятието върху неговата стара основа. Сега те всички са „изхвърлени на свобода“ и всеки нов капитал, който има охота да функционира, може да разполага с тях. Дали той привлича тях или други, ефектът върху общото търсене на труда ще бъде нула, докато тоя нов капитал е достатъчен само да освободи пазара от тъкмо толкова работници, колкото са хвърлили в него машините. Ако капиталът наеме по-малък брой, количеството на онези, които надминават нужния брой, нараства; ако наеме по-голям брой, общото търсене на труд нараства само с превеса на заетите над „изхвърлените на свобода”.

Подемът, който търсещите приложение добавъчни капитали предизвикват всеобщо търсене на труд, се неутрализира от броя работници, които машината изхвърля на улицата. Следователно механизмът на капиталистическото производство се грижи за това абсолютният прираст на капитали да не бъде придружаван от съответно покачване на общото търсене на труд. И това апологетът нарича компенсация за мизерията, страданията и възможната гибел на работници, изтласкани през преходния период, който ги натирва в индустриалната резервна армия!

Търсенето на труд не е идентично с нарастването на капитала; предлагането на труд не е идентично с растежа на работническата класа; затова не може да се приеме, че си взаимодействат две независими една от друга сили. *Заровете са подправени.* Капиталът действа ед-

новременно в двете посоки. Ако неговото натрупване, в едната посока, увеличава търсенето на труд, тя, в другата посока, с „изхвърлянето на свобода“ на работници увеличава и техния приток; докато едновременно натискът на незаети работници принуждава заетите да влагат повече труд, значи прави предлагането на труд независимо от притока на работници.

Движението на закона „търсене-предлагане“ на труд върху тая база довежда деспотизма на капитала до неговата връхна точка. Затова, щом работниците проникнат в „тайната на сътворението“: че колкото повече работят, колкото повече произвеждат чуждо богатство, колкото повече расте производителната сила на техния труд, толкова по-несигурно става дори тяхното предназначение — нарастване на капитала; щом открият, че степента на интензивност на конкуренцията между самите тях изцяло зависи от натиска на относителната свръхнаселеност; щом се постараят да организират чрез трейдюниони и пр. планомерно съдействие между заети и незаети работници, за да пречупят или да отслабят гибелните за тяхната класа последици от този природен закон на капиталистическото производство — капиталът и неговият сикофант (идеолог), икономистът, надават вой, че се нарушавал „вечният“ и „свещен“ „закон“ на търсенето и предлагането. Защото всяка сплотеност между заети и незаети работници нарушавала „чистата“ проява на този закон. Но от друга страна, когато — както например в колониите — неблагоприятни обстоятелства пречат на образуването на индустриална резервна армия, а заедно с нея на абсолютната зависимост на работническата класа от капиталистическата класа, капиталът, редом с неговият банален Санчо Панса, се бунтуват срещу „свещения“ „закон“ за търсенето и предлагането и се стараят да го подпомогнат чрез насилствени средства.

(горе)

4. Различни форми на съществуване на относително ИЗЛИШНОТО население. Всеобщият закон на капиталистическото натрупване

Относителното свръхнаселение (излишното население) съществува във всевъзможни нюанси. Всеки работник спада към нея през време, когато е полунает или съвсем ненает. Независимо от нейните едри, периодично повтарящи се форми, които са отпечатък от смяната на фазите на индустриалния цикъл, така че то се явява ту остро, във време на криза, ту хронично, във време на застой — то има три форми: подвижна, латентна и застойна.

В центровете на модерната индустрия — фабрики, манифактури, металургии, рудници и пр. — работниците ту биват изтласквани, ту пък наново привлечани в по-голямо количество, така че, броят на заетите работници се увеличава, макар и в постоянно намаляваща пропорция в сравнение с ръста на производството. Тук излишното население съществува в подвижна форма.

Както в същинските фабрики, тъй и във всички едри работилници, където машините влизат като фактор или поне е въведено модерно разделение на труда, са заети маса работници от мъжки пол, още непрехвърлили периода на юношеството. Но след настъпване на този срок само малцина остават на работа в същите отрасли, а мнозинството редовно бива уволнявано. То образува елемент на подвижното излишно население и този елемент нараства заедно с размерите на индустрията. Част от тези работници емигрират и всъщност само следват емиграционния капитал. Една от последиците е, че женското население нараства по-бързо отколкото мъжкото, *пример* — Англия. Обстоятелството, че естественният прираст на работническата маса не насища натрупващите потребности на капитала и все пак еднов-

ременно с това ги надминава, е противоречие на самото движение на капитала. Той има нужда от по-големи маси работници в по-ранна възраст и от по-малка маса възмъжали. Това противоречие не е покрещящо от другото, че се оплакват от недостиг на работни ръце в същото време, когато много хиляди работници са на улицата, защото разделението на труда ги е приковало към определен отрасъл. ***85** При това капиталът тъй бързо консумира работната сила, че работникът на средна възраст е вече повече или по-малко изхабен. Той попада в редовете на надминаващите нужния брой или бива изтиква от по-високо на по-ниско стъпало. Тъкмо между работниците на едрата индустрия ние се натъкваме на най-краткотраен живот.

«Д-р Лий, завеждащ здравното дело в Манчестър, е установил, че средната продължителност на живота на заможната класа в този град е 38, а за работническата класа само 17 години. В Ливърпул тя е 35 години за първата класа и 15 за втората. От това следва, че *привилегированата класа има право на повече от двойно по-дълъг живот* (имат договор за наемане на живот) отколкото нейните по-малко облагодетелствани съграждани.» ***85а**

При тези условия абсолютният растеж на тая категория от пролетариата изисква такава форма, която да увеличава неговия брой, макар че елементите му се изхабяват много бързо. Това значи — бърза смяна на работническите поколения. (Тоя закон не важи за останалите класи.) Тази обществена потребност се задоволява чрез ранни бракове — неизбежна последица от условията, в които живеят работниците от едрата индустрия — и чрез оная премия, която експлоатацията на работническите деца дава за тяхното произвеждане.

Щом капиталистическото производство завладее земеделието — или в степента, в която се извършва това завладяване — търсенето на земеделско работническо население намалява абсолютно, паралелно с натрупването на функциониращия тук капитал, като при това отблъскването на това население се допълва, както в неземеделската

индустрия, чрез по-голямо привличане. Затова част от селското население е винаги готово да мине към градския или манифактурен пролетариат и само издебва благоприятни условия за това превръщане (манифактура тук в смисъл на каквато и да било неземеделска индустрия.)*86 Значи този източник на относителна свръхнаселеност е постоянно подвижен. Но непрекъснатият приток към градовете предоставя в самите села една постоянна латентна пренаселеност, чийто размер става видим само когато отводните канали по изключение се отварят нашироко. Затова заплатата на селския работник бива смъквана до минимум и той винаги стои с единия крак в блатото на пауперизма.

Третата категория на относителното излишно население, застойната, образува част от активната работническа армия, но с твърде нередовна заетост. Така тя предлага на капитала неизчерпаем резервоар на разполагаема работна сила. Нейното положение в живота спада под средното нормално ниво на работещата прослойка и именно това я превръща в широка основа на особени експлоатационни клонове на капитала. Тя се характеризира с максимум работно време и минимум работна заплата. Под рубриката домашно производство ние вече се запознахме с нейния главен образ. Тя постоянно попълва редовете си от онези, които надминават нужния брой за едрата индустрия и земеделие, а особено от пропадащи клонове на производството, в които манифактурата убива занаята, а машинното производство — манифактурата. Нейният размер се разширява, като с размера и енергичността на натрупването напредва и изтикването на работници „вън от нужния брой”. Но заедно с това тя образува такъв елемент на работническата класа, който сам се възпроизвежда и се увековечава и който взема сравнително по-голям дял в нейния целокупен растеж отколкото всички други нейни елементи. В действителност не само масата на ражданията и смъртните случаи, но и абсолютната големина на семействата са обратно пропорционални на величината на работната заплата, значи на масата на средствата за живот, с които

разполагат различните категории работници. Тоя закон на капиталистическото общество би звучал безсмислено между диваци или дори между цивилизовани колонисти. Той напомня за масовото възпроизводство на индивидуално слаби и много преследвани животински видове. *87

[*87 „Изглежда, че бедността благоприятства размножаването.” (А. Смит [Wealth of Nations, кн. 1, гл VIII, изд. Wakefield, т. I, стр. 198 — Моск. ред.]) Това дори било особено мъдро наредено от бога — според мнението на галантния и остроумен абат Галиани: „Бог е наредил тъй, че хората, които упражняват най-полезните занаяти, да се раждат в преизобилно количество.” (Джулиани, Delia Moneta, стр. 78) „Мизерията — чак до най-крайните предели на глада и епидемиите — по-скоро умножава растежа на населението, вместо да го спъва.” (Леинг, National Distress, 1844 г., стр. 69) След като илюстрира това със статистически данни, Леинг продължава: „Ако всички хора се намираха в охолни условия, тогава светът скоро щеше да се обезлюди.”]

Най-сетне, най-долната утайка на относително излишното население обитава сферата на пауперизма (*крайна бедност и безропотна зависимост*). Независимо от скитниците, престъпниците, проститутките, накъсо същинския лумпенпролетариат — този обществен слой се състои от три категории. Първо, работоспособни. Достатъчно е само повърхностно да прегледаме статистиката на английския пауперизъм, и ще видим, че неговата маса набъбва при всяка криза и спада при всяко съживяване на сделките. Второ: сирачета и деца на паупери. Те са кандидати за индустриалната резервна армия, а в периоди на голям подем, като напр. в 1860 г., бързо и масово се включват в активната работническа армия. Трето: пропаднали, дрипави, негодни за труд. Това са особено индивиди, които пропадат поради своята неподвижност, причинена от разделението на труда, такива, които доживяват повече от нормалната възраст на работника, най-сетне жертви на индустрията, чийто брой расте заедно с нарастването на опасните за тях машини, на мините, химическите фабрики и пр., осакатени, болни, вдовци и вдовици и т.н. Пауперизмът е инвалидният дом на активната работническа армия и баластът на индустриалната

резервна армия. Той влиза като взаимно зависима част от относително излишното население — заедно с него той образува необходимо условие за съществуване на капиталистическото производство и за ръст на богатството. Той принадлежи към *непроизводствените (луксозни) разходи* от капиталистическото производство, но капиталистът успява да ги прехвърли върху плещите на работническата класа и на дребната буржоазия.

Колкото по-големи са общественото богатство, произвеждащият капитал, размерът и енергията на неговия растеж, а, значи и абсолютната величина на производителната сила от труда на пролетариата — толкова по-голяма е резервната индустриална армия. Същите причини, които развиват бруталната сила на капитала, развиват и заробеността на подчинената му работна сила. Поради това масата на обществената индустриална резервна армия расте пропорционално с нарастване на потенциалната енергия на общественото богатство. Колкото по-голяма е резервната армия в съотношение с активната, толкова по-голяма е масата на излишното население, чиято мизерия е *право пропорционална**) на мъките на неговия труд. Най-сетне, колкото по-голяма е мизерията на работническата класа и индустриалната резервна армия, толкова по-голям е пауперизмът (*крайна бедност, отчаяна безработна зависимост. бг.ред*). **Това е абсолютният, всеобщ закон на капиталистическото натрупване.** Подобно на всички други закони и този се променя при разни условия, но мястото на техния анализ не е тук.

***)** В оригинала е казано «*обратно* пропорционална на мъките на неговия труд»; горе е правилно и е поправено съобразно авторизираното френско издание. ред.

Безумието е патент на полит-икономическата „мъдрост“, проповядваща на работниците нагаждане на техния брой към прищевките на капитала. Механизмът на капиталистическото производство и натрупване постоянно цели това нагаждане. *Първата* му дума е създа-

ване на относително излишно население (индустриален резерв), а *последната* — нарастваща мизерия, пропорционална на активната работническа армия и на мъртвата хватка на пауперизма.

Законът на капитала налага чрез постоянно нарастваща маса средства за производство, заради прогрес в производителността на обществения труд, прогресивно да намалява разхода на човешка сила. При капитализма работникът няма власт да насочва средствата на труда в негова (в обществена) полза, а средствата на труда властват над работника в негова вреда; колкото по-висока е производителната сила на труда, толкова по-повече пада заетостта на работниците, толкова по-нестабилно е тяхното съществуване; продавайки собствената си работна сила, те увеличават робството си, т.е. богатството на господаря си (самонарастването на капитала), лишени от право да ги ползват според нуждите си. *Законът* на капитала налага средствата за производство (на производителността на труда) да нарастват по-бързо от производственото население, и му налага да расте винаги по-бързо от самонарастването на капитала.

В четвърти отдел, при анализа на производството на относителната принадена стойност, ние видяхме: в рамките на капиталистическата система прилагането на всички методи за покачване на обществената производителна сила на труда става във вреда на индивидуалния работник; всички средства за развитие на производството се превръщат в средства за владееене и експлоатиране на производителя, осакатяват работника до получовек, унизяват го до предавка към машината, с мъката на труда отнемат съдържателността на труда, отчуждават работника от духовните сили на трудовия процес в същата степен, в която науката се сраства като самостоятелна сила с този процес; те обезобразяват условията, в които работникът се труди, подчиняват го през време на трудовия процес на най-дребнавия и злобен деспотизъм, превръщат цялото му жизнено време в работно време, хвърлят жената и децата му под джагернаутовата колесница на капитала. Но всички методи за производство на принадена стой-

ност са същевременно и методи за натрупване, и обратно — всяко разширяване на натрупването става средство за развитие на тези методи. Следователно: в размера, в който се натрупва капиталът, положението на работника неизбежно се влошава, каквато и да бъде неговата заплата, висока или ниска. Най-сетне законът, който винаги държи относителното излишното население или индустриалната резервна армия в равновесие с обема и енергията на натрупването — този закон приковава работника към капитала по-здраво, отколкото клиновете на Хефест приковат Прометей към скалата. Този закон определя натрупването на мизерията, съответно на натрупването на капитала. Следователно натрупването на богатство на единия полюс е същевременно натрупване на мизерия, изтощение, робство, невежество, брутализиране и морално израждане на отсрещния полюс, т.е. на класата, която произвежда своя собствен продукт на заробване като капитал.

Този антагонистичен характер на капиталистическото натрупване ***88** е бил посочван в различни форми от икономистите, макар че те отчасти бъркат в един куп с него разни наистина аналогични, но по същество различни явления от предкапиталистическите начини на производство.

Венецианският калугер Ортес, един от големите писатели-икономисти на XIII век, схваща антагонизма на капиталистическото производство като всеобщ природен закон на общественото богатство.

«Икономически доброто и злото при всяка нация винаги се уравновесяват взаимно: изобилието на блага у едни е винаги равно на липсата им у други. Голямото богатство на някои е винаги придружено с абсолютно ограбване на най-необходимото от много повече други хора. Богатството на нацията отговаря на нейното население, а нейната мизерия отговаря на богатството ѝ. Работливостта на едни налага на други да стоят бездейни. Бедните и бездейните са необходим плод на богати и предприе-

Приблизително 10 години след Ортес аристократическият англикански поп Таунсенд по най-груб начин славослови бедността, като необходимо условие за богатството.

«Законодателната принуда към труд е свързана с твърде много трудности, насилия и шум, докато гладът не само предизвиква мирен, мълчалив, постоянен натиск, но и като най-естествен мотив за труд, предизвикващ най-мощно налягане.»

Следователно всичко се свежда към това, да се направи гладът перманентно явление между работническата класа, а за това се грижи, според Таунсенд, принципът за населението, който е особено деен между бедните.

«Изглежда, че е природен закон бедните да са до известна степен лекомислени, именно толкова лекомислени, че се раждат на тоя свят без златни лъжички в устата, така че винаги се намират хора за изпълняване на най-робски, най-мръсни и най-долни функции в обществото. Това твърде много умножава фонда на човешкото щастие на други — поделкатните се освобождават от това тегло и могат несмущавани да се отдадат на някоя по-издигната професия и т.н.... Законът за бедните има тенденция да наруши хармонията, красотата, симетрията и реда на тази система, изградена в света от бога и природата.» *90

Ако венецианският калугер е намирал в решението на съдбата, което увековечава мизерията, оправдание за съществуването на християнската благотворителност, безбрачието, манастирите и богоугодните заведения, то протестантският храненик, напротив, намира в това претекст да осъди законите, по силата на които бедният е имал право на оскъдна обществена помощ.

«Напредъкът на общественото богатство — казва Щорх — създава оная полезна класа на обществото ...която извършва най-скупни, най-долни и най-отвратителни работи, с една дума — взема върху плещите си всичко, което в живота е неприятно и робско, и именно с това дава на другите

класи свободно време, весело разположение на духа и конвенционалното (добре казано!) достойнство на характера и т.н.» ***91**

Щорх се пита, какво предимство има всъщност пред варварството тази капиталистическа цивилизация с нейната мизерия и нейната деградация на масите? Той намира само един отговор — сигурността!

«Благодарение прогреса на индустрията и науката — казва Сисмонди — всеки работник може всекидневно да произвежда много повече от това, което му е необходимо за негова консумация. Но в същото време когато неговият труд създава богатство — самото това богатство щеше да го направи малко пригоден за труд, ако „той самият беше призван да го консумира.“ Според него „хората (т.е. неработниците) вероятно биха се отказали от всички усъвършенствания в изкуствата, както и от всички удобства, които ни дава индустрията, ако трябваше да ги изкупват с такъв постоянен труд като този на работника... Усилията днес са отделени от тяхното възнаграждение; не един и същ човек най-напред работи, а после почива; напротив, именно защото единият работи — другият трябва да почива. Така че безкрайното умножаване на производителните сили на труда не може да има друг резултат освен увеличаване лукса и наслажденията на бездейните богаташи.» ***92**

Най-сетне Детю дьо Траси, студеният като риба буржоазен доктринер, брутално извиква:

«Бедни нации са ония, където народът живее добре, а богати нации са ония, където той обикновено е беден.» ***93**

[*93 *Детю дьо Траси, Traite de la volonte etc., стр. 231. „Les nations pauvres, c'est la où le peuple est à son aise, les nations riches, c'est la où il est ordinairement pauvre.“]*

[\(горе\)](#)

5. Илюстрация на всеобщия закон на капиталистическото натрупване

а) Англия от 1846—1866 г.

Нито един период на модерното общество не е толкова благоприятен за изучаване на капиталистическото натрупване, както периодът на последните 20 години. Сякаш тъкмо този период е намерил кесията на Фортунат. А от всички страни пак Англия дава класически пример, защото тя заема първото място в световния пазар, защото само тук капиталистическото производство е напълно развито и, най-после, защото въвеждането на хилядогодишното царство на свободната търговия е заприщило от 1846 г. насам и последното убежище на вулгарната политическа икономия. Титаничният прогрес на производството, при който втората половина на двадесетгодишния период далеч надминава първата, бе вече достатъчно набелязан в четвърти отдел.

Макар че абсолютното нарастване на английското население през последните 50 години е твърде голямо, все пак относителното нарастване, т.е. нормата на прираста, постоянно спада, както се вижда от следната таблица, взета от официално преброяване:

Годишен процентен прираст на населението в Англия и Уелс

1811—1821.....	1,533%
1821—1831.....	1,446%
1831—1841.....	1,326%
1841—1851.....	1,216%
1851—1861.....	1,141%

Нека разгледаме сега от друга страна растежа на богатството. Тук

най-сигурният критерий е движението на печалбите, поземлените ренти и т.н., които се облагат с данък върху приходите. Прирастът на облагаемите печалби (без арендатори и някои други отрасли) е възлизал за Великобритания от 1853 г. до 1864 г. на 50,47% (или средно годишно 4,58%), ***94** а прирастът на населението през същия период — приблизително на 12%. Прирастът на облагаемите ренти от земята (включително от къщи, железни пътища, мини, риболов и т.н.) за периода от 1853 г. до 1864 г. е възлизал на 38%, или $3\frac{5}{12}\%$ годишно, от които най-големият дял се пада на следните отрасли: ***95**

[*94 „Tenth Report of the Commissioners of H. M.'s Inland Revenue”, Лондон, 1866 г., стр. 38]

[*95 Пак там]

	увеличени доходи	годишно
	1853—1864г.	увеличение
Къщи	38,6%	3,50%
Каменоломни	84,76%	7,70%
Мини	68,85%	6,26%
Железодобивни заводи . . .	39,92%	3,63%
Риболов	57,37%	5,21%
Заводи за светлинен газ . .	26,02%	11,45%
Железници	83,29%	7,57%

Ако сравним всеки четири години от периода 1853—1864 г., ще видим, че степента на прираста на приходите постоянно расте. Така напр. за произтичащите от печалби приходи тя е за 1853—1857 годишно 1,73%, за 1857—1861 годишно 2,74% и за 1861—1864 годишно 9,30%. Цялата сума на приходите, облагани с данък върху прихода, е възлижала в Обединеното кралство в 1856 г. на 307 068 898 ф.ст., в 1859 г. на 328 127 416 ф.ст., в 1862 г. на 351 745 241 ф.ст., в 1863 г. на 359 142 897 ф.ст., в 1864 г. на 362 462 279 ф.ст., в 1865 г. на 385 530 020 ф.ст. ***96**

[*96 За едно сравнение тези числа са достатъчни, но ако ги разглеждаме аб-

солютно, те са неверни, тъй като всяка година остават „премълчани“ може би 100 милиона ф.ст. приходи. Оплакването на Commissioners of Inland Revenue за систематическа измама, особено от страна на търговци и индустриалци, се повтаря във всеки техен отчет. Така напр. в един отчет четем: „Едно акционерно дружество декларира свои облагаеми с данък печалби на 6000 ф.ст., а оценителят ги оцени на 88 000 ф.ст., в края на краищата данъкът е заплатен върху тази сума. Друго едно дружество декларира 190 000 ф.ст., но беше принудено да признае, че действителната сума е 250 000 ф.ст.“ (пак там, стр. 42)]

Натрупването на капитала бе едновременно съпроводено и от неговата концентрация и централизация. Макар че в Англия не е съществувала никаква официална земеделска статистика (в Ирландия такава има), десет английски графства по своя инициатива я създали. За тези графства тя сочи резултат, че от 1851 до 1861 г. арендите под 100 акра са намалели от 31 583 на 26 597; значи 5 016 са се съединили с по-големи. ***97** От 1815 до 1825 г. нито един движим имот над 1 милион ф.ст. не е подлежал на данък върху наследството, а от 1825 до 1855 г. е имало 8 такива имоти, от 1856 до юни 1859 г., т.е. за 47 години — 4. ***98** Но централизацията най-ясно се вижда от един кратък анализ на отрасъл **D** от данъка върху прихода (печалби, с изключение на арендаторите и пр.) за 1864 и 1865 г.. Но преди това отбелязвам, че приходи от този източник, възлизащи най-много на 60 ф.ст., подлежат на Данък върху прихода. Тези обложени на данък приходи през 1864 г. са възлезали в Англия, Уелс и Шотландия на 95 844 222 ф.ст., а през 1865 г. на 105 435 579 ф.ст., ***99** докато броят на обложените лица в 1864 е бил 308 416 души при население от всичко 23 891 009, а в 1865 този брой е бил 332 431 души при население от всичко 24 127 003. **Следната таблица** показва разпределението на тези приходи за двете години:

	Годината, която свършва на 5 април 1864 г.		Годината, която свършва на 5 април 1864 г.	
	Доход от печалби във ф. ст.	Лица	Доход от печалби във ф. ст.	Лица
Общ доход	95 844 222	308 416	105 435 787	332 431
от който	57 028 290	23 334	64 554 297	24 075
от който	36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
от който	22 809 781	822	27 555 313	973
от който	8 744 762	91	11 077 238	107

През 1885 г. в Обединеното кралство били произведени 61 453 079 тона каменни въглища на стойност 16 113 167 ф.ст., през 1864 г. — 92 787 873 тона на стойност 23 197 968 ф.ст.; през 1855 г. — 3 218 154 тона чугун на стойност 8 045 385 ф.ст.; през 1864 г. — 4 767 951 тона на стойност 11 919 877 ф.ст.; през 1854 г. дължината на експлоатираниите железопътни линии в Обединеното кралство била 8 045 мили, с внесен капитал 286 068 794 ф.ст., а през 1864 г. тяхната дължина е 12 789 мили, с внесен капитал 425 719 613 ф.ст. През 1854 г. целият внос и износ на Кралство е възлизал на 268 210 145 ф.ст., а през 1865 г. — на 489,923 285 ф.ст. Следната таблица показва движението на износа: ***100**

1846 г.58 842 377 ф.ст.
1849 г.63 596 052 ф.ст.
1856 г.115 826 948 ф.ст.
1860 г.135 842 817 ф.ст.
1865 г.165 862 402 ф.ст.
1866 г.188 917 563 ф.ст.

[*100 В този момент, март 1867 г., индийско-китайският пазар е пак напълно претрупан с консигнации на британски памучни фабриканти. В 1866 г. започна намаляване на работната заплата на памучните работници с 5%, в 1867 г. при подобна операция в Престън избухна стачка на 20 000 души. (Това бе пролог на кризата, която настъпи скоро след това. — Ф.Е.)]

След тези няколко сведения можем да разберем триумфалните кръсъци на генералния регистратор на британския народ:

«Колкото и бързо да е нараствало населението, то все пак не е могло да върви в крак с напредъка на индустрията и богатството.» [*101](#)

Да се обърнем сега към непосредствените дейци на тази индустрия или производителите на това богатство — към работническата класа.

«Една от най-печалните характерни черти на социалното положение на страната — казва Гладстон — е, че едновременно със спадане консумативната сила на народа и с нарастване на лишенията и мизерията на трудещата се класа се извършва постоянно натрупване на богатство в горните класи и постоянно нарастване на капитал.» [*102](#)

Така е говорил този елеен министър в Камарата на общините на 13 февруари 1843 г. Двадесет години по-късно, на 16 април 1868 г., като представя своя бюджет, той казва:

«От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната е нараснал с 6%... През 8-те години от 1853 до 1861 г. той е нараснал — ако вземаме за база 1853 г. — с 20%. Този факт е толкова поразителен, че е почти невероятен... Това замайващо умножаване на богатството и властта... се ограничава само в кръга на имотните класи, но... но то трябва да принася косвена полза и на работническото население, тъй като поевтинява артикулите за обща консумация, — докато богатите са станали по-богати, бедните, във всеки случай, са станали по-малко бедни. Аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са намалели.» [*103](#)

Какво плачевно отстъпление! Щом като работническата класа е останала „бедна“, само че „по-малко бедна“, в същата степен, в която е произвела „замайващо умножаване на богатството и властта“ за класата на собствениците — тя е останала все тъй бедна. Щом като крайностите на бедността не са намалели, те са се увеличили, тъй като са се увеличили крайностите на богатството. Колкото се отнася до поевтиняването на средствата за живот, официалната статистика,

напр. данните на *Лондонски приют за сираци*, показва средно поскъпване от 20% за трите години от 1860 до 1862 г. в сравнение с 1851—1853 г.... В следващите 3 години от 1863—1865 г. настъпва прогресивно поскъпване на месо, масло, мляко, захар, сол, въглища и маса други средства за живот. ***104** Следната бюджетна реч на Гладстон, от 7 април 1864 г., е цяла пиндаровска дитирамба за напредъка на забогатяването и за „бедността“ с нейното умерено „*щастие на народа*“. Той говори за маси „на самата граница на пауперизма“, за производствени клонове, „в които работната заплата не се е покачила и накрай резюмира щастието на работническата класа със следните думи: „Човешкият живот в девет десети от случаите е само борба за съществуване.“ ***105** Професор Фоусет, необвързан като Гладстон от официални съображения, направо заявява:

«Аз, естествено, не отричам, че паричната заплата се е покачила заедно с това умножаване на капитала (през последните десетилетия), но тази привидна придобивка до голяма степен се загубва отново, защото много средства за живот непрекъснато поскъпват (той мисли — поради спадането на стойността на благородните метали)... Богатите бързо стават по-богати, докато в живота на трудещите се класи не се забелязва никакво увеличаване на удобствата... Работниците стават почти роби на бакалите, на които са задлъжнели.» ***106**

[*106 Х. Фоусет, *The Economic Position etc*, стр. 67, 82. Колкото се отнася до нарастващата зависимост на работниците от бакалите, тя е последица от увеличаващите се колебания и прекъсвания на тяхната работа.]

В отделите за работния ден и за машините бяха разкрити обстоятелства, при които британската работническа класа е създавала „едно замайващо умножаване на богатството и властта“ на имотните класи. Но нас тогава работникът ни интересуваше предимно през време на неговата обществена функция. За пълно осветляване на законите на натрупването трябва да имаме предвид и неговото положение вън от

работилницата, условията на неговото хранене и жилище. Рамките на тази книга ни налагат тук да разгледаме преди всичко най-зле платената част от индустриалния пролетариат и от земеделските работници, т.е. мнозинството от работническата класа.

Но преди това още няколко думи за официалния пауперизъм или за тази част от работническата класа, която е изгубила условието за своето съществуване — продажбата на работната сила, и вегетира от обществена милостиня. В 1855 г. в Англия ***107** по официални данни е имало 851 369 паупери, в 1856 г. — 877 767, в 1865 — 971 433. Поради памучната криза те нарастват в 1863 и 1864 г. на 1 079 382 и 1 014 978. Кризата през 1866 г., която най-тежко засегна Лондон, създаде в това седалище на световния пазар, по население по-голямо от цялото кралство Шотландия, нарастване на пауперизма през 1866 г. с 19,5% в сравнение с 1865 г. и с 24,4% в сравнение с 1864 г., а за първите месеци на 1867 г. — още по-голямо нарастване в сравнение с 1866 г. При анализ на статистиката за пауперизма трябва да се изтъкнат две точки. От една страна движението на масата на пауперите нагоре и надолу отразява периодичните промени на индустриалния цикъл. От друга страна официалната статистика все повече и повече заблуждава относно действителния размер на пауперизма според това — доколко заедно с натрупването на капитал се развива и класовата борба, а оттук и самочувствието на работниците. Напр. варварството в обноските с пауперите, за което през последните две години тъй високо крещеше английската преса („Таймс”, „Пал Мол Газет” и др.), е от стара дата. Ф. Енгелс констатира през 1844 г. съвсем същите ужаси и съвсем същото преходно, лицемерно възмущение от рода на „сензационната литература”. Но страшният прираст на *смъртта от глад* в Лондон през последното десетилетие безусловно доказва нарастващия ужас на работниците от робството в трудовия дом ***108**, този затвор на мизерията.

[*108 Своеобразна светлина върху изминатия от времето на А. Смит напредък хвърля обстоятелството, че за него фразата „трудоу дом“ понякога е все

още равнозначна с фабрична сграда. Напр. в началото на главата за разделение на труда той казва: „Лица, които са заети в различни клонове на труда, често пъти могат да бъдат събрани в един и същ трудов дом.”]

([горе](#))

б) Зле платените слоеве на британската промишлена работническа класа

Нека сега се обърнем към зле платените слоеве на индустриалната работническа класа. През време на памучната криза в 1862 г. д-р Смит бил натоварен от *Таен държавен съвет* да проучи състоянието на прехраната на бедстващите памучни работници в Ленкшайр и Чешайр. По-раншни дългогодишни наблюдения вече го били довели до резултата, че „за да се избягнат заболявания, дължащи се на глад”, всекидневното количество храна трябва да съдържа средно за жени поне 3900 грана въглерод и 180 грана азот, а за мъже — поне 4300 грана въглерод и 200 грана азот — значи за жени приблизително толкова хранителни вещества, колкото се съдържат в два фунта добър пшеничен хляб, за мъже — с $\frac{1}{9}$ повече; средно на сецмица за възрастни мъже и жени поне по 28 600 грана въглерод и 1330 грана азот. Неговото изчисление било практически потвърдено по изненадващ начин, като било съгласувано с онова жалко количество храна, до което бедственото положение смъкнало консумацията на памучните работници. През декември 1862 г. те получавали по 29 211 грана въглерод и 1295 грана азот седмично.

В 1863 г. Privy Council наредил изследване на бедственото положение на най-зле изхранваната част от английската работническа класа. Д-р Саймън, официален лекар на Privy Council, избрал за тази работа гореспоменатия д-р Смит. Неговото изследване обхваща от една страна земеделските работници, от друга — тъкачие на коприна, шивачки, работници в коженото ръкавичарство, плетачи на ръкавици и чорапи, обущари. Последните категории, с изключение на чорапоплетачите, са изключително градски. При изследването било възприето

като правило да избират от всяка категория най-здравите и относително най-добре поставените семейства.

Като общ резултат се оказало,

«че само при една от изследваните класи на градските работници получаваният азот малко надминава оня абсолютен минимум, под който настъпват болести от глад, че при две класи има недостиг, и то за едната от тях дори твърде голям откъм азотна и въглеродна храна, че повече от една пета от изследваните земеделски семейства получават по-малко от необходимото количество въглеродна храна, а повече от $\frac{1}{3}$ от тези семейства получават по-малко от необходимото количество азотна храна, и че в три графства (Беркшайр, Оксфордшайр и Съмърсетшайр) обикновено липсва и минимумът от азотна храна.» ***109**

Измежду земеделските работници тези от Англия, най-богатата част на Обединеното кралство, били най-лошо хранени. ***110** Между селските работници недохранването засягало главно жените и децата, тъй като „мъжът трябва да яде, за да работи“. Още по-голяма оскъдица свирепствува между изследваните категории на градските работници. „Те са толкова зле хранени, че между тях сигурно има много случаи на жестоки и разрушителни за здравето лишения.“ (Всичко това е „отказване“ на капиталиста — а именно отказване да плаща средствата за живот, необходими просто за вегетиране на неговите работни ръце!) ***111**

[*111 Пак там, стр. 13]

Следната таблица показва отношението между условията на храненето на гореспоменатите чисто градски категории работници към приетия от д-р Смит минимум и към количеството храна на памучните работници през време на най-голямата им нужда: ***112**

[*112 Пак там, притурката, стр. 232]

	Средно седмично количество въглерод в грани.	Средно седмично количество азот в грани.
Работници от двата пола от петте градски промишлени отрасли	28 876	28 876
Безработни фабрични работници от Ланкашир от двата пола	29 211	29 211
Минимум, предложен за работниците от Ланкашир средно за мъже и жени	28 600	28 600

Половината, ^{60/125}, от изследваните категории индустриални работници не са получавали никаква бира, 28% — никакво мляко. Средното седмично количество течни хранителни продукти в семействата се колебае между 7 унции у шивачките и 28^{3/4} унции за плетачите на чорапи. По-голямата част от тези, които съвсем не са получавали мляко, са били лондонски шивачки. Количеството на седмично консумираните хлебни изделия се колебаело между 7^{3/4} фунта за шивачките и 11^{1/4} фунта за обуцарите и се давало средно 9,9 фунта седмично на възрастен. Захар (сироп и т.н.) се колебае между 4 унции за работниците от коженото ръкавичарство и 11 унции за плетачите на чорапи; всичко средно — 8 унции седмично на възрастен от всички категории. Средното седмично количество масло (мас и т.н.) — по 5 унции на възрастен. Средното седмично количество месо (сланина и пр.) се колебае на възрастен между 7^{1/4} унции за тъкачите на коприна и 18^{1/4} унции за работниците от коженото ръкавичарство; средното количество за различните категории — 13,6 унции. Седмичните разходи за храна на възрастен дали следните средни числа: тъкачи на коприна — 2 шилинга и 2^{1/2} пенса, шивачки — 2 шилинга и 7 пенса, работници на кожени ръкавици — 2 шилинга и 9^{1/2} пенса, обуцари — 2 шилинга и 7^{3/4} пенса, плетачи на чорапи — 2 шилинга и 6^{1/4} пенса. Средният разход за храна на тъкачите на коприна в Меклсфилд е бил само 1 шилинг и 8^{1/2} пенса. Най-зле хранените категории са били шивачките, тъкачите на коприна и работниците от коженото ръкавичарс-

В своя общ санитарен отчет д-р Саймън казва следното за тези условия на хранене:

«Всеки, който е запознат с медицинската практика между бедните или с пациенти в болниците — все едно дали тя пациенти са вътрешни или приходящи, — ще потвърди, че са безбройни случаите, когато липсата на храна създава или изостря болестите... Но от санитарна гледна точка тук се присъединява още едно, решаващо обстоятелство... Трябва да си спомним, че човек силно се противи, когато му заграбват храната, и че голямата оскъдица в храната обикновено се търси подир други, предшествващи лишения. Много преди липсата на храна да се прояви хигиенно, много преди физиологът да почне да брои грановете азот и въглерод, между които се колебае животът и гладната смърт, домакинството ще бъде съвсем оголено от всеки материален комфорт. Облеклото и отоплението вече сигурно са станали още по-оскъдни и от храната. Липсва достатъчна защита от сурово време; теснотата на помещението достига предели, които предизвикват или изострят болести; не се виждат почти никакви следи от домашни съдове или мебели; дори чистотата ще да е станала твърде скъпа или мъчно постижима. Ако от самоуважение още се правят опити за нейното поддържане, всеки такъв опит означава допълнителни мъки от глад. Поселват се там, където най-евтино може да се намери подслон: в квартири, където мерките на санитарната полиция са най-малко резултатни, в най-отвратителните клоаки, където има най-лоши съобщителни средства, най-много натрупана смет, най-оскъдно и най-лошо снабдяване с вода и — в градовете — най-голяма липса на светлина и въздух. Това са опасности за здравето, на които неизбежно е подложена беднотията, когато тя включва и липса на храна. Ако сборът от тези злини има страшно значение за живота, то липсата на храна сама по себе си е ужасна... Това са мъчителни мисли, особено ако си спомним, че за беднотията, за която става дума, човек не е виновен сам с някакво свое безделие. Това е беднотия на работници. Дори — колкото се отнася до градските работници — трудът, с който се изкупува оскъдният залък храна, в повечето случаи е удължен извън всяка мярка. И при

все това само в твърде условен смисъл може да се каже, че този труд е достатъчен за самоиздръжка... Тази номинална самоиздръжка в много голям мащаб може да бъде само по-къс или по-дълъг околен път към пауперизма.»*114

[*114 „Public Health. Sixth Report etc. for 1863”, Лондон, 1864, стр. 14, 15]

Само познаването на икономическите закони разкрива вътрешната връзка между мъките от глад на най-трудолюбивите работнически слоеве — и грубата или изтънчена прахосническа консумация на богатите, основана върху капиталистическото натрупване. Другояче стои работата с жилищните условия. Всеки безпристрастен наблюдател вижда, че колкото по-масова е централизацията на средствата за производство, толкова по-голямо е съответното струпване на работници на едно място, и че затова — колкото по-бързо е капиталистическото натрупване, толкова по-мизерно е състоянието на жилищата на работниците. Придружаващите нарастването на богатството „подобрения” (improvements) на градовете чрез събаряне на лошо застроени квартали, издигане на палати за банки, за универсални магазини и т.н., регулиране на улици за търговско движение и за луксозни екипажи, въвеждане на конски трамваи и т.н. очевидно пропъжда бедните във все по-лоши и по-препълнени убежища. От друга страна всеки знае, че скъпотията на квартирите е обратно пропорционална на тяхното качество и че жилищните спекуланти експлоатират мините на мизерията с повече печалба и с по-малко разноски, отколкото едно време са експлоатирали мините в Потози. Антагонистичният характер на капиталистическото натрупване и поради това и на отношенията на капиталистическата собственост изобщо*115 става тук толкова осезаем, че дори официалните английски доклади за това гъмжат от еретически нападки срещу „собствеността и нейните права”. Злото така е вървяло в крак с развитие на индустрията, с натрупване на капитала, с растеж и „украсяване” на градовете, че самият страх от заразни болести, които не пощадяват и „почтените съсловия”, е създал от 1847 до 1864 г. не по-малко от 10 парламентарни закона относно здравната полиция, а уплашената буржоазия в някои

градове като Ливърпул, Глазгоу и т.н., се намесва сама чрез своите общински власти. Въпреки това д-р Саймън се провиква в отчета си за 1865 г.:

«Общо казано, бедствията в Англия не се поддават на контрол.»

По нареждане на Privy Council в 1864 г. е било направено разследване на жилищните условия на селските работници, а в 1865 г. — на победни класи в градовете. Превъзходните трудове на д-р Джулиан Хънтър се намират в седми и осми отчет за „Общественото здраве“. На селските работници ще се спра по-късно. Относно състоянието на жилищата на градските работници давам предварително една обща забележка на д-р Саймън:

«Макар че моята официална гледна точка е изключително медицинска — казва той, — най-обикновеното чувство на хуманност не позволява да се игнорира и другата страна на това зло. В по-високата си степен то почти неизбежно определя такова отричане на всяка деликатност, такова мръсно смесване на тела и телесни функции, такова разкриване на полова голота, които са скотски, а не човешки. Подлагането на хора на такива влияния е унижение, което се задълбочава, колкото по-дълго трае. За деца, родени под това проклятие, то е равносилно на кръщение в безчестие. И в най-висока степен безнадеждно е желанието, хора, поставени при такива условия, в други отношения да се стремят към оная атмосфера на цивилизацията, чиято същност се състои във физическа и морална чистота.»*116

[*116 „Public Health Eighth Report“, Лондон, 1866 г., стр. 14, бележката

Първо място по препълнени или абсолютно негодни за човешко жилище квартири заема Лондон.

«Две точки са сигурни — казва д-р Хънтър, — първо, в Лондон има към 20 големи селища — всяко от по около 10 000 души, — чието мизерно положение, надминава всичко, което някога е виждано нейде в Англия, и то почти напълно е резултат на лошо устройство на жилищата; второ, препълненото и западнало

състояние на къщите в тия селища е много по-лошо отколкото преди 20 години.”*117 „Няма да бъде преувеличено ако се каже, че животът в много части на Лондон и Нюкасъл е адски.»*118

[*117 Пак там, стр. 89. За децата в тези селища д-р Хънтър казва: „Ние не знаем как са били отглеждани децата преди този век на голямо струпване на бедни, но смел пророк би бил оня, който би искал да предскаже какво поведение трябва да се очаква от деца, които сега, при условия, нямащи паралелни на себе си в нашата страна, получават възпитанието си за бъдещата си практика като опасни класи, като прекарват до среднощ с хора от всички възрасти, пияни, цинични и сприхави.” (пак там, стр. 56)]

[*118 Пак там, стр. 62]

И по-добре поставената част от работническата класа, заедно с дребни бакали и други елементи от дребната буржоазия в Лондон все повече и повече попада под проклятието на тези недостойни жилищни условия в същия размер, в който напредват „подобренията” и заедно с тях и събарянето на стари улици и къщи; в които нарастват фабриките и приливът на хора в столицата и, най-сетне, в който заедно с градската поземлена рента се покачват и квартирните наеми.

«Квартирните наеми са станали толкова прекалено високи, че малцина работници могат да плащат повече от една стая.»*119

Няма почти нито една лондонска къща, която да не е обременена от множество посредници. Работата е там, че цената на земята в Лондон е винаги много висока в сравнение с нейния годишен доход, тъй като всеки купувач си прави сметка рано или късно да я пробута по Jury Price (по цена, определяна от съдебни заседатели при отчуждаване) или да изшмекерува някое извънредно покачване на цената, благодарение на съседство с някое едро предприятие. Последницата от това е цяла търговия за купуване на контракти за наем, чийто срок изтича.

«От джентълмените в този бранш може да се очаква, че ще действат тъй, както си и действат — ще изтръгнат от квартирантите колкото може повече и ще оставят самата къща на свои приемници в колкото може помизерно състояние.» [*120](#)

Наемите са седмични и господата не рискуват нищо. Поради железопътни строежи в града „напоследък през една съботна вечер човек можеше да види в източната част на Лондон доста семейства, изпъдени от старите им жилища, да се скитат със своя багажец на гърба, без да има къде да се спрат освен в трудовия дом”. [*121](#) Тези трудови домове са вече препълнени, а вече разрешените от парламента „подобрения” са още в самото си начало. Когато работниците бъдат изпъждани поради събаряне на старите им къщи, те не напускат своята енория или пък се заселват на нейната граница, в съседна енория.

«Те, естествено, се стараят да живеят колкото може по-близо до работата си. Последницата е, че вместо в две стаи, семейството трябва да се приюти в една. Дори при по-висок наем новата квартира е по-лоша от лошата, от която са изгонени. Половината работници от Стренд вече са принудени да пътешестват две мили до работа.»

Този Стренд, чиято главна улица прави на чужденеца впечатление за богатството на Лондон, може да служи като пример за струпване на хора в този град. В една от неговите енории санитарният чиновник преброил 581 души на един акр, макар че при измерване била включена и половината площ на Темза. От само себе си се разбира, че всяка санитарно-полицейска мярка, която със събаряне на негодни къщи изгонва работниците от даден квартал — както става досега в Лондон, — служи само за да ги наблъска още по-нагъсто в друг квартал.

«Или цялата процедура по необходимост трябва да се прекрати като безсмислена — казва д-р Хънтър, — или трябва да се събуди обществената симпатия(!) за това, което сега може без преувеличение да се наре-

че национален дълг, а именно — да се даде подслон на такива хора, които по липса на капитал не могат сами да си го набавят, но пък могат да обезщетяват наемодателите чрез периодични плащания.» [*122](#)

Просто да се чуди човек на капиталистическото правосъдие! Когато имотът на земевладелеца, домопритежателя, търговеца бъде отчужден поради „подобрения“, като напр. при постройка на железници, прокарване на нови улици и т.н., те получават не само пълно обезщетение. За своя принудителен „отказ“ те трябва, по божии и човешки закони, на това отгоре да бъдат утешавани и с някаква сносна печалба. Изхвърлят работника на улицата с жена му, децата му и всичко, което той има — а ако той твърде масово се натиска към тия квартали на града, където общинската власт държи на благоприличието, преследват го със санитарна полиция

Освен Лондон, в началото на XIX век в Англия не е имало нито един град, който да наброява 100 000 жители. Само пет са имали повече от 50 000 жители. Сега има 28 града с по повече от 50 000 жители.

«Резултат от тази промяна беше не само грамадният прираст на градското население, но и предишните претъпкани малки градове са сега центрове, застроени от всички страни, без свободен достъп до въздух. Тъй като там вече не е приятно за богатите, те ги изоставят и се заселват в по-приятни предградия. Приемниците им заемат по-големите къщи — по цяло семейство, често с пренаематели, на всяка стая. Така населението беше натъпкано в съвсем неподходящи и непредназначени за него къщи, в обстановка наистина унижителна за възрастните и пагубна за децата.» [*123](#)

Колкото по-бързо се натрупва капиталът в един индустриален или търговски град, толкова по-бърз е притокът на поддаващия се на експлоатация човешки материал, толкова по-мизерни са импровизираните жилища на работниците. Затова Нюкясъл-ъпон Таун, център на все по-обилен каменовъглен и минен окръг, запазва след Лондон второто място в жилищния ад. Там не по-малко от 34 000 души оби-

тават отделни стаички. Поради абсолютната вредност за обществото на значителен брой къщи в Нюкасъл и Гейтсхед, по полицейско предписание те били разрушени. Строежът на нови къщи напредва много бавно, а сделките около тях — твърде бързо. Затова в 1865 г. градът бил по-препълен от когато и да било по-рано. Почти не е имало свободни стаи под наем. Д-р Ембълтън от тифусната болница в Нюкасъл казва:

«Без всяко съмнение причината за продължителността и разпространението на тиф е в струпването на човешки същества и в нечистотата на техните жилища. Къщите, в които често живеят работници, се намират в глухи улички и дворове. По отношение на светлина, въздух, пространство и чистота те са истински образци на недостиг и нехигиеничност, позор за всяка цивилизована страна. Мъже, жени и деца лежат там нощем един връз друг. Колкото се отнася до мъжете, нощната смяна следва подир дневната в непрекъснат поток, така че леглата едва имат време да изстинат. Къщите са лошо снабдени с вода и още по лошо с нужници, гадни, непроветрени, смрадливи.» ***124**

Седмичната цена на такива дупки е от 8 пенса до 3 шилинга.

«Нюкасъл-ъпон Таун — казва д-р Хънтър — е пример за едно от най-хубавите племена от наши съотечественици, което поради външните жилищни и улични условия в много случаи е изпаднало почти до дивашко израждане.» ***125**

[*125 Пак там, стр. 50]

Поради постоянните приливи и отливи на капитал и труд жилищните условия в един индустриален град днес могат да бъдат сносни, утре да станат отвратителни. Или пък може градските власти най-сетне да премахнат най-големите безобразия — но на другия ден налита рояк скакалци: ирландски дрипльовци или пропаднали английски земеделски работници. Въвират ги в зимници и хамбари или превръщат предишните прилични работнически къщи в хан, където хората се сменят толкова бързо, както разквартируванията през време на тридесетго-

дишната война. Пример: Бредфорд. Там общинският филистер тъкмо бил зает с градски реформи. При това там дори в 1861 г. имало 1751 необитавани къщи. Но изведнъж работите тръгнаха добре, за което неотдавна така прилично кукуригаше кротко-либералният господин Фоустър, приятелят на негрите. Естествено, заедно с добрите сделки настъпило наводнение от вълните на постоянно надигащата се „резервна армия“, или „относителна свръхнаселеност“. Отвратителните сутерени и стаи, регистрирани в списъка ***126**, който доктор Хънтър получил от агент на едно осигурително дружество, били обитавани най-често от добре платени работници. Те заявили, че на драго сърце биха плащали за по-добри жилища, стига да ги намерят. А през това време те с целите си семейства одрипавяват и се изпоразболяват, докато кротко-либералният Фоустър, член на парламента, пролива сълзи за благодатта на свободната търговия и за печалбите на видните бредфордски граждани, които имат камгарнени фабрики

В отчет от 5 септември 1865 г. д-р Бел, един от бредфордските лекари за бедните, обяснява ужасната смъртност между болните от тиф в неговия окръг с техните жилищни условия.

«В една изба от 1500 куб. фута живеят 10 души... Улица Винсент, Грийн Еър Плейс и дъ Лайс побират 223 къщи с 1 450 жители, с 435 постелки и 36 нужника... На всяка постеля — а под постеля аз разбирам всеки вързоп мръсни парцали или шепа талаш — се падат средно по 3,3 души, понякога по 4 и 6 души. Мнозина спят съвсем без постелки на голата земя, без да се събличат, млади мъже и жени, женени и неженени, всички безразборно. Трябва ли още да прибавя, че тия обиталища в повечето случаи са тъмни, влажни, мръсни, вонящи дупки, съвсем негодни за човешко жилище? От там болестите и смъртта се разпространяват и грабват своите жертви и между заможните, които са допуснали тези миазми да гноят в нашата среда.» ***127**

[*127 „Public Health. Eighth Report“, Лондон, 1866 г., стр. 114]

Бристол заема трето място след Лондон по жилищна мизерия.

«Тук, в един от най-богатите градове на Европа, има най-голямо изобилие от най-голя беднотия и мизерни жилища.»*128

[*128 „Public Health. Eighth Report”, Лондон, 1866 г., стр. 50]

([горе](#))

в) Скитащо население

Да се обърнем сега към един народен слой, чийто произход е селски, но занятието му в по-голямата си част е индустриално. Той образува леката пехота на капитала, който според своите потребности я хвърля ту тук, ту там. Когато не е на път, този слой е „на лагер”. Незаседналият труд се използва при различни строителни и дренажни операции, при производство на тухли, при печене на вар, при строеж на железници и пр. Като заразна вихрушка то внася във всички селища, в съседство с които бивакува, едра шарка, тиф, холера, скарлатина и т.н.*129 В предприятия със значителни капиталовложения, като в строеж на железници, предприемачът в повечето случаи сам доставя на своята армия дървени бараки и пр., импровизирани села без никакви санитарни уредби, извън контрола на местната власт, твърде износни за предприемача, който експлоатира работниците двойно — като индустриални войници и като наематели. Според това дали дървената къщурка съдържа 1, 2 или 3 дупки, нейният обитател — земекопът и т.н., трябва да плати 1, 3, 4 шилинга седмично.*130 Да се задоволим с един пример. През септември 1864 г. — както съобщава д-р Саймън — до министъра на вътрешните работи, сър Джордж Грей, било подадено следното оплакване от председателя на Комитет на здравната полиция на енорията Севънокс:

«Едрата шарка беше съвсем непозната в нашата енория до преди 12 месеца. Малко преди това започнаха работи по строеж на железница от Люисхем за Тънбридж. Освен главните работи, в непосредствено съседство с този град, тук бе устроено и главното депо на цялото предприятие. Затова тук работеха голям брой хора. Тъй като не беше възможно да бъдат наместени всички в котеджи, предприемачът, господин Джей, нареди да се направят на разни точки по продължение на линията къщурки за

настаняване на работници. Къщурките нямаха нито вентилация, нито отходни канали, и при това по необходимост бяха препълнени, тъй като всеки наемател трябваше да приема при себе си и други, колкото и многобройно да е неговото собствено семейство и макар че всяка къщурка имаше само по две стаи. Според медицинския доклад, който получихме, последицата била, че тия клетки хора нощем трябвало да понасят всички мъки на задушването, за да избягнат смрадните изпарения на мръсната застояла вода и на нужниците под самите прозорци. Най-сетне в нашия комитет бе връчено оплакване от един лекар, посетил тези къщурки. Той с най-горчиви изрази говори за състоянието на тези т.нар. жилища и се опасява от твърде сериозни последици, ако не се вземат санитарни мерки. Гореспоменатият Джей се задължи да устрои къща, в която при избухване на заразни болести да бъдат веднага събрани наетите от него хора. Той повтори това обещание в края на миналия юли, но не направи ни най-малка крачка, за да го изпълни, въпреки че от тази дата имаше различни случаи от едра шарка и като последица от това и два смъртни случая. На 9 септември лекар Келсън ми съобщи за нови случаи от едра шарка в същите къщурки и описа тяхното състояние като ужасно. Аз трябва да добавя за Ваше (на министъра) сведение, че в нашата енория има една изолирана къща, т.нар. чумна къща, където се гледат енориаши, които страдат от заразни болести. Тази къща сега от месеци насам е постоянно препълнена. На едно семейство умряха пет деца от едра шарка и тиф. От 1 април до 1 септември тази година имаше не по-малко от 10 смъртни случая от едра шарка, от тях 4 в споменатите къщурки. Невъзможно е да се посочи броят на заболелите, тъй като засегнатите семейства гледат да ги пазят в тайна.»*131

[*131 „Public Health. Seventh Report”, Лондон, 1865 г., стр. 18, бележката. Настояникът на бедните от съюза Чепъл ен ле фрит съобщава на Върховния чиновник по гражданското състояние: „В Дъвхоулс в един голям варовит хълм са изровили известен брой малки пещери. Те служат за жилища на земекопите и на други работници, заети при строежа на железницата. Пещерите са тесни, влажни, без оттоци за нечистотии и без нужници. Те са лишени от всякаква вентилация, освен една дупка на свода, която служи същевременно и за комин. Едрата шарка върлува вече и е причинила няколко смъртни случая.” (Пак там, бележка 2.)]

Работниците в каменовъглени и други мини спадат към най-добре

платените категории на британския пролетариат. На каква цена те изкупват заплатата си“ — това вече посочих на друго място. ***132**

Тук ще хвърля бегъл поглед върху техните жилищни условия. Обикновено, който експлоатира мината — все едно дали неин собственик или наемател, — построява известен брой котеджи за своите работни ръце. Те получават котеджи и въглища за отопление „безплатно“, т.е. последните съставят част от работната заплата, която им се дава в натура. Които не могат да бъдат разквартирувани по този начин, получават в замяна 4 ф.ст. годишно. Минните окръзи бързо привличат многобройно население, което се състои от самото минно население и групирани около него занаятчии, бакали и пр. Както навсякъде, където има гъсто население, тук поземлената рента е висока. Затова минният предприемач се старее да струпа на възможно по-малко пространство при изхода на мината толкова котеджи, колкото са необходими, за да натъпче в тях своите работни ръце с техните семейства. Ако наблизко бъдат разработени нови мини или бъдат възобновени стари, блъскотнята още повече нараства. При постройката на котеджите решава само една гледна точка — „самоотричането“ на капиталиста от всяко не абсолютно неизбежно изразходване на налични пари.

«Жилищата на минните и други работници, които са свързани с мините на Нортъмбърленд и Дърхем — казва д-р Джулиян Хънтър, — са може би, средно взето, най-лошото и най-скъпото, което Англия предлага от този род в голям масщаб, но с изключение на подобни окръзи в Монмутшайр. Най-голямото зло се състои в големия брой хора, които изпълват една стая, в теснотата на мястото за строеж, на което е струпана голяма маса къщи, в недостиг от вода и в липса на нужници, често се слагат една къща върху друга на много етажи... Предприемачът третира цялата колония като че ли тя само лагерува, а не живее постоянно.» ***133**

"В изпълнение на дадените ми инструкции — казва д-р Стивънс — аз посетих повечето големи минни селища в Дърхем-Юнион... С твърде малки изключения, за всички липсват средства за осигуряване здравето на

жителите... Всички минни работници за 12 месеца са свързани („bound” — този израз, както и bondage, произхожда от времето на крепостничеството) с *арендатора* или собственика на мината. Ако дадат простор на своето недоволство или досаждат по някакъв начин на *надзирателя*, той прави знак или бележка срещу техните имена в надзорната книга и ги уволнява при сключване на нов годишен контракт... Струва ми се, че нито един от видовете „камион-системи“ не може да бъде по-лош от този, който господства в тези гъсто населени окръзи. Работникът е принуден да приема като част от заплатата си къща, заобиколена със зараза. Той не може да си помогне сам. Той е крепостен във всяко отношение. Въпрос е дали може да му помогне някой друг освен неговият собственик — а този собственик се съветва преди всичко със своя баланс и в резултата не може да има съмнение. Работникът получава от собственика и водата. Все едно дали тя е добра или лоша, дали я пускат или не — той трябва да я плаща, или по-точно — да се съгласява с удръжки от заплатата.» [*134](#)

В конфликта с „общественото мнение“ или пък дори със санитарната полиция капиталът съвсем не се стеснява да „оправдава“ тези и опасни, и унижителни условия, в които той поставя работника — да ги оправдава с това, че те били необходими, за да го използва поизгодно. Така е, когато капиталът се самоотрича от приспособления за предпазване от опасна машини във фабриката, от вентилационни и предпазни средства в мините и т.н. Така е и тук с жилищата на минните работници.

«Като извинение — казва в своя официален отчет д-р Саймън, — за недостойната жилищна уредба привеждат факта, че мините обикновено се експлоатират под аренда, че срокът на арендния контракт (в каменовъглените мини той трае в повечето случаи 21 години) бил твърде кратък, за да сметне арендаторът, че си струва трудът да създава добра жилищна среда за работническото население, занаятчиите и т.н., които предприятието привлича; но дори той самият да би имал намерение да постъпва либерално в това отношение, то щяло да бъде осуетено от поземления собственик. Работата е там, че последният имал намерение веднага да иска прекомерна допълнителна рента за отстъпване правото за построй-

ка върху неговата земя на прилично и удобно село, където да живеят тези, които обработват неговата подземна собственост. Тази цена, равностилна на (пряка) забрана, сплашва и други, които иначе биха искали да строят... Аз не искам и по-нататък подробно да изследвам стойността на това извинение, нито и въпроса върху кого биха паднали в края на краищата допълнителните разходи за прилични жилища — върху земевладеле-теля, арендатора на мината, работниците или публиката... Но предвид тези позорни факти, както ни ги разкриват приложените отчети (на д р Хънтър, Стивънс и др.), трябва да се намери лек за тяхното премахване... По този начин правата на поземлена собственост се ползват за го-ляма обществена несправедливост. В качеството си на собственик на мина земевладелецът поканва цяла индустриална колония на работа в своите владения, а после, в качеството си на собственик на земя, не да-ва възможност на събраните от него работници да си намерят необхо-дими за живота им подходящи жилища. Арендаторът на мината (капита-лист, експлоатиращ мината) „няма никакъв паричен интерес да се проти-ви на това разделяне на сделката, тъй като добре знае, че дори ако не-говите претенции са прекомерни, последиците няма да паднат върху не-го и че работниците, върху които те ще паднат, са твърде необразовани, така че не знаят своите здравни права и дори най-развращаващите жи-лищни условия, дори най-замърсената вода, никога няма да дадат повод за стачка.»*135

[*135 „Public Health. Seventh Report“, Лондон, 1865 г., стр. 16]

([горе](#))

г) Въздействие на кризите върху най-добре платената част от работническата класа

Преди да мина към същинските земеделски работници, нека покажа с един пример как действат кризите дори върху най-добре платената част от работническата класа, върху нейната аристокрация. Читате-лят си спомня: 1857 г. донесе една от тези големи кризи, с които все-ки път приключва индустриалният цикъл. Падежът на следващия срок настъпи през 1866 г. Вече сконтирана в същинските фабрични окръзи от глад за памук, който прогони много капитал от неговата обичайна сфера на вложение към големите централни седалища на паричния

пазар, кризата тоя път взе предимно финансов характер. Избухването ѝ през май 1866 г. бе сигнализирано от фалита на една грамадна лондонска банка, който бе последван по петите от сгромолясването на безброй финансови спекулантски дружества. Един от едрите лондонски браншове, който пострада от катастрофата, беше желязното корабостроителство. Магнатите на това производство през периода на спекулацията не само произвели прекомерно много, но и сключили договори за грамадни доставки, правейки си сметка, че изворът на кредита ще продължава да тече все така изобилно. Сега настъпи страшна реакция, която и в други лондонски индустрии [*136](#) продължава и до днес, края на март 1867 г. За характеристика на положението на работниците ще приведем следния пасаж от подробния отчет на един кореспондент на в. „*Морнинг стар*“, който в началото на 1867 г. посетил главните средища на бедствието.

«На изток от Лондон, в окръзите Поплер, Милуол, Гринуич, Дептфорд, Лаймхаус и Кенинг Таун, най-малко 15 000 работника със семействата си се намират в крайно бедствено положение, а между тях — повече от 3000 опитни механици. Техните резервни фондове са изчерпани поради шест или осеммесечна безработица... С голям труд се промъкнах до вратата на трудовия дом (в Поплер), тъй като той бе обсаден от изгладняла тълпа. Тя чакаше бележки за хляб, но времето за раздаването им още не бе дошло. Дворът представлява голям квадрат с навес около стените. Големи купчини сняг покриваха каменната настилка сред двора. Тук имаше малки пространства, заградени с върбов плет като кошари, където при по-добро време работят мъжете. В деня на моето посещение кошарите бяха толкова заснежени, че никой не можеше да седи там. Но мъжете под закрилата на навеса бяха заети с чукане на чакъл за макадамова настилка. Всеки от тях беше седнал на голям камък и с тежък чук чукаше покрития с лед гранит, докато натроши 5 бушела. Тогава се свършваше неговата дневна работа и той получаваше 3 пенса (2 сребърни гроша, 6 пфенига) и бележка за хляб. На другата страна на двора стоеше рахитична дървена къщица. Като отворихме вратата, намерихме я пълна с мъже, притиснати рамо до рамо, за да се топлят. Те разчепкваха корабно въже и се препираха кой може да работи най-дълго време

при минимум храна — защото там издръжливостта беше въпрос на чест. Само в този трудов дом получаваха помощ 7000 души, между тях стотици, които преди 6 или 8 месеца в тази страна са получавали най-високите заплати за квалифициран труд. Техният брой би бил двойно по-голям, но има мнозина, които, след като изчерпят всичките си парични резерви, все още не се решават да прибегнат до помощта на енорията, докато още имат нещо за залагане... Напускайки трудовия дом, аз минах по улиците, застроени повечето с едноетажни къщи, които са толкова многобройни в Поплер. Водачът ми беше член на комитета на безработните. Първата къща, в която влязохме, беше къщата на работник-железар, безработен от 27 седмици. Аз го намерих с цялото му семейство в задната стая. Стаята още не беше напълно оголена от мебели и в нея имаше огън. Това бе необходимо, за да се запазят от студа голите крака на децата, защото навън беше страшно студен ден. В едно блюдо срещу огъня имаше кълчища и жената и децата ги чепкаха, за да получат хляб от трудовия дом. Мъжът работеше в един от гореспоменатите дворове за бележка за хляб и 3 пенса на ден. Сега той си беше дошъл въщи да обядва, много гладен, както ни каза сам с горчива усмивка, и неговият обед се състоеше от няколко резена хляб с мас и чаша чай без мляко... Следната врата, на която почукахме, ни отвори една жена на средна възраст, която, без да каже нито дума, ни въведе в една малка задна стая, където мълчаливо седеше цялото ѝ семейство, вперило очи в един бързо замиращ огън.»

Такава изостаналост, такава безнадеждност изпълваха тия хора и тяхната малка стая, че аз не бих желал още веднъж да видя такава сцена.

«Те нищо не са спечелили, господине — каза жената, като сочеше момчетата си, — нищо за 26 седмици, и всичките ни пари отидоха, всичките пари, които аз и баща им бяхме скътали през по-добри времена, като си въобразявахме, че си осигуряваме опора за тежки дни. Погледнете” — с почти див глас извика тя, като извади една спестовна книжка с редовни вписвания за внесени и изтеглени пари, така че ние можахме да видим как е започнало тяхното малко състояние с първата вноска от 5 шилинга, как постепенно е нараснало до 20 ф.ст. и пак се е стопило от фунтове стерлинги на шилинги, додето последното вписване е направило тая

книжка празна хартия без никаква стойност. Това семейство получаваше по едно оскъдно ядене на ден от трудовия дом... Следващата ни визита беше при жената на един ирландец, който беше работил в корабостроителниците. Ние я намерихме болна от недостиг на храна, просната облечена на един сламеник, едва покрита с парче черга — тъй като всичко от леглото беше в заложната къща. Измъчените деца се грижеха за нея, но те изглеждаха така, като че те самите се нуждаят от майчини грижи. Деветнадесет седмици принудително безделие я бяха смъкнали така ниско, и като разказваше историята на горчивото минало, тя пъшкаше, като да беше загубила всяка надежда за по-добро бъдеще. Когато излизахме от къщата, към нас се завтече един млад мъж и ни помоли да влезем в неговата къща и да видим дали не може да се направи нещо за него. Млада жена, две хубави деца, цяла камара разписки за заложени вещи, съвсем гола стая — това беше всичко, което той можа да ни покаже.»

За спазмите след кризата от 1866 г. — следното извлечение от един торийски вестник. Не бива да се забравя, че Източната част на Лондон, за която тук става въпрос, е не само седалище на споменатите в текста на тази глава строители на железни кораби, но и на винаги заплащаното под минимума тъй наречено „домашно производство“.

«Ужасяваща сцена се разигра вчера в една част на столицата. Макар че хиляди безработни от Източната част не парадираха масово с черни знамена, реката от хора беше достатъчно импозантна. Нека си спомним как страда това население. То умира от глад. Това е простият и ужасен факт. Те са 40 000 души... В наше време, в един квартал на тази чудесна столица, близо до най-грамадното натрупване на богатство, каквото някога е виждал светът, наред с всичко това — 40 000 безпомощно умиращи от глад! Те нахлуват сега в другите квартали; винаги полугладни, те крещат в ушите ни за своята болка, крещат до небето, разказват ни за мизерните си жилища, за това, че е невъзможно да си намерят работа и е безполезно да просят. Местните жители, обложени с данък за бедните, поради постоянни изисквания на енориите, сами вече се намират почти на ръба на пауперизма.» („Стандард“ 5 април 1867 г.)

Тъй като между английските капиталисти е станало мода да описват Белгия като рай за работника, защото „свободата на труда“, или —

което бело същото — „свободата на капитала“, там не била осакатена нито от деспотизма на трейдюнионите, нито от фабрични закони, нека кажем няколко думи за „щастieto“ на белгийския работник. Сигурно никой не е бил по-посветен в мистериите на това щастие отколкото покойният Дюпетийо — главен инспектор на белгийските затвори и благотворителни учреждения и член на централната белгийска статистическа комисия. Да вземем неговото съчинение: „Budgets economiques des classes ouvrieres en Belgique“, Брюксел, 1855 г. Тук ние намираме едно средно белгийско работническо семейство, чиито годишни разходи и приходи са пресметнати въз основа на много точни данни и чиито условия за прехрана се сравняват после с тези на войника, матроса от флотата и затворника. Семейството „се състои от баща, майка и четири деца“. От тези шест души „четирма могат да извършват през цялата година полезен труд“; предпоставя се, „че между тях няма нито болни, нито неработоспособни“, че нямат нито „разходи за религиозни, нравствени и интелектуални цели, с изключение на най-нищожни разноси за места в църква“, нито „вноски в спестовни каси или в осигурителни каси за старост“, нито „разходи за лукс или други излишни разходи“. Но приема се, че бащата и големият син пушат тютюн и в неделен ден могат да посещават кръчма, за което им са предвидени цели 85 сантима седмично.

«От общото извлечение на работните заплати, които работниците получават в разните браншове, следва... че най-високата средна надница е: 1 франк и 56 сантима за мъже, 89 сантима за жени, 56 сантима за момчета и 55 сантима за момичета. Въз основа на това доходът на цялото семейство ще бъде най-много 1068 франка годишно... В приетото за типично семейство ние пресметнахме всички възможни приходи заедно. Но ако пресметнем работна заплата и за майката, с това лишаваме домакинството от всяко ръководство; кой ще се грижи за къщата, за малките деца? Кой ще готви, пере, кърпи? Тази дилема всеки ден се изпречва пред работниците.»

Така се получава следният бюджет на семейството:

Бащата	300 работни дни по 1,56 фр. —	468 фр.
Майката	300 работни дни по 0,89 фр. —	267 фр.
Синът	300 работни дни по 0,56 фр. —	168 фр.
Дъщерята	300 работни дни по 0,55 фр. —	165 фр.
<hr/>		
Всичко		1 068 фр.

Годишни разходи на семейството
и неговият дефицит щяха да бъдат,
ако работникът получаваше храната на:

Матрос от флотата	1 828 фр., дефицит 760 фр.
Войник	1 473 фр., дефицит 405 фр.
Затворник	1 112 фр., дефицит 44 фр.

«Виждаме, че малко работнически семейства могат да се хранят не само като матросите или войниците, а дори и като затворниците. Средно всеки затворник е струвал в Белгия през 1847—1849 г. по 63 сантима на ден, което в сравнение с всекидневните разходи на работниците прави разлика от 13 сантима. Разноските по управление на затвора и надзора на затворниците се уравновесяват с това, че затворниците не плащат наем... Но как може голям брой работници, дори бихме могли да кажем — мнозинството от тях, да живеят в още по-оскъдни условия? Само като прибягват до такива палиативи, чиято тайна е известна само на работника; като скъсяват своята всекидневна порция; като ядат ръжен хляб вместо пшеничен; като ядат по-малко месо или никак не ядат месо; същото е и с маслото и подправките; като наблъскват семейството си в една или две стаички, където момчета и момичета спят заедно, понякога на един и същ сламеник; като пестят от облекло, от бельо, от сапун; като се отказват от празнични развлечения, накъсо — като се решават на най-болезнени лишения. Веднъж дошли до тия крайни предели, и най-малкото покачване на цената на средствата за живот, едно спиране на работа, една болест увеличават мизерията на работника и го съсипват напълно. Дълговете се натрупват, кредитът спиран, дрехите и най-необходимата покъщнина отиват в заложна къща — и в края на краищата семейството моли да го впишат в списъка на бедните.» ***137**

И наистина, в този „рай на капиталистите“ и при най-малкото изменение в цената на най-необходимите средства за живот следва изменение в броя на смъртните случаи и на престъпленията! (Виж манифеста на *Дружеството* „De Vlamingen Vooruit!“, Брюксел, 1860 г., стр. 15,16) Цяла Белгия наброява 930 000 семейства, от тях по официална статистика: 90 000 богати (избиратели) = 450 000 души; 390 000 семейства от дребната буржоазия от града и селото, голяма част от която постоянно се пролетаризира, = 1 950 000 души. Най-сетне, 450 000 работнически семейства = 2 250 000 души, образцовите семейства измежду които се наслаждават на описаното от Дюпетийо щастие. От тези 450 000 работнически семейства над 200 000 се намират в списъка на бедните!

([горе](#))

д) Британският земеделски пролетариат

Антагонистичният характер на капиталистическото производство и натрупване никъде не се проявява по-брутално отколкото при напредъка на английското земеделие (включително и скотовъдство) и при регреса на английския земеделски работник. Преди да мина към сегашното му положение, да хвърлим бегъл поглед назад. Модерното земеделие датира в Англия от средата на XVIII век, макар че превратът в отношенията на поземлената собственост, от който изхожда промененият начин на производство, е от много по-ранна дата.

Ако вземем данните на Ардър Йънг — точен наблюдател, макар и повърхностен мислител — за земеделския работник през 1771 г., ще видим, че последният играе много мизерна роля в сравнение със своя предшественик в края на XIV век, когато той е могъл да живее в охолство и да натрупва богатство, ***138** съвсем и да не говорим за XV век, „този златен век на английските градски и селски работници“. Но няма нужда да се връщаме толкова назад. В една много съдържателна брошура от 1777 г. четем:

«Едрият фермер се издигнал почти до равнището на джентълмен, докато бедният селски работник е притиснат почти до земята... Неговото нещастно положение ясно личи, щом се сравнят неговите условия сега и преди 40 години... Земевладелецът и арендаторът са се хванали ръка за ръка за потискане на работника.» [*139](#)

След това подробно се изтъква, че реалната работна заплата на село е спаднала от 1737 г. до 1777 г. почти с $\frac{1}{4}$ или 25%.

Същевременно д-р Ричард Прайс казва: „Съвременната политика облагодетелства горните класи на народа; последицата от това ще бъде, че рано или късно цялото кралство ще се състои само от джентълмени и просяци, от грандове и роби.” [*140](#)

[\[*140](#) Д-р Ричард Прайс, *Observations on Reversionary Payments*, VI издание от М. Morgan, Лондон, 1803 г, том II, стр. 158, 159. На страница 159 Прайс забелязва: „Номиналната цена на работния ден в момента не е повече от 4 пъти или най-много 5 пъти по-висока отколкото в 1514 г. Но цената на житото е 7 пъти по-висока, а тази на месото и дрехите — около 15 пъти. Затова цената на труда е така изостанала зад нарастването на разноските за издръжка, че в сравнение с тези разноси тя сега като че ли е повече от двойно по-малка от това, което е била по-рано.“]

И все пак положението на английския селски работник от 1770 до 1780 г. — доколкото се отнася както за неговите условия за хранене и живеене, тъй и за неговото самочувствие, развлечения и т.н. — е недостигнат по-късно идеал. Неговата средна работна заплата, изразена в пинти пшеница, е била между 1770 и 1771 г. 90 пинти, през времето на Идън (1797 г.) вече само 65, а в 1808 г. 60. [*141](#)

[\[*141](#) Бартън, *Observations etc.*, стр. 26. За края на XVIII век ср. Идън, *The State of the Poor.*]

По-рано вече споменахме за положението на селските работници към края на антиякобинската война, през време на която поземлените аристократи, арендатори, фабриканти, търговци, банкери, рицари на борсата, военни доставчици и т.н. са така извънмерно забогатели. Номиналната заплата се покачила отчасти поради обезценяване на

банкнотите, отчасти поради независимото от него покачване на цената на предметите от първа необходимост. Но действителното движение на работната заплата може да се констатира по твърде прост начин, без да се прибягва до неуместни тук подробности. Законът за бедните и неговата администрация били в 1795 г. и в 1814 г. едни и същи. Читателят си спомня как е бил прилаган този закон на село: във вид на милостиня енорията е допълвала номиналната заплата до номиналната сума, необходима за простото вегетиране на работника. Съотношението между плащаната от арендатора заплата и допълнения от *енорията* дефицит на заплатата ни разкрива две неща: *първо*, спадането на заплата под нейния минимум, *второ*, съотношението между двете променливи състояния на земеделския работник като наемен на заплата и паупер на милостиня, чиято величина го париви закрепостен енорияш. Избираме едно графство със средни условия между всички други. През 1795 г. средната седмична заплата в Нортхемптъншайр била 7 шилинга и 6 пенса, целият годишен разход на едно семейство от 6 души — 36 ф.ст., 12 шилинга и 5 пенса, целият му годишен приход — 29 ф.ст. и 18 шилинга, а покритият от енорията дефицит, — 6 ф.ст., 14 шилинга и 5 пенса. В същото графство седмичната заплата през 1814 г. е била 12 шилинга и 2 пенса, целият годишен разход на едно семейство от 5 души — 54 ф.ст. 18 шилинга и 4 пенса, целият доход — 36 ф.ст. и 2 шилинга, а покритият от енорията дефицит — 18 ф.ст., 6 шилинга и 4 пенса, ***142** така че през 1795 г. дефицитът е бил по-малко от $\frac{1}{4}$ от работната заплата, а през 1814 г. — повече от половината. От само себе си се разбира, че в 1814 г. са изчезнали и малките удобства, които Идън все още намирал в коледжа на земеделския работник. ***143** Измежду всички животни, които фермерът държи, работникът, този *инструмент, надарен с глас*, е най-отруденото, най-лошо хранено и най-брутално третирано животно.

Същото положение на нещата спокойно продължило, докато

«бунтовете от 1830 г. не ни разкриха (т.е. на господстващите класи) при светлината на пламналите житни купи, че мизерия и размирно недоволство пламти и под повърхността на земеделска Англия също тъй буйно, както под повърхността на индустриална Англия.» [*144](#)

Седлър на времето кръстил в Камарата на общините земеделските работници „бели роби“, а един епископ като ехо повторил тоя епитет и в Горната камара. Най-значителният икономист от онзи период, Е. Г. Уекфийлд, казва:

«Земеделският работник на южна Англия не е роб, не е свободен човек, той е паупер.» [*145](#)

[\[*145](#) „England and America“, Лондон, 1883 г., том I, стр. 47]

Времето непосредствено преди отмяната на житните закони хвърля нова светлина върху положението на земеделските работници. От една страна буржоазните агитатори били заинтересовани да докажат колко малко защитните мита защищават действителния производител на жито. От друга страна индустриалната буржоазия кипяла от гняв поради разобличаването на фабричните условия от страна на поземлената аристокрация, поради афектираната симпатия на тези из основа покварени, безсърдечни и аристократски безделници към страданията на фабричния работник и поради тяхното „дипломатическо усърдие“ за фабричното законодателство. Има една стара английска пословица, че когато двама крадци се сдърпат за косите, винаги излиза нещо полезно. И наистина, шумната, страстна кавга между двете фракции на господстващата класа по въпроса коя от тях побезсрамно експлоатира работника направо станала акушерка на истината. Граф Шефтсбъри, или още лорд Ашли, бил челен борец в антифабричния филантропичен поход на аристокрацията. Затова той през 1844 и 1845 г. е любима тема на разкритията на в. „*Морнинг Кроникъл*“ по положението на земеделските работници. Този вестник, по онова време най-значителният либерален орган, изпратил по селските окръзи собствени комисари, които съвсем не се задоволили с общи описания и статистика, а публикували имена както на изслед-

вани работнически семейства, тъй и на техните земевладетелци. В следващата таблица *146 са показани заплати, плащани в три села, съседни на Бланфорд, Уимбърн и Пуул.

Деца	Брой членове на семейството	Седмична работна заплата на мъжете		Седмична работна заплата на децата		Седмичен доход на цялото семейство		Седмичен наем		Обща седмична заплата след припаднат наем		Седмична работна заплата на глава	
		шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.
<i>Първо село</i>													
2	4	8	0	—	8	0	2	0	6	0	1	6	
3	5	8	0	—	8	0	1	6	6	6	1	11/2	
2	4	8	0	—	8	0	1	0	7	0	1	9	
2	4	8	0	—	8	0	1	0	7	0	1	9	
6	8	7	0	1) 1 6 2) 2	10	6	2	0	8	0	1	3/4	
3	5	7	0	—	7	0	1	4	5	8	1	11/2	
<i>Второ село</i>													
6	8	7	0	1) 1 6 2) 1 6	10	0	1	6	8	0	1	13/4	
6	8	7	0	—	7	0	1	3 1/2	5	8 1/2	0	8 1/2	
8	10	7	0	—	7	0	1	3 1/2	5	8 1/2	0	7	
4	6	7	0	—	7	0	1	6 1/2	5	5 1/2	0	11	
3	5	7	0	—	7	0	1	6 1/2	5	5 1/2	1	1	
<i>Трето село</i>													
4	6	7	0	—	7	0	1	0	6	0	1	6	
3	5	7	0	1) 1 2) 2 6	11	6	0	10	10	8	2	13/5	
0	2	5	0	—	5	0	1	0	4	0	2	0	

Селата са собственост на г. Дж. Бенкс и на граф Шефтсбъри. Читателят ще забележи, че този папа на евангелисткия клон на английската църква, този глава на английските пиетисти, също както гореспоменатият Бенкс, прибира обратно значителна част от кучешката

заплата на работниците под предлог на наем за помещението.

Отмяната на житните закони дала на английското земеделие огромен тласък. Дренаж в най-голям мащаб, ***147** нова система на хранене на добитъка на ясла, изкуствено отглеждане на фуражни растения, въвеждане на механически апарати за наторяване, ново обработване на глинести почви, увеличена употреба на минерални торове, прилагане на парната и на всякакви видове нови работни машини и т.н., изобщо по-интензивна култура характеризира тази епоха. Председателят на Кралското дружество за агрикултура, г. Пъсей, твърди, че (относителните) разноси на стопанството са намалени почти наполовина поради нововъведени машини. От друга страна положителният добив от земята бързо се повишил. По-голямо капиталовложение на акр, а значи и ускорена концентрация на ферми, била основна предпоставка на новия метод. ***148** Заедно с това обработваната площ е разширена от 1846 до 1856 г. с 464 119 акра, без да говорим за големите площи на източните графства, които от развъдници на питомни зайчета и от оскъдни пасища като по вълшебство се превърнали в тучни житни ниви. Ние вече знаем, че едновременно е спаднал и общият брой на участващите в земеделието лица. Колкото се отнася до същинските земеделци от двата пола и всички възрасти, техният брой спаднал от 1 241 269 в 1851 г. на 1 163 227 в 1861 г. ***149** Затова, ако английският генерален регистратор с право отбелязва:

«Прирастът на арендатори и земеделски работници от 1801 г. насам е съвсем несъразмерен с прираста на земеделския продукт.» ***150**

Тази несъразмерност важи още повече за последния период, когато положителното намаление на селското работническо население върви ръка за ръка с разширението на обработваната площ, с поинтензивната култура, с нечуваното натрупване на вложения в земята и посветен на обработването ѝ капитал, с безпримерно в историята на английската агрономия покачване на земеделския добив, с буй-

но нарастване на рентата на земевладелците и с набъбващо богатство на капиталистическите арендатори. Ако към всичко това прибавим непрекъснатото бързо разширение на градските пазари и на господството на свободната търговия, селският работник след толкова много неприятности най-сетне бил поставен в условия, които по правилата на изкуството трябвало да го накарат да полудее от щастие.

Професор Роджърс, напротив, идва до заключение, че положението на английския земеделски работник в днешно време е извънредно много влошено дори само в сравнение с положението на неговия предшественик от 1770—1780 г. — съвсем и да не говорим за неговия предшественик от втората половина на XIV и от XV век; че „той пак е станал закрепостен“, и при това закрепостен, който се храни и живее лошо. ***151** Д-р Джулиан Хънтър в своя епохален отчет за жилищата на земеделските работници казва:

«Разноските за съществуването на *hind* (название на земеделския работник от времето на крепостничеството) са фиксирани на възможно най-ниската сума, с която той може да живее... неговата заплата и подслон не са пресметнати с оглед печалбата, която трябва да се извлече от него.»

«В сметките на арендатора той е нула ***152**... Средствата за неговото съществуване се разглеждат винаги като постоянна величина.” ***153**... „Колкото се отнася до по-нататъшното намаление на неговите приходи, той може да каже: *нищо нямам, за нищо не се грижа*. Той не се бои за бъдещето, защото няма нищо освен това, което е абсолютно необходимо за неговото съществуване. Той е стигнал онази точка на замръзване, от която изхождат като от факт изчисленията на арендатора. Да става каквото ще, той няма дял в щастиято или нещастиято.» ***154**

В 1863 г. бе направено официално изследване върху условията на живот и работа на престъпниците, осъдени на заточение и на каторжна работа. Резултатите са изложени в две дебели сини книги. Там е

казано:

«Едно грижливо сравняване на храната на престъпниците в английските затвори и тази на пауперите в трудовите домове и на свободните земеделски работници в тази страна безспорно показва, че първите са хранени много по-добре отколкото която и да било от другите две категории», ***155** докато „масата труд, която се изисква от осъдения на каторжна работа, е около половината от работата, която извършва обикновеният земеделски работник.» ***156**

Ето няколко характерни свидетелски показания, снети от Джон Смит, директор на Единбургския затвор.

Затворник №5056: «Храната в английските затвори е много по-добра от храната на обикновените земеделски работници.» №5075: „Факт е, че обикновените земеделски работници в Шотландия много рядко получават някакво месо.” №3047: „Знаете ли някакво основание за факта, че престъпниците са много по-добре хранени отколкото обикновеният земеделски работник? Сигурно не.” №3048: „Намирате ли за уместно да се правят по-нататъшни експерименти, за да се приближи храната на осъдените на каторжна работа затворници до храната на свободните земеделски работници?» ***157**

«Земеделският работник — се казва там — може да каже: аз работя тежко, а нямам достатъчно за ядене. Когато бях в затвора, не работех тъй тежко и имах обилна храна, и затова за мен е по-добре да бъда в затвора отколкото на свобода.» ***158**

От таблиците, приложени към първия том на отчета, е съставена следната сравнителна таблица.

Седмично количество храна в унци ***158a**

Категории хора за сравнение	Съставни части с азот	Съставни части без азот	Минерални съставни части	Обща сума
Престъпник в Портландския затвор	28,95	150,06	4,68	183,69
Матрос от кралската флота	29,63	152,91	4,52	187,06
Войник	25,55	114,49	3,94	143,98
Производител на файтони (работник)	24,53	162,06	4,23	190,82
Словослагател (в печатница)	21,24	100,83	3,12	125,19
Земеделски работник	17,73	118,06	3,29	139,08

Общият резултат на медицинската следствена комисия от 1863 г. относно храненето на по-лошо хранените народни класи е вече известен на читателя. Той си спомня, че храната на голяма част от семействата на земеделските работници е под минималното количество, необходимо „за предотвратяване на болести, причинени от глад“. Такъв е случаят особено във всички чисто земеделски окръзи на Корнуел, Девън, Съмърсет, Уилтс, Стафорд, Оксфорд, Бъркс и Хертс.

«Храната, която получава земеделският работник — казва д-р Саймън, — е повече, отколкото показва в по-бедните окръзи средното количество, тъй като той самият получава много по-голяма, необходима за труда му част от храната (почти всичкото месо или сланина), отколкото другите членове на семейство му. Количеството храна, падащо се на жената, а също и на децата при техния бърз растеж, в много случаи, и то в почти всички графства, е недостатъчна, главно на азот.» [*159](#)

Ратаите и ратайките, които живеят у самите арендатори, получават достатъчна храна. Броят им е спаднал от 288 277 в 1851 г. на 204 962 в 1861 г.

«Работата на жените на открито — казва д-р Смит, — с колкото и вредни последици да е придружена, при днешните условия е от голяма изгода за семейството, тъй като му доставя средства за обувки, дрехи, наем за квартира и възможност да се храни по-добре.» [*160](#)

Един от най-странните резултати на това изследване бил, че земеделските работници в Англия се хранят несравнено по-лошо отколко-

то в други части на Обединеното кралство, според следната таблица.

*Седмично потребление на въглерод и азот от среден земеделски работник (в грани)** **161**

	въглерод	азот
Англия	40 673	1 594
Уелс	48 354	2 031
Шотландия . .	48 980	2 348
Ирландия . . .	43 366	2 434

«Всяка страница на отчета на д-р Хънтър — казва д-р Саймън в своя официален санитарен отчет — свидетелства за недостатъчно количество и мизерно качество на жилището на нашия земеделски работник. И от много години неговото положение в това отношение прогресивно се влошава. Сега за него е много по-мъчно да намери жилище, а и когато го намери, то много по-малко отговаря на нуждите му, отколкото може би от столетия насам. Особено през последните 30 или 20 години злото бързо нараства и жилищните условия на селянина сега са плачевни в най-висока степен. Вън от случаи, когато и доколкото онези, които обогатява неговият труд, смятат, че си струва трудът да го третират със състрадателна снизходителност — той е съвсем безпомощен в това отношение. Дали той ще намери жилище на земята, която обработва, дали това жилище е човешко или свинско, дали има малка градинка, която толкова много облекчава бремето на сиромашията — всичко това не зависи от неговата готовност или възможност да плаща подходящ наем, а от това — как ще благоволят господарите да ползват своята собственост както си искат. Колкото и да е голяма взетата под аренда земя, няма закон, според който на нея трябва да има определен брой работнически жилища, още повече пък прилични; законът също тъй не дава на работника ни най-малко право върху земята, за която неговият труд е толкова необходим, колкото дъждът и слънцето... Един общопризнат факт още повече наклонява везните против него... влиянието на Закона за бедните с неговите постановления за местожителство и за данъците в полза на бедните. ***162** Под негово влияние всяка енория има паричен интерес да ограничи до минимум броя на живеещите в нея земеделски работници; защото за нещастие земеделският труд, вместо да гарантира

на утрепаниа от труд работник и на неговото семейство сигурна и постоянна независимост, в повечето случаи води само до по-дълги или по-къси околни пътища към пауперизъм, който през целия път е толкова наблизо, че всяка болест или каквато и да е временна липса на занятие непосредствено принуждава да прибегне към помощта на енорията; затова всяко заселване на земеделско население в една енория очевидно означава добавка към данъка за бедни...»

«Достатъчно е едрите земевладелци ***163** да решат в техните имоти да няма работнически жилища — и те веднага се освобождават от половината от своята отговорност към бедните. Доколко английската конституция и законът целели да установят такъв вид безусловна поземлена собственост, която дава възможност на лендлорда, „който прави със своята собственост каквото си иска“, да третира като чужденци тия, които обработват земята, и да ги изгони — това е въпрос, разглеждането на който не влиза в моята задача... Властта за изгонване не е гола теория. Тя се проявява практически, в най-голям мащаб. Тя е едно от обстоятелствата, които господстват над жилищните условия на земеделския работник... Размерът на злото може да се прецени по последното преброяване, според което разрушаването на къщите, въпреки засиленото им търсене, напредва през последните 10 години в 821 различни окръга на Англия, затова, независимо от хората, принудени да престанат да бъдат жители (а именно в енорията, в която работят), през 1861 г. в сравнение с 1851 г. едно с $5\frac{1}{3}\%$ по-голямо население било натъпкано в $4\frac{1}{2}\%$ по-малко жилищно пространство... Щом процесът на обезлюдяване постигна целта си, резултатът е — казва д-р Хънтър — едно *показно село*, където котеджите са съкратени само на няколко и където никой не бива да живее освен овчари, градинари, пазачи на дивеча — постоянни слуги, които се ползват с обичайни за тяхната класа добри обноски от страна на техните милостиви господари. ***164** Но земята все пак трябва да бъде обработвана и се оказва, че работещите на тази земя не живеят при земевладелеца, а идват от някое отворено село, отдалечено може би на 3 мили, където ги приели дребни домопритежатели след разрушаване на техните котеджи в затворените села. Но при това не се правят никакви поправки, никакви подобрения освен ония, които може да направи безпаричният наемател. Когато най-сетне къщата стане съвсем необитаема, това означава само един разрушен котедж повече и един данък за бедни по-

малко. Докато едрите собственици свалят от себе си данъка за бедните чрез обезлюдяване на контролирани от тях земи, най-близката паланка или отворено селище приема изхвърлените работници; казвам най-близко, но то може да бъде на 3 или 4 мили от арендната ферма, където работникът се трепе всеки ден. Така към неговия дневен труд се прибавя — като че това е нищо — всеки ден да бие по 6—8 мили път, за насъщния хляб. Цялата земеделска работа, извършвана от неговите жена и деца, сега става при отежнени условия. Но това още не е цялото зло от далечното разстояние. В отворените селища спекуланти-строители закупват късове земя, които обсипват колкото е възможно по-гъсто с най-евтини от всички възможни бордеи. И английските земеделски работници се свиват в тези мизерни жилища, които дори на открито поле споделят най-ужасните черти на най-лошите градски жилища.»*165

[*165 „Къщите на работниците (в отворените селища, които естествено са винаги препълнени) обикновено са построени на редици и с гърба си опират на самия ръб на парчето земя, което строителният спекулант нарича свое. Затова светлина и въздух проникват в тях само откъм лицевата им страна.” (Отчетът на д-р Хънтър, пак там [в „Public Health. Seventh Report 1864”, Лондон, 1865 г., стр. 135). Много често селският кръчмар или бакалин е същевременно и наемодател. В такъв случай земеделският работник намира в негово лице втори господар наред с арендатора. Той трябва да бъде и негов клиент. „С 10 шилинга седмично, минус годишен наем от 4 ф.ст., той е длъжен да купува свое скромно количество чай, захар, брашно, сапун, свещи и бира по цени, каквито скимнат на бакалина.“ (пак там, стр. 134) Тези отворени села наистина са наказателни колонии за английския земеделски пролетариат. Много от котеджите са същински ханища, през които минава цялата скитническа паплач от околността. Селянинът и неговото семейство, които при най-мръсни условия, често пъти наистина като по чудо, са запазили достойнство и чистота на своя характер, тук отиват чисто и просто по дяволите. Естествено, между благородните шейлоковци е на мода фарисейски да свиват рамене по адрес на строителните спекуланти. Те твърде добре знаят, че техните „затворени и показни села“ са родно място на „отворените селища“ и без тях не биха могли да съществуват. „Без дребните собственици на отворените селища по-голямата част от земеделските работници би трябвало да спят под дърветата на именията, в които работят.“ (Пак там, стр. 135) Системата на „отворени“ и „затворени“ села

господства навсякъде в Майдлендс, графствата на Средна Англия и в цяла Източна Англия.]

«От друга страна не бива да си въобразяваме, че дори работникът, който живее на земята, която обработва, намира жилище, каквото заслужава неговият производително-усърден живот. Дори в най-княжеските имения неговият котедж е често в най-плачевен вид. Има лендлордове, които смятат, че оборът е достатъчно добър за техните работници и семейства им, но не се отказват да изкарват от техния наем колкото може повече пари. ***166** Жилището може да е някоя порутена къщурка само от една стая за спане, без огнище, без нужник, без отварящи се прозорци, без никакъв друг водопровод освен вадата, без градина — работникът е безпомощен срещу тази несправедливост. А нашите Санитарно-полицейски закони са празен звук. Тяхното изпълнение е поверено тъкмо на тези собственици, които дават под наем такива дупки... Не бива да се оставяме на някои по изключение по светли сцени да ни заслепяват за грамадния превес на фактите, които са позорно петно за английската цивилизация. Положението на нещата трябва да е наистина ужасяващо, щом като въпреки очевидната чудовищност на днешните жилища компетентните наблюдатели едногласно стигат до извод, че дори общата негодност на квартирите е безкрайно по-малко тегнещо зло отколкото техният числен недостиг. От години насам претъпкването на жилищата на земеделските работници е създавало дълбока скръб не само на онези, които държат на здравето, но и на всички, които държат на един приличен и нравствен живот. Защото докладчиците върху разпространението на епидемичните болести в селските окръзи винаги изтъкват — и то с толкова еднообразни стереотипни изрази — препълването на жилищата като причина, която напълно осуетява всички опити да се спре разпространението на веднаж появила се епидемична болест. И те винаги изтъкват, че въпреки многото здравословни влияния на живота на село, струпването — което толкова много ускорява разпространението на заразни болести — спомага и за поява на незаразни. И лицата, които разобличават това положение, не премълчават и следващи злини. Дори когато тяхната първоначална тема е засягала само здравеопазването, те са почти принудени да вникнат и в други страни на проблема. Като изтъкват колко често лица от двата пола, женени и неженени, са наблъскани в тесни стаи за спане, техните отчети по необходимост предизвикват

убеждението, че при описаните условия всяко чувство на срам и приличие се нарушава по най-груб начин и почти по необходимост се разсипва всеки морал... ***167** Напр. в приложението към моя последен отчет д-р Орд споменава — в отчета си за избухването на тиф в Уинг в Бъкингамшайр — как там дошъл от Уингрейв млад мъж, болен от тиф. През първите дни на болестта си той спал в една стая заедно с 9 други лица. За две седмици някои от тях се разболели, а след няколко седмици у петима от тези 9 души се оказал тиф и един умрял! По същото време д-р Харвей от болница „Сейнт-Джордж, който във връзка с частната си практика посетил Уинг през време на епидемията, ми съобщи същото: „Една млада жена, болна от тиф, спеше нощем в една стая заедно с баща си, майка си, незаконното си дете, двама млади мъже, нейни братя, двете си сестри, всяка с по едно незаконно дете — всичко десет души. Преди няколко седмици в същото помещение са спали 13 деца.» ***168**

[*168 „Public Health. Seventh Report 1864”, стр. 9—14]

Д-р Хънтър е изследвал 5375 котеджи на земеделски работници не само в чисто земеделските окръзи, но и във всички графства на Англия. От тези 5375 котеджи 2195 имали само една стая за спане - често пъти едновременно дневна стая, 2930 — само 2 стаи за спане и 250 — повече от две. Аз искам да дам един малък букет за една дузина графства.

1. Бедфордшир

Рестлингуърт: спалните имат около 12 фута дължина и 10 ширина, макар че много от тях са по-малки. Малката едноетажна къщурка често пъти е разделена с дъски на две спални, креват има често пъти и в кухнята, висока 5 фута и 6 цола. Наем 3 ф.ст. Наемателите трябва сами да си правят нужник, домопритежателят дава само ямата. Но щом някой направи нужник, с него си служат и всички съседи. Една къща, назована „Ричардсън”, е недостижимо красива. Нейните измазани стени се издуват като дамска рокля при реверанс. Единият калкан бил изпъкнал, другият вдлъбнат и, за нещастие, на последния — комин, изкривена тръба от глина и дърво, прилична на слонски хобот.

Дълъг прът подpira тоя комин, за да не падне. Вратите и прозорците са ромбовидни. От 17 посетени къщи само 4 имат повече от една спалня, но тия 4 също така са претъпкани. В къщурките с по една спалня са били наместени 3 възрастни с три деца, една съпружеска двойка с 6 деца и т.н.

Дънтън: високи наеми от 4 до 5 ф.ст. Работната заплата на мъже — 10 шилинга седмично. Те се надяват да изкарат наема, като семейството плете слама. Колкото по-голям е наемът, толкова по-голям е броят на тези, които трябва да се съединят, за да го плащат. Шестима възрастни, които спят в една стая с 4 деца, плащат 3 ф.ст. и 10 шилинга. Най-евтината къща в Дънтън е дълга откъм външна страна 15 фута, широка 10 фута, дадена под наем за 3 ф.ст. Само в една от 14-те изследвани къщи имало 2 стаи за спане. Малко пред селото имало къща, изпонацапана покрай външните стени от изпражнения на обитатели; долните 5 дюйма от вратата са изчезнали от изгниване, а вечер при затваряне на вратата са измислили да нареждат отвътре няколко тухли и да окачват парче черга. Половината от прозореца, заедно със стъклото и рамката, вече били изминали пътя на всяка плът. Тук без мебели се свират 3 възрастни и 5 деца. Дънтън не е по-лош от останалата част на Биглесуейд-Юнион.

2. Беркшир

Бинхем: през юни 1864 г. в един едноетажен котедж живеели мъж и жена с 4 деца. Една от дъщерите се върнала от работа болна от скарлатина. Умряла. Едното дете се разболяло и умряло. Майката и едното дете боледували от тиф, когато бил повикан д-р Хънтър. Бащата и едното дете спели във вкъщи, но тук се появила мъчнотия — как да се осигури изолация, защото на натъпкания пазарен площад на мизерното село лежало бельото на заразената къща в очакване да бъде изпрано. — Наемът на къща X е 1 шилинг седмично; едната стая за спане — за една съпружеска двойка с 6 деца. Една къща е дадена под наем за 8 пенса на седмица — 14 фута и 6 цола

дълга, 7 фута широка; кухнята висока 6 фута; стаята за спане - без прозорци, без огнище, без врата, нито дори отвор, освен към антрето, градина няма. Доскоро тук е живял баща с две възрастни дъщери и голям син; бащата и синът спели на кревата, момичетата в антрето. Додето семейството живяло тук, всяко момиче имало по едно дете, но едната отишла да роди в трудовия дом и после се върнала вкъщи.

3. Бъкингамшир

В 30 котежди на 1000 акра земя живеят около 130—140 души. Енория Бредънхам обхваща 1000 акра; в 1851 г. тя имала 36 къщи с население 84 мъже и 54 жени. Това полово неравенство се изглажда в 1861 г., когато наброявали 98 мъже и 87 жени; прираст за 10 години 14 мъже и 33 жени. През това време броят на къщите намалял с 1.

Уинслоу: голяма част е новопостроена в добър стил; търсенето на къщи изглежда значително, тъй като съвсем мизерни котджи се дават под наем по 1 шилинг и по 1 шилинг и 3 пенса седмично.

Уотър Итън: тук собствениците, предвид нарастване на населението, съборили около 20% от къщите. Един беден работник, принуден да извърви за работа около 4 мили, на въпроса дали не може да намери някой котежд по-наблизо, отговорил: „Не, те дяволски ще се пазят да вземат човек с голямо семейство като моето.“

Тинкерс Енд, при Уинслоу: една стая за спане, в която живеят 4 възрастни и 4 деца, е 11 фута дълга, 9 фута широка, 6 фута и 5 цола висока в най-високата си част; друга една, 11 фута и 3 цола дълга, 9 фута широка, 5 фута и 10 цола висока, приютява 6 души. На всяко от тия семейства се падало по-малко пространство, отколкото е нужно на един галерен каторжник. Нито една къща нямала повече от една стая за спане, нито една нямала заден вход, вода имало много рядко. Седмичен наем — от 1 шилинг и 4 пенса до 2 шилинга. От 16 изследвани къщи само един мъж печели 10 шилинга седмично. Количеството въздух, който се пада на всекиго в приведения случай, е като на

човек, затворен нощем в кутия от 4 куб. фута. Но старите къщурки имат пък маса естествени вентилации.

4. Кеймбриджшир

Гамблингей принадлежи на различни собственици. Тук се намират най-мизерните тотеджи, каквито някъде могат да се срещнат. Разпространено е плетенето на слама. Убийствена отпуснатост, безнадеждно отдаване на мръсотията е овладяло Гамблингей. Занемареността в центъра става мъчилище по краищата на селото, на северния и южния, където къщите малко по малко прогиват. Отсъстващите лендлордове ловко изсмукват бедното селце. Наемът тук е твърде висок; по 8—9 души живеят натъпкани в една стая, дето би трябвало да спи само един човек; в два случая в една малка спалня спели 6 възрастни и 1—2 деца.

5. Есекс

В това графство в много енории намаляването на населението върви ръка за ръка с намаляване на котеджите. Но в не по-малко от 22 енории събарянето на къщите не задържало нарастването на населението, нито пък довело до изгонването, което става навсякъде под името „изселване в градовете“. Във Фингрингхоу, една енория от 3444 акра, в 1851 г. имала 145 къщи, в 1861 г. останали само 110, но населението не искало да си върви и дори при такова третиране намерило начин да нарасне. В Рамсден Крегс в 1851 г. 252 души живеели в 61 къщи, а в 1861 г. 262 души били намачкани в 49 къщи. В Базилден в 1851 г. на 1827 акра живеели 157 души в 35 къщи, а в края на десетилетието 180 души в 27. В енориите Фингрингхоу, Саут Фарнбридж, Уидфорд, Базилден и Рамсден Крегс в 1851 г. на 8449 акра живеели 1392 души в 316 къщи, а в 1861 г. на същата площ живеели 1473 души в 249 къщи.

6. Херфордшир

Това малко графство повече от всяко друго в Англия пострадало от „духа на изгонването“. В Надби претъпканите котеджи, повечето с по 2 стаи за спане, принадлежат най-вече на арендатори. Те лесно ги дават под наем за 3 или 4 ф.ст. годишно, а плащат седмична работна заплата от 9 шилинга.

7. Хънтингдъншир

Хертфорд в 1851 г. имал 87 къщи, но скоро след това 19 котеджа били съборени в тази малка енория от 1720 акра; населението в 1831 г.; 452 души, в 1852 г.: 832 и в 1861 г.: 341. Изследвани са 14 котеджа с по една стая за спане. В един от тях — 1 съпружеска двойка. 3 възрастни сина, една възрастна дъщеря, 4 деца — всичко 10 души; в друга — 3 възрастни, 6 деца. Една от тези стаи, в която спели 8 души, била 12 фута и 10 цола дълга, 12 фута и 2 цола широка, 6 фута и 9 цола висока; средно на глава се пада, без спадане на издатините, около 130 куб. фута. В тези 14 стаи за спане живеели 34 възрастни и 33 деца. При тези котеджи рядко има градинка, но много от жителите могли да вземат под аренда малки парчета земя по за 10 или 12 шилинга за rood ($\frac{1}{2}$ акър). Тия парцели са отдалечени от лишените от нужници къщи. Семейството трябва или да ходи до своя парцел и там да си пуска екскрементите, или — казано с извинение — да напълва, както става в случая, чекмеджето на някой долап. Когато чекмеджето се напълни, изваждат го и го изпразват там, където неговото съдържание е необходимо. В Япония кръгообращението на жизнените условия се извършва по-чисто.

8. Линколншир

Лангтофт: един работник живее тук в къщата на Райт с жена си, нейната майка и 5 деца.; в къщата отпред има кухня, килер за миене и стая за спане над кухнята; кухнята и стаята за спане са 12 фута и 2 цола дълги, 9 фута и 5 цола широки, цялата площ — 21 фута и 2 цола дълга, 9 фута и 5 цола широка. Стаята за спане е таванско поме-

щение. Стените конусообразно се съединяват на тавана и един прозорец-капак се отваря към фасадата. Защо работникът живее тук? Заради градината ли? Но тя е извънредно малка. Заради наема ли? Той е висок, 1 шилинг и 3 пенса седмично. Близко до работата ли? Не, тя отстои на 6 мили, така че той трябва всеки ден да измарширува 12 мили за отиване и връщане. Той живее тук, защото този котедж се дава под наем, а той иска да има отделен, където и да е и на каквато и да е цена, в каквото и да е състояние. Ето статистиката за 12 къщи в Лангтофт с 12 стаи за спане, 38 възрастни и 36 деца.

12 къщи в Лангтофт

къщи	стаи за спане	възрастни	деца	всичко лица	къщи	стаи за спане	възрастни	деца	всичко лица
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9. Кент

Кенингтън бил крайно препълнен в 1859 г., когато се появил дифтерит и енорийският лекар направил официално изследване върху положението на бедната класа на народа. Той намерил, че в тая местност, където има голямо търсене на труд, много къщи са съборени, а не са построени нови. В един участък имало 4 къщи, наричани „птичи кафези“; всяка имала по 4 стаи със следния размер във футове и цолове:

Кухня 9,5 X 8,11 X 6,6
 Килер за миене 8,6 X 4,6 X 6,6
 Стая за спане 8,5 X 5,10 X 6,3
 Стая за спане 8,3 X 8,4 X 6,3.

10. Нортхемптъншир

Бринуорт, Пикфорд и Флур; в тези села зимно време по 20—30 души се скитат из улиците по липса на работа. Арендаторите не винаги достатъчно добре обработват житните и кореноплодни ниви, а ленд-лордът е намерил за по-удобно да съедини земите, които дава под аренда, в 2 или 3. Оттук и недостиг на работа. Докато от едната страна на дола нивите плачат за обработка, от другата страна излъганите работници хвърлят към тях жадни погледи. Няма нищо чудно, че те трескаво преуморени от работа през лятото и полуумрели от глад през зимата, казват на своя собствен диалект, че „Попът и благородникът като че ли са в съзаклятие, за да ги измъчват до смърт”.

Във Флур има примери на съпружески двойки с 4, 5, 6 деца в най-малка по-размер стая за спане или пък 3 възрастни с 5 деца; или пък съпружеска двойка с дядо и 6 деца, болни от скарлатина, и т.н. В 2 къщи с 2 стаи за спане живеят 2 семейства с по 8 и 9 възрастни.

11. Уилтшир

Стратън: посетени 31 къщи; 8 само с по една стая за спане. Пентил в същата енория: 1 котедж, даден под наем за 1 шилинг и 3 пенса седмично на 4 възрастни и 4 деца; освен запазените му стени в него няма много нищо добро, като се почне от пода, постлан с грубо издялани камъни, до гнилия сламен покрив.

12. Уорстершир

Тук събарянето на къщите не е толкова голямо: но от 1851—1861 г. броят на хората за всяка къща се увеличил от 4,2 до 4,6 души.

Бедсей: тук има много котеджи с градинки. Някои арендатори заявяват, че котеджите са „голямо зло, защото привличат бедните насам”. По повод изказването на джентълмен: „На бедните с това никак не им става по-добре; ако бъдат построени 500 котеджа, те ще бъдат разграбени като кифли, наистина, и колкото повече ги строят, толкова по-

вече са необходими“ — според него къщите произвеждат жителите, които по силата на природни закони упражняват натиск върху „средствата за обитаване“, — по този повод д-р Хънтър бележи:

«Добре, но тези бедни трябва отнякъде да идват, и тъй като в Бедсей не съществува нещо особено, което да ги привлича, като напр. подаяния, на някое друго, още по-неудобно място трябва да съществува изгонване. Ако всеки можеше да намери котедж и парче земя близо до мястото, където работи, сигурно щеше да го предпочете пред Бедсей, където за шепа земя плаща двойно повече отколкото арендаторът за своята. »

Постоянното преселване в градовете, постоянното образуване на „излишно население“ в селските окръзи чрез концентрация на отдаваните под аренда земи, превръщането на нивите в пасища, въвеждането на машини и пр. вървят ръка за ръка с постоянното изгонване на селското население чрез събаряне на котеджи. Колкото по-рядко е населението на един окръг, толкова по-голяма е неговото „относително излишно население“, толкова по-голям е нейният натиск върху възможностите за наемане на работници, толкова повече селското население абсолютно надхвърля своите жилищни възможности, значи толкова по-голямо е в селата локалното излишно население и най-отравящото натрупване на хора. Сгъстяването на човешките кълба в разпръснати малки села и паланки отговаря на насилственото обезлюдяване на земеделските райони. Непрекъснатото превръщане на земеделските работници в „излишни“, въпреки че техният брой намалява, както и нарастването масата на техния продукт, е люлката на техния пауперизъм. Евентуалният пауперизъм на земеделските работници е мотив за тяхното изгонване и главен източник на жилищната им мизерия, която пречупва последната съпротивителна способност и ги превръща в роби на земевладелците ***169** и арендаторите, така че за тях се утвърждава като природен закон минимумът работна заплата. От друга страна селото, въпреки своята постоянна „относителна пренаселеност“, е същевременно недонаселено. Това се проявява не само локално в такива пунктове, където отливът на хора

към градове, мини, железопътни строежи и пр. става твърде бързо, но се проявява и навсякъде както по жътва, тъй и пролет, и лете, през ония многобройни моменти, когато много грижливо гледаното и интензивно английско земеделие се нуждае от допълнителни работни ръце. Земеделските работници винаги са твърде много за средните и винаги твърде малко за изключителните или временни нужди на земеделието. ***170** Затова в официални документи се срещат регистрирани противоречиви оплаквания на едни и същи селища от едновременен недостиг и излишък от работни ръце. Временният или локален недостиг на работни ръце не довежда до покачване на работната заплата, а до изтласкване на жени и деца в областта на земеделието и до все по-голямо смъкване на възрастта на наетите. Щом като експлоатацията на жени и деца вземе по-големи размери, тя от своя страна става ново средство за създаване на излишен брой земеделски работници-мъже и за задържане на тяхната заплата ниска. В Източна Англия процъфтява един прекрасен плод на тоя омагьосан кръг — тъй наречената система на банди или тайфи, на която тук пак ще се спра накъсо. ***171**

[*171 Шестият и заключителен доклад „Report of Childr. Empl. Comm.“, публикуван в края на март 1867 г., разглежда само земеделската банда.]

Системата на банди се среща почти изключително в Линкълншир, Хънтингдъншир, Кембриджшир, Норфолк, Съфолк и Нотингемшир и спорадично в съседните графства Нортхемптън, Бедфорд и Рътленд. Нека за пример ни послужи Линкълншир. Голяма част от това графство е нова земя, предишно тресавище или, както и в другите споменати източни графства, отвоювана от морето земя. Парната машина е направила чудеса при пресушаването. Предишни тресавища и пясъци сега са избуяли жита, носещи най-високи поземлени ренти. Същото важи и за изкуствено добитата алувиална почва — както напр. на остров Ексхолм и в други енории по брега на Трент. Паралелно с възникване на новите арендни имоти не само че не били построени нови котеджи, но и били съборени стари, а притокът на работници е

бил извършван от отдалечени с цели мили отворени села, разположени покрай шосета, извиващи се край хълмове. Само там населението по-рано е намирало защита от продължителните зимни наводнения. Работниците, заселени върху арендовани земи от 400 до 1000 акра (тук тях ги наричат „наети работници“), служат изключително за постоянната тежка и извършвана с коне земеделска работа. На всеки 100 акра едва се пада средно по един котедж. Един арендатор на тресавищен участък заявява напр. пред следствената комисия: „Мое-то стопанство се простира на повече от 320 акра, все ниви. В него няма котеджи. Един работник живее сега при мен. Аз държа 4 работника, работещи с конете и живеят в околностите. Леките работи, за които е нужен голям брой работни ръце, се извършват от банди.“ ***172** Земята се нуждае от множество леки земеделски работи, като плевене на бурени, прекопаване, известни операции по наторяване, очистване от камъни и др. Всички тези работи се извършват от банди или организирани тайфи, които живеят в отворените селища.

Бандата е от 10 до 40 или 50 души, а именно: жени, младежи от двата пола (13—18 г.), макар че момчетата обикновено се отделят, щом навършат 13 години, и най-сетне — деца от двата пола (6—13 г.). Начело стои водач, винаги обикновен земеделски работник, в повечето случаи някакъв негодник, безпътен скитник, пияница, но с известна предприемчивост и ловкост. Той вербува бандата и тя работи под негово началство, а не под началство на арендатора. С този последния той се уговаря най-вече на парче и неговият доход, който средно взето не се покачва много над дохода на един обикновен земеделски работник, ***173** зависи почти изключително от ловкостта, с която той успява да извлече от своята тайфа за най-късо време колкото може повече труд. Арендаторите открили, че жените работят добре само под мъжка диктатура, но че жените и децата щом веднаж започнат, с истински устрем изразходват своите жизнени сили — нещо, което било известно още на Фурие, — докато възрастният работник-мъж е така коварен, че ги пести колкото може. Водачът се мести от едно име-

ние в друго и по този начин дава работа на своята тайфа 6—8 месеца годишно. Поради работата при него е по-доходна и по-сигурна за работническите семейства, отколкото да се работи при отделен арендатор, който взема на работа деца само при отделни случаи. Това обстоятелство така закрепва неговото влияние в отворените села, че в повечето случаи деца се ангажират само с негово посредничество. Поединичното преотстъпване на деца, отделно от бандата, съставлява негово странично занятие.

„Тъмните страни“ на тази система са извънмерният труд на децата и младежите, огромните разстояния, които те всекидневно трябва да изминават до и от различните имоти, които са отдалечени на 5, 6, понякога 7 мили, и най-сетне — деморализацията на „бандата“. Макар че водачът ѝ, наричан в някои области подкарвач, е въоръжен с дълга сопа, той рядко я употребява и оплаквания от брутални обноски са изключение. Той е демократичен цар или нещо като плъхолова от Хамелн. ***173а** Така че той има нужда от популярност между своите поданици и ги привързва към себе си чрез цигански нрави, които процъфтяват под негово покровителство. Грубата необузданост, веселата разпуснатост и най-циничното безсрамие придават крила на бандата. Повечето пъти водачът ѝ кърка в някоя кръчма и се връща вкъщи начело, разбира се като се олюлява, подпиран от някоя тантуриста женска, а след него лудуват деца и младежи, като пеят подигравателни и мръсни песни. На връщане на дневен ред е, наречена от Фурие, „фанерогамия“. Тринадесет и четиринадесет годишни момичета често забременяват от свои връстници. Отворените села, които дават контингент на бандата, се превръщат в Содом и Гомор ***174** и дават двойно повече незаконнородени отколкото останалата част на кралството. По-рано вече загатнахме докъде стигат в морално отношение, като омъжени жени, отгледаните в тази школа момичета. Техните деца, доколкото опиумът не им види сметката, са родени да попълват бандата.

Тя в нейната току-що описана класическа форма се нарича публична, обща или пътуваща. Защото има и частни. Техният състав е като на общите банди, но в тях влизат по-малко хора и при това не работят под началство на водач, а под началството на стар ратай, когото арендаторът не може да използва по-добре. Тук циганските прояви изчезват, но според всички свидетелски показания заплатата и третирането на децата се влошават.

Системата на банди, която през последните години непрекъснато се разпространява, ***175** очевидно съществува за угода на водача. Тя съществува за обогатяване на едрите арендатори, ***176** респективно на земевладелците. ***177** За фермера няма по-остроумен метод да държи броя на своя работнически персонал много под нормалното равнище и въпреки това да има винаги на разположение за всяка извънредна работа извънредни работни ръце с колкото може по-малко пари да изтръгва колкото може повече труд ***178** и да направи „излишен” възрастния работник-мъж. След по-ранното изложение читателят разбира, че от една страна признават по-голямата или по-малка безработица на селския работник, а от друга страна в същото време обявяват системата на банди за „необходима” поради недостиг на работници-мъже и тяхното преселване в градовете. ***179** Очистеното от плевели поле и човешки плевели на Линкълншайр и др. са двата противоположни полюса на капиталистическото производство. ***180**

[*180 „Доклад обществено здраве”, който цитирах по-рано и където по повод на детската смъртност на места става дума за бандите, е останал неизвестен за пресата, а затова и за английската публика. А последният отчет на „Child. Empl. Comm.” даде на пресата желаната сензация. Докато либералният печат пита как така благородните джентълмени и лейди и заемащите доходни служби в държавната църква — а с такива е препълнен Линколншайр, — как така такива персони, които изпращат на антипода [на другия край на света] „мисии за подобряване нравите на диваците от Южното море, са могли да допуснат да се развие в техните имоти и пред очите им такава система — по-

изисканият печат се впуска в разсъждения само върху грубата поквара на селското население, способно да продава децата си на такова робство. При тези проклети условия, на които „по-деликатните“ обрчат селянина, би било обяснимо, ако той изпоядеше и децата си. Това, което действително е за учудване, е твърдостта на характера, която той до голяма степен е запазил. Официалните докладващи доказват, че родителите — дори в ония окръзи, където господстват бандите — се отвращават от тях. „В събрани от нас свидетелски показания се намират камари доказателства, че родителите в множество случаи биха били благодарни, ако се издаде принудителен закон, който да им дава възможност да устояват на изкушенията и натиска, на които често са подложени. Ту енорийският чиновник, ту техният работодател ги принуждава, като заплашва самите тях с уволнение — да прашат децата си на работа вместо на училище... Цялото прахосано време и сили, цялото страдание, създаващо на селянина и семейство му извънредна и безполезна умора, всеки случай, при който родителите отдават моралното съсипване на детето си на препълнените котеджи или на покварящите влияния на системата на банди — раздухват в гърдите на трудещите се бедняци чувства, които човек лесно може да разбере и които е да описваме подробно. Тези хора съзнават физическите си и морални страдания по силата на обстоятелствата, за които те по никой начин не са отговорни и на които — ако това беше в тяхна власт — никога нямаше да се съгласят, но против които са безсилни да се борят.“ („Child. Empl. Comm.“ VI Rep., стр. XX, №82 и стр. XXIII, №96)]

([горе](#))

е) Ирландия

Към края на този отдел трябва да отидем за малко и в Ирландия. Най-напред ще приведем факти, защото те са решаващи.

Населението на Ирландия в 1841 г. е било нараснало на 8 222 664 души, в 1851 г. то се е стопило на 6 623 985 души, в 1861 г. — на 5 850 309, в 1866 г. — на 5½ милиона, приблизително на равнището от 1801 г. Намалението започнало от гладната 1846 г., така че за по-малко от 5 години Ирландия загубила повече от ⁵/₁₆ от своето население. ***181** Цялата ѝ емиграция от май 1851 г. до юли 1865 г. наброява 1 591 487 души, а емиграцията през последните 5 години, от

1861—1865 г., — повече от половин милион. Броят на обитаваните къщи намалял от 1851 до 1861 г. с 52 990. От 1851 до 1861 г. броят на арендните ферми от 15—30 акра нараснал с 61 000, а този на арендните ферми над 30 акра — със 109 000, докато общият брой на всички арендни ферми се намалял със 120 000; значи намаление, което се дължи изключително на унищожаването на арендните ферми под 15 акра, с други думи — на тяхната централизация.

Естествено, намалението на населението е било общо взето придружено от намаление на масата на продуктите. За нашата цел е достатъчно да разгледаме 5-те години от 1861—1865 г., през които са емигрирали над $\frac{1}{2}$ милион души и абсолютният брой на населението е спаднал с повече от $\frac{1}{3}$ милион души (виж следващата таблица А).

Таблица А
Количество на добитъка*[182](#)

Година	Общ брой	Нама- ление	Увели- чение	Общ брой	Нама- ление	Увели- чение
		Коне		Едър рогат добитък		
1860	619 811	—	—	3 606 374	—	—
1861	1861	5 993	—	3 471 688	134 686	—
1862	1862	11 338	—	3 254 890	216 798	—
1863	1863	22 916	—	3 144 231	110 659	—
1864	1864	17 820	—	3 262 294	—	118 063
1865	1865	14 291	—	3 493 414	—	231 120
		Овце		Свине		
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 024	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 802	1 299 893	—	241 413

От горната таблица следва:

Коне:

Абсолютно намаление - 71 944

Едър рогат добитък:

Абсолютно намаление - 112 960

Овце:

Абсолютно намаление - 146 662

Свине:

Абсолютно намаление - 28 821

Да се обърнем сега към земеделието, което доставя средства за живот на добитък и хора. В следната таблица е изчислено спадане или прираст за всяка отделна година по отношение непосредствено предшестващата. Зърнените храни обхващат пшеница, овес, ечемик, ръж, боб и грах; зеленчуците — картофи, алабаш, цвекло, зеле, моркови, пащърнак, фий и пр.

Таблица **B**

Увеличение или намаление на земната площ, използвана за посев и за ливади (респ. пасища), в акри

Години	Зърнени храни	Зеленчуци		Ливади и люцерна		Лен		Цялата земя за земеделие и скотовъдство	
	Намаление	Намаление	Увеличение	Намаление	Увеличение	Намаление	Увеличение	Намаление	Увеличение
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 373	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 347	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 398	—
1861-65	428 041	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 550	—

В 1865 г. към рубриката „ливади“ са били прибавени 127 470 акра, главно защото под рубриката „неизползвани пустеещи земи и торфени тресавища“ площта се е намалила със 101 543 акра. Ако сравним 1865 г. с 1864 г., ще намерим намаление на зърнените храни с 246 667 квартера, от които 48 999 пшеница, 166 605 овес, 29 892 ечемик и т.н.; намаление на картофите с 446 398 тона, макар че посевната им

площ е нараснала в 1865 г., и т.н. (виж следната таблица)

Таблица С

Увеличение или намаление на обработваемата площ, на продукт от всеки акр и на целия продукт в 1865 г. в сравнение с 1864 г. ***183** (кликни снимката)

Продукт	Обработваема земя в акри		Увеличение или намаление в 1865 г.		Продукти на акър				Увеличение и намаление през 1865 г.				
	1864	1865	+	-	1864	1865	+	-	1864	1865			
Пшеница	276 483	266 989	—	9 494	Пшеница (стона)	13.0	13.0	—	0.3	875 702 (кварт)	826 703	—	48 999 (кварт)
Овес	814 886	1 745 228	—	69 659	Овес	12.1	12.3	0.2	—	826 332	7 659 727	—	166 605
Ечемик	172 700	177 102	4 402	—	Ечемик	15.9	14.9	—	1.0	761 909	732 017	—	29 892
Писоварен ечемик	8 894	10 091	1 197	—	Писоварен ечемик	16.4	14.8	—	1.6	15 160	13 989	—	1 171
Картофи	1 036 724	1 066 260	29 536	—	Ръж	8.5	10.4	1.9	—	12 680	18 364	5 684 (кварт)	—
Гулия	337 355	334 212	—	3 143	Картофи (стона)	4.1	3.6	—	0.5	4 312 388 (тона)	3 865 990	—	446 398 (тона)
Цвекло	14 073	14 389	316	—	Гулия	10.3	9.9	—	0.4	3 467 659	3 301 683	—	165 976
Зеле	31 821	33 822	1 801	—	Цвекло	10.5	13.3	2.8	—	147 284	191 937	44 653 (тона)	—
Лен	301 693	251 433	—	50 260	Зеле	9.3	10.4	1.1	—	297 375	350 252	52 877	—
Сено	1 609 569	1 678 493	68 924	—	Лен (стона)	34.2	25.2	—	9.0	64 506	39 561	—	4 945 (тона)
					Сено (стона)	1.6	1.8	0.2	—	2 607 153	3 068 707	461 354	—

[* Stones (стона) от по 14 фунта (ще видите * в отворената таблица, когато кликнете картинкатагоре.)]

[*183 Данните в текста са съставени от материал от „Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts”, Дъблин, за 1860 г. и следващите години; и от „Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.”, Дъблин, 1866 г. Известно е, че това е официална статистика, която всяка година се представя в парламента.]

Добавка към второто издание: Официалната статистика показва за 1872 г. в сравнение с 1871 г. спадане на площта на обработваемите земи със 134 915 акра. Има увеличение на посевната площ за зелен фураж — гулия, цвекло и др.под. Намалението на площта на обработваемата земя е с 16 000 акра за пшеница, с 14 000 акра за ечемик и ръж, с 66 632 акра за картофи, с 34 667 акра за лен и 30 000 акра по-малко за ливади, люцерна, фий, рапица. Земята, засята със зърнени култури, показва за последните 5 години спадане: 1868 г. - 285 000 акра; 1869 г. - 80 000 акра; 1870 г. - 239 000 акра; 1871 г. - 244 000 акра; 1872 г. - 228 000 акра. За 1872 г. намираме в кръгли числа увеличение от 2 600 коне; 80 000 глави рогат добитък; 68 609 овце и спадане с 236 000 свине.]

От движението на населението и на земеделското производство в Ирландия ние преминаваме към движението в кесиите на нейните лендлордове, едри арендатори и индустриални капиталисти. То се отразява в увеличение и намаление на подоходния данък. За разби-

ране на таблица долу D да отбележим, че рубрика D (печалби, с изключение на арендаторите) включва и така наречените „професионални“ печалби, т.е. доходи на адвокати, лекари и т.н., а неизброените отделно рубрики C и E включват доходи на чиновници, офицери, на лица, получаващи държавни синекури, на кредитори на държавата и пр.

Таблица D

Доходи, облагани с подоходен данък, във фунта стерлинги. *[184](#)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
<i>Рубрика А</i>						
Поземлена рента.	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
<i>Рубрика В</i>						
Печалба на фермерите. . . .	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
<i>Рубрика D</i>						
Промислена и др. печалба	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
<i>Сбор на всички рубрики от А до Е</i>	<i>22 962 885</i>	<i>22 998 394</i>	<i>23 597 574</i>	<i>23 658 631</i>	<i>23 236 298</i>	<i>23 930 340</i>

Под рубриката D увеличението на доходите за времето от 1863 до 1864 г. било средно годишно само 0,93%, докато във Великобритания през същия период е било 4,58%. Следната таблица показва разпределение на печалбите (с изключение на печалби на фермери) за 1864 и 1865 г.:

Таблица E

Рубрика D. Доходи от печалби (над 60 ф.ст.) в Ирландия *[185](#)
(във фунта стерлинги)

	1864	1864
Общ годишен доход.....	4 368 610 (разпределени между 17 467 души)	4 669 979 (разпределени между 18 081 души)
Годишен доход над 60 и и под 100 ф.ст.	238 726 (разпределени между 5 015 души)	222 575 (разпределени между 4 703 души)
Под общия годишен доход.....	1 979 066 (разпределени между 11 321 души)	2 028 571 (разпределени между 12 184 души)
Остатък от целия годишен доход.....	2 150 818 (разпределени между 1 131 души)	2 418 833 (разпределени между 1 194 души)
От тях.....	1 073 906 (разпределени между 1 010 души)	1 097 927 (разпределени между 1 044 души)
	1 076 912 (разпределени между 121 души)	1 320 906 (разпределени между 150 души)
	430 535 (разпределени между 95 души)	584 458 (разпределени между 122 души)
	646 377 (разпределени между 26 души)	736 448 (разпределени между 28 души)
	262 819 (разпределени между 3 души)	274 528 (разпределени между 3 души)

Англия — страна с развито капиталистическо производство и предимно индустриална страна — би загинала от загуба на кръв при такова кръвопускане на народа като ирландското. Но Ирландия в днешно време е само отделен с широк канал земеделски окръг на Англия, на която тя доставя жито, вълна, добитък, индустриални и военни новобранци.

Обезлюдяването е оставило много земи необработени, значително намаляло земеделското производство ***186** и въпреки разширената площ за скотовъдство, в някои негови клонове е довело до абсолютно спадане, а в други — до твърде незначителен напредък, прекъсван постоянно от крачки назад. Въпреки това наред със спадане на народната маса непрекъснато се покачвали поземлената рента и арендните печалби, макар че последните не се покачвали така постоянно, както първите. Причината е лесно разбираема. От една страна със сливане на арендованите земи и с превръщане на орната земя в пасища по-голяма част от целият продукт се превръща в принадлеен продукт. Принаденият продукт е нараснал въпреки намалението на целокупния, от който той е само част. От друга страна цената на

този принадлеен продукт се покачила още по-бързо отколкото неговата маса, поради покачване на английските пазарни цени на месо, вълна и пр. през последните 20 години и особено през последните 10 години.

Разпокъсаните средства за производство, които служат на самите производители като средство за работа и за издръжка, без да създават принадлежна стойност чрез присвояване на чужд труд, също тъй не са капитал, както и продуктът, консумиран от самия негов производител, не е стока. Макар че масата на средствата за производство, прилагани в земеделието, е намаляла заедно с масата на населението — масата на вложения в земеделието капитал се увеличила, понеже част от по-рано разпокъсаните средства за производство е била превърната в капитал.

Целият ирландски капитал, вложен във от земеделието, т.е. в индустрия и търговия, през последните две десетилетия се е натрупал бавно и с постоянни големи колебания. Толкова по-бързо пък се е развила концентрацията на неговите индивидуални съставни части. Най-сетне, колкото нищожно и да е било неговото абсолютно нарастване, относително, в сравнение със спадналия брой население, той е набъбнал.

Така че тук пред очите ни се разгръща в широк мащаб един процес, по-добър от който ортодоксалната политическа икономия не е и могла да си пожелае за потвърждение на своята догма, според която мизерията произлиза от абсолютна пренаселеност и равновесието се възстановявало чрез обезлюдяване на страната. Голямото значение на този експеримент е много по-друго отколкото това на така прославената от малтусианците чума в средата на XIV век. Да отбележим: ако само по себе си е било школки-наивно да се прилага към производствените отношения и съответната населеност на XIX век мащабът на XIV в. — тази наивност отгоре на всичко е недогледала факта, че ако отсам Ламанш, в Англия, споменатата чума и придружаващото

я смъкване броя на населението са предизвикали освобождаване и обогатяване на селското население — отвъд Ламанш, във Франция, по петите са я следвали още по-голямо поробване и още по-голяма мизерия. ***186a**

[*186a Тъй като Ирландия се смята за обетована земя на „принципа на населението”, Т. Седлер, преди да публикува своя труд върху населението, издал прочутата си книга: „Ireland, its Evils and their Remedies”, 2 изд., Лондон, 1829 г., в която, като сравнява статистиката на отделни провинции и на различни графства във всяка провинция, доказва, че там мизерията владее не както се иска на Малтус — право пропорционално, а обратно пропорционално на броя на населението.]

Гладът в 1846 г. е унищожил в Ирландия повече от един милион души, но само бедняци. Той не е накърнил ни най-малко богатството на страната. Последвалото двадесетгодишно и все още набъбващо изселване не е унищожило заедно с хората и техните средства за производство, както е било напр. през Тридесетгодишната война. Ирландският гений е измислил съвсем нов метод магически да прогони бедния народ на хиляди мили далеч от сцената на неговата мизерия. Изселниците, преселили се в Съединените щати, всяка година пращат въкъщи парични суми — средства за път за останалите там. Всяка група, преселила се тази година, притегля през следващата година друга група. Така че изселването не само че не струва нещо на Ирландия, но и образува един от най-доходните клонове на нейния експорт. И най-сетне, то е систематичен процес, който не изкопава някаква временна яма в народната маса, а изпомпва от нея всяка година повече хора, отколкото замества подрастващото поколение, така че аболютното ниво на населението спада всяка година ***186b**

[*186b От 1851 до 1874 г. общият брой изселници е 2 325 922 души.]

Какви били последиците за оставащите в Ирландия освободени от излишното население работници? Тия, че *относително* излишното население днес е също тъй голямо, както преди 1846 г., че работната заплата е също тъй ниска, че трудът е станал по-изнурителен и ми-

зерията в селата напират към нова криза. Причините са прости. Революцията в земеделието вървяла в крак с емиграцията. Създаването на относително излишното население е вървяло с по-бързи крачки от абсолютното оредяване на населението. Един поглед върху таблица В показва, че в Ирландия превръщането на орната земя в пасища неизбежно оказва по-остро влияние отколкото в Англия. Там производството на зелен фураж нараства заедно с растежа на скотовъдството, а в Ирландия то спада. Докато големи маси от по-рано обработвани ниви запустяват или биват превръщани в постоянни ливади, голяма част от по-рано неизползувани пустеещи земи и от торфените тресавища служат за разширение на скотовъдството. Дребните и средни арендатори — към тях причислявам всички, които обработват не повече от 100 акра земя — все още са $\frac{8}{10}$ от общия брой. *186с

Конкуренцията на капиталистическото земеделие ги смазва все повече и повече, и в много по-голям темп отколкото преди, и затова те постоянно помпят класата на наемните работници. Единствената едра индустрия на Ирландия, производство на платна, се нуждае от сравнително малко възрастни мъже и, въпреки нейното разширяване от поскъпване на памука през 1861—1866 г., ангажира само сравнително незначителна част от населението. Както всяка друга едра индустрия, тя чрез постоянните си колебания произвежда в своята собствена сфера една относителна свръхнаселеност дори при абсолютно нарастване на човешката маса, която тя поглъща. Мизерията на селското население образува пиедесталът на гигантски фабрики за ризи и пр., чиято работническа армия в голямата си част е пръсната по селата. Тук ние пак срещаме вече описаната система на домашно производство, която в недостатъчно заплащане и в прекомерен труд притежава методични средства за превръщане на работниците в излишни. Най-сетне, макар че обезлюдяването няма такива разрушителни последици както в страна с развито капиталистическо производство, то все пак не се извършва без постоянно обратно въздействие на вътрешния пазар. Празнината, която изселването създава тук, намалява не само местното търсене на работна ръка, но и приходите

на бакали, занаятчии — дребни производители и търговци. С това се обяснява намалението на доходите между 60 и 100 ф.ст. в таблица Е по-горе.

Прозрачна картина на положението на селските наемни работници в Ирландия се намира в отчети на инспектори при ирландските служби за бедните (1870) г. ***186d** Като чиновници на правителство, което се крепи на щикове и ту на открито, ту на прикрито обсадно положение, те са принудени да спазват пълна сдържаност в своя език, пренебрегвана от техните английски колеги; и въпреки това те не дават на своето правителство да спи с илюзии. Според тях нормата на работната заплата на село — която все още е твърде ниска — все пак през последните 20 години нараства с 50—60% и сега е средно 6—9 шилинга седмично. Но зад това привидно покачване се крие едно действително спадане на работната заплата, понеже това покачване не покрива дори покачените през това време цени на необходимите средства за живот; за доказателство — долуприведеното извлечение от официалните изчисления на един ирландски трудов дом.

Среден седмичен разход за издръжка на един човек

Период на изследване	Храна		Облекло		Общо	
	шил.	пен.	шил.	пен.	шил.	пен.
От 29 септ. 1868 до 29 септ. 1869	1	3 $\frac{1}{4}$	0	3	1	6 $\frac{1}{4}$
От 29 септ. 1868 до 29 септ. 1869	2	7 $\frac{1}{4}$	0	6	3	1 $\frac{1}{4}$

И така, цената на необходимите средства за живот е почти двойно, а цената на облеклото е точно двойно по-висока отколкото преди 20 години.

Дори и независимо от това несъответствие, простото сравнение на изразената в пари норма на работната заплата още далеч не дава верен резултат. Преди глада голямата маса работна заплата на село

е била изплащана в натура и само най-малка част - в пари; днес паричната заплата е общо правило. От това вече следва, че каквото и да е действителното движение на работната заплата, нейната парична норма трябвало да се покачи.

«Преди глада земеделският надничар притежаваше късче земя, на което садеше картофи и отглеждаше свини и домашни птици. В днешно време той не само е принуден да купува всичките свои средства за живот, но и губи приходи от продажба на свини, домашни птици и яйца.» ***187**

И наистина, по-рано селските работници се сливали с дребните арендатори и в повечето случаи образували само ариергард на средни и едри арендни ферми, където намирали работа. Едва след катастрофата в 1846 г. те започнали да образуват част от класата на същинските наемни работници, особено съсловие, което вече е свързано със своите господари само с парични отношения.

Известно е какво било състоянието на техните жилища през 1846 г. Оттогава то се влошило още повече. Част от селските надничари — тя впрочем спада всеки ден — все още живеят на земята на арендаторите в препълнени къщурки, чието ужасно състояние далеч надминава и най-лошото от този род, което ни показват английските селски окръзи. И това важи навсякъде, с изключение на няколко райони в Ълстер; на юг — в графства Корк, Лимрик, Килкени и т.н.; на изток — в Уиклоу, Уексфорд и т.н.; в центъра — в Кингс и Квийнс-Каунти, Дъблин и т.н.; на север — в Даун, Ентрим, Тайрон и т.н.; на запад — в Слиго, Роскомон, Мейо, Галуей и т.н.

«Това е позор за религията и за цивилизацията на тази страна.» ***187a** — се провиква един от инспекторите.

[*187a „Reports from the Poor Law Inspector on the wages of Agricultural Labourers in Dublin”, стр. 12]

За да изкарат по-големи доходи от надничарите и техните дупки, систематично конфискуват късчетата земя, които от незапомнени вре-

мена са спадали към тях.

«Съзнанието у селските надничари, че така били анатемосани от земевладетелците и техните управители, е предизвикало у надничарите съответни чувства на противоречие и омраза спрямо тези, които ги третират като безправна раса.»*187б

[*187б Пак там, стр. 25]

Първият акт на революцията в земеделието бил да се пометат в най-голям мащаб разположените на обработваема земя къщурки. Така много работници били принудени да търсят убежище в села и градове. Там ги захвърлили като отрепки по тавански стаи, в дупки, зимници и вертепи на най-лошите квартали. Хиляди ирландски семейства, които дори по свидетелство на пристрастни поради свои национални предразсъдъци англичани се отличавали със своята рядка привързаност към домашното огнище, със своята безгрижна веселост и чистота на семейните нрави — изведнъж се озовали присадени в разсадници на порок. Така мъжете търсят работа у съседни арендатори, които ги наемат само за ден — при най-несигурна форма на заплата; при това,

«те сега трябва да изминат дълъг път до фермата и обратно, често пъти мокри като мишки, да се излагат на други несгоди, които често носят отслабване, болести, а с това и нужда.»*187в

[*187в Пак там, стр. 25]

«Градовете от година на година трябваше да приемат това, което се смяташе за превес от работници в селските окръзи»*187г — и след това се чудят още, „че в градовете и паланките има превес, а на село — недостиг от работници!“*187д

[*187д Пак там, стр. 25]

Истината е, че този недостиг се чувства само

«през време на неотложни земеделски работи пролет и есен, докато през остатъка от годината много работни ръце остават незаети»*187е че „след жътва, от октомври до пролетта, за тях почти няма работа“*187ж и

че даже във време на работния сезон те „често пъти губят цели дни и са изложени на всевъзможни прекъсвания на работата.»*187з

[*187г Пак там, стр. 27] / [*187е Пак там, стр. 1] / [*187ж Пак там, стр. 32] [*187з Пак там, стр. 25]

Тези последици от революцията в земеделието, т.е. от превръщане на обработвани земи в пасища, от прилагане на машини, от най-строга пестене на труд и пр. — изостряни още повече от образцови земевладелци, които вместо да консумират в чужбина рентите си, са достатъчно великодушни да живеят в своите имения в Ирландия. За да остане съвсем ненакърнен Законът за търсенето и предлагането, тези господа запълват

«сега почти цялата си нужда от работни ръце от своите дребни арендатори, които по този начин са принудени да се трепят за своите земевладелци срещу заплата, която обикновено е по-малка отколкото на обикновени надничари, и то без оглед на неудобства и загуби, произлизащи от критичното време за сеитба или жътва, когато трябва да изоставят своите собствени ниви.»*187и

[*187и „Reports from the Poor Law Inspector on the wages of Agricultural Labourers in Dublin”, стр. 30]

Така че несигурността и нередовността на работата, често повтаряните и дълготрайните ѝ спирания — всички тези симптоми на относителна свръхнаселеност фигурират в отчети на инспектори при Службата за бедни като бремене, което тегне върху ирландския земеделски пролетариат. Читателят си спомня, че ние вече срещнахме такива явления и сред английския селски пролетариат. Но разликата е, че в Англия като индустриална страна, индустриалният резерв прелива в селата, докато в Ирландия като земеделска страна, земеделският резерв прелива в градовете — убежища на изпъдени селски работници. В Англия излишните земеделски работници се превръщат във фабрични; в Ирландия изпъдените в градовете, като упражняват едновременно натиск върху заплата, си остават земеделски работници и постоянно биват връщани на село — да си търсят работа.

Автори на официални доклади резюмират по следния начин материалното положение на земеделските надничари:

«Макар че те живеят крайно скромно, тяхната заплата едва стига за прехрана и жилище за тях и семействата им; за облекло им са нужни допълнителни приходи. Атмосферата на техните жилища — във връзка с другите лишения — особено много излага тази класа на заболяване от тиф и туберкулоза.»*187к

[*187к Пак там, стр. 21, 13]

Затова няма нищо чудно, че докладващи единодушно свидетелстват, че редиците на тази класа са пропити от мрачно недоволство, че тя желае връщане на миналото, ненавижда настоящето, отчаяна от бъдещето, поддадена на пагубно влияние на демагози и има една единствена фикс-идея — да се изсели в Америка. Ето в каква приказна земя с млечни реки и захарни брегове превърна *Зеления Ерин* (древно име на Ирландия) великата малтусианска панацея — обезлюдяването!

Достатъчен е един пример, за да видим какъв хубав живот живеят ирландските манифактурни работници:

«През моята последна инспекция на Северна Ирландия — казва английският фабричен инспектор Роберт Бейкър — мен ме поразиха усилията на един опитен ирландски работник да даде със своите оскъдни средства образование на своите деца. Аз предавам неговите показания дума по дума, както ги чух от неговата уста. Че той наистина беше опитен фабричен работник — това се вижда от факта, че го поставяха на работа за артикули за манчестърския пазар. Джонсън: Аз съм *beetler* [който гръсти лен] и работя от 6 сутрин до 11 часа през нощта, от понеделник до петък; в събота свършваме в 6 часа вечерта и имаме 3 часа за хранене и почивка. Имам пет деца. За тая работа получавам 10 шилинга и 6 пенса седмично; жена ми също работи и изкарва 5 шилинга седмично. Най-голямото момиче, дванайсетгодишно, се грижи за къщата. Тя е наша готвачка и единствена помощница. Тя приготвя по-малките за училище. Жена ми става заедно с мен и заедно излизаме от къщи. Едно момиче, което минава край нашата къща, ме буди в пет и половина сутрин.

Ние нищо не ядем преди работа. Дванадесетгодишното дете се грижи за по-малките през деня. Закусваме в 8 часа и за закуската си отиваме вкъщи. Чай пием веднъж през седмицата; иначе ядем каша, понякога от овесено брашно, понякога от царевично, според каквото си набавим. През зимата туряме и малко захар и вода към царевичното брашно. През лятото събираме малко картофи, които сами садим на късче земя, а когато ги свършим — пак се връщаме към кашата. И така върви ден след ден, празник и делник, цяла година. Аз всяка вечер подир дневен труд съм много уморен. Хапка месо виждаме по изключение, но много рядко. Три от нашите деца ходят на училище и там за всяко плащаме по един пенс седмично. Наемът ни за квартирата е 9 пенса седмично, торф и гориво струват най-малко 1 шилинг и 6 пенса на две седмици.»*188
[*188 „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866”, стр. 96]

Това са ирландските заплати, това е ирландският живот!

И наистина, мизерията в Ирландия е пак въпрос на деня в Англия. В края на 1866 и в началото на 1867 г. един от ирландските поземлени магнати, лорд Дюфрен, поиска на страниците на „Таймс“ да разреши този въпрос. „Колко човечно от страна на такъв важен господин!“

От таблица Д видяхме, че докато през 1864 г. от общата печалба от 4 363 610 ф.ст. трима гешефтари прибрали само 262 610 ф.ст., през 1865 г. същите тия трима виртуози на „самоотказването“ са прибрали от общата печалба 4 669 979 ф.ст. цели 274 443 ф.ст.; през 1864 г. 26 гешефтари прибрали 646 377 ф.ст., а през 1865 г. 28 гешефтари — 736 443 ф.ст.; през 1864 г. 121 гешефтари — 1 066 912 ф.ст., а през 1865 г. 186 гешефтари — 1 320 996 ф.ст.; през 1864 г. 1 131 гешефтари — 2 150 813 ф.ст., почти половината от общата годишна печалба, а през 1865 г. 1 194 гешефтари — 2 418 933 ф.ст., повече от половината от общата годишна печалба. Но лъвският пай от годишната национална поземлена рента, поглъщан от нищожен брой поземлени магнати в Англия, Шотландия и Ирландия, е така чудовищно голям, че английската държавническа мъдрост крие статистическия материал за поделянето на печалбата. Лорд Дюфрен е един от тия позем-

лени магнати. Да се мисли, че рентата и печалбата могат някога да бъдат „извънмерни” или че тяхното изобилие се намира в някаква връзка с изобилието на народната мизерия — това, естествено, било колкото „непочтена”, толкова и „нездрава” представа. Лордът се придържал към фактите. А факт е, че колкото намалява броят на ирландското население, толкова набъбват рентите, че обезлюдяването на страната е „добре дошло” за земевладелците, а значи и за земята, а значи и за народа, който е само принадлежност на земята! И тъй, лордът заявява, че Ирландия е все още пренаселена и че потокът на емиграцията тече все още твърде мудро. За да бъде напълно щастлива, Ирландия трябвало да се отърве още от поне ($\frac{1}{3}$ милион работници. Никой не бива да си въобразява, че този лорд — на това отгоре и поетичен — е лекар от школата на Санградо, който всеки път, когато не забелязвал подобрене у свой пациент, предписвал кръвопускане и все отново кръвопускане, докато най-сетне пациентът заедно с кръвта си се отървявал и от живота си. Лорд Дюфрен иска ново кръвопускане само от $\frac{1}{3}$ милион, вместо от около 2 милиона души, без премахването на които наистина не може да се възцари хилядолетната Ирландия. Това лесно се доказва.

Брой и размер на арендуваните земи в Ирландия в 1864 г.

1 Ферми до 1 акр		2 Ферми от 1 до 5 акра		3 Ферми от 6 до 15 акра		4 Ферми от 16 до 30 акра	
Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343

5 Ферми от 31 до 50 акра		6 Ферми от 51 до 100 акра		7 Ферми над 100 акра		8 Общо площ	
Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра	Акра	
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924 ^{<i>*188a</i>}	

[188a Общата площ включва и „торфените тресавища и пустите земи”.]

Централизацията унищожила от 1851 до 1861 г. главно арендовани земи от първите три категории, под 1 и не над 15 акра. Най-напред трябва да изчезнат те. Това означава 307 058 „излишни“ арендатори, а като се причислят и семействата, средно най-малко по 4 души — 1 228 232 души. При невероятната предпоставка, че $\frac{1}{4}$ от тях могат обратно да бъдат усвоени след като завърши Земеделската революция, остават за изселване 921 174 души. Категории 4, 5, 6, от 15 до 100 акра, както отдавна е известно в Англия, са твърде малки за капиталистическо производство на жито, а за овцевъдство са почти изчезващи величини. Значи, при същите предпоставки от по-рано, трябва да се изселят още 788 761 души, общо: 1 709 532. А тъй като *апетитът идва с яденето*, очите на рентiera скоро откриват, че Ирландия и с $3\frac{1}{2}$ милиона все още мизерства, и то мизерства, защото е пренаселена, така че нейното обезлюдяване ще трябва да отиде още по-далеч, за да може тя да изпълни истинското си предназначение — да бъде английско пасище за едър и дребен добитък. ***1886**

[*1886 В трета книга на това съчинение — в отдела за поземлената собственост — аз по-подробно ще изследвам как отделни земевладелци, и английското законодателство планомерно използват глада и свързаните с него условия, за да прокарат насилствено аграрната революция и да разреждат населението на Ирландия до размер, изгоден за лендлордовете. Там ще се върна и към положението на дребните арендатори и на селските работници. Тук само един цитат. Насау У. Сениор казва в своето посмъртно издадено съчинение: „Journals, Conversations and Essays relating to Ireland“, 2 тома, Лондон, 1868 г., том II, стр. 282:

«Д-р Дж. уместно забелязва, че у нас има закон за бедните и че той е великолепно средство да даде победа на лендлордовете; друго такова средство е емиграцията. Нито един приятел на Ирландия не може да пожелае удължаване на войната (между лендлордове и дребни келтски арендатори); още по-малко пък — тя да свърши с победа на арендаторите... Колкото по-скоро свърши тя (войната), колкото по-скоро Ирландия се превърне в страна-пасище — със сравнително малко население, което е необходимо за една страна-пасище, толкова по-добре ще бъде

за всички класи. »

Английските житни закони от 1815 г. осигурили на Ирландия монопол за свободно внасяне на жито във Великобритания. Така че те изкуствено са покровителствали житното производство. Този монопол е внезапно премахнат през 1846 г. с отмяна на житните закони. Независимо от всички други обстоятелства, само това събитие било достатъчно да даде мощен тласък за превръщане на ирландските ниви в пасища, за концентрация на арендните ферми, за изгонване на дребните селяни. След като от 1815—1846 г. превъзнасят плодородието на ирландската почва и високо заявяват, че сама природата я е предназначила за пшеничната култура, английски агрономи, икономисти, политици от този момент изведнаж откриват, че тая почва е годна само за зелен фураж! Господин Леонс де Лаверн побърза да повтори това отвъд Ламанш. Само такъв „сериозен“ мъж а ла Лаверн може да бъде подведен с такива детинщини.]

Този доходен метод има, както всичко хубаво на този свят, и своята лоша страна. В крак с натрупването на поземлената рента в Ирландия върви натрупване на ирландци в Америка. Изтиканият от овце и волове ирландец играе отвъд океана като *фений**). И против старата царица на моретата застрашително въстава младата исполинска република.

**) келтски войн в малка, полунезависима дружина, живееща в горите, преживяваща с лов, търговия и разбойничество, която кралят можел да призове при война.*

*Тежка съдба гнети римляните и
престъплението на братоубийството.
(Хораций)*

([горе](#))

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ЧЕТВЪРТА

ТЪЙ НАРЕЧЕНОТО ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ

1. Тайната на първоначалното натрупване

Видяхме как парите се превръщат в капитал, как от капитал се прави принадлежна стойност и от принадлежната стойност — повече капитал. Но натрупването на капитал предполага принадлежна стойност, принадлежната стойност — капиталистическо производство, а то — наличност на по-големи маси капитал и работна сила в ръцете на стокопроизводители. Така че цялото това движение като че се върти в омагьосан кръг, от който можем да излезем само като приемем едно „*първоначално натрупване*“ (Адам Смит), което предшества капиталистическото натрупване, ако приемем едно натрупване, което не е резултат от капиталистически начин на производство, а негова изходна точка.

Това първоначално натрупване играе в политическата икономия приблизително същата роля, каквато грехопадението играе в теологията. Адам нахапал ябълката и така грехът низпаднал над човешкия род. Обясняват произхода на греха, като го разказват като анекдот от миналото. В отдавна минали времена имало от една страна един трудолюбив, интелигентен и преди всичко пестелив елит, а от друга — мързеливи лумпени, които прогулявали всичко, което имали, и дори нещо повече. Наистина, легендата за теологичното грехопадение ни разказва как човек е бил прокълнат с пот на чело да си изкарва хляба; а историята на икономическото грехопадение ни разкрива, че има хора, за които това съвсем не е нужно. Но все едно. И така станало, че първите натрупали богатство, а последните в края на краищата нямали вече нищо за продаване освен собствената си кожа. И от това грехопадение датира бедността на широките маси, които все още, въпреки всичкия си труд, нямат какво да продават освен себе

си, а тъй също и богатството на малцината, което постоянно расте, макар че те отдавна са престанали да работят. Така напр. г. Тиер с надута държавническа сериозност все още предъвква пред някога така остроумните французи тия блудкави детинщини в защита на собствеността. Но щом излезе на дневен ред въпросът за собствеността, става свещен дълг да се държи здраво за становището на детския буквар — единственото, което отговаряло на всички възрасти и стъпала на развитие. Както е известно, в действителната история завоеванията, поробванията, грабежът, накъсо — насилието играе главната роля. Но в кротката политическа икономия открай време е господствала идилията. Правото и „трудът“ открай-време са били единственото средство за забогатяване — естествено, винаги с изключение на „тази година“. Всъщност методите на първоначалното натрупване са всичко друго, само не идилични.

Парите и стоката не са по начало капитал, както не са по начало капитал и средствата за производство и за живот. Те трябва да бъдат превърнати в капитал. Но самото това превръщане може да се извърши само при известни условия, които се свеждат към следното: два твърде различни вида стокопритежатели трябва да се срещнат и да влязат в контакт — от една страна собственици на пари, на средства за производство и за живот, които искат да увеличат присвоената от тях сума от стойности, като закупят чужда работна сила; от друга страна — свободни работници, продавачи на своята собствена работна сила и значи продавачи на труд. Свободни работници в двояк смисъл — че нито те самите спадат непосредствено към средствата за производство, както спадат към тях робите, крепостните и т.н., нито пък средствата за производство им принадлежат, както е при самостоятелния селянин и пр. — напротив, те са свободни, лишени от средства за производство. С тази поляризация на стоковия пазар са дадени основните условия на капиталистическото производство. Капиталовото отношение предполага отделяне на работниците от собствеността върху условията за реализиране на труда. Щом капита-

листическото производство стъпи веднъж на собствените си крака, то не само запазва това отделяне, но и го възпроизвежда във все по-голям мащаб. Така че процесът, който създава капиталовото отношение, не може да бъде нищо друго, освен процес за отделяне на работника от собствеността върху условията на неговия труд, процес, който от една страна превръща обществените средства за живот и за производство в капитал, а от друга страна — непосредствените производители в наемни работници. Така че тъй нареченото първоначално натрупване не е нищо друго освен *исторически (естествен ред)* процес на отделяне на производителите от средствата за производство. Той има вид на „първоначален“, защото образува предисторията на капитала и на съответния начин на производство.

Икономическата структура на капиталистическото общество е произлязла от икономическата структура на феодалното. Разпадането му е освободило елементите на капиталистическото общество. Непосредственият производител, работникът, е можел да разполага със своята личност едва след като престанал да бъде прикрепен към земята и да бъде крепостно (феодално) зависим от друго лице. За да стане свободен продавач на работна сила, който разнася своята стока навсякъде, където тя намери пазар, той освен това е трябвало да се отскубне от господството на цеховете, от техните чирашки и калфенски устави и от техните спъващи трудови предписания. По такъв начин историческият процес, който превръща производителите в наемни работници, се явява от една страна като тяхно освобождаване от крепостна зависимост и цехова принуда; и само тази страна съществува за нашите буржоазни историци. Но от друга страна тези новоосвободени стават продавачи на самите себе си едва след като им бъдат заграбени всички техни средства за производство и всички ония гаранции за тяхното съществуване, които са им давали старите феодални институции. А историята на това тяхно експроприране е записана с потоци от кръв и огън в летописите на човечеството.

Индустриалните капиталисти, тези нови властелини, е трябвало от

своя страна да изместят не само цеховите майстори-занаятчии, но и феодалните господари, притежавали източници на богатство. Откъм тая страна техният възход се представя като плод на победоносна борба против феодалната власт и нейните възмутителни привилегии, както и против цеховете и веригите, с които те сковавали свободното развитие на производството и свободното експлоатиране на човек от човека. Но рицарите на индустрията смогнали да изместят рицарите на меча само защото се възползвали от събития, за които те съвсем не са били виновни. Те се издигнали със също така долни средства, както тези, с които някога римският освободен роб се превърнал в господар на своя патрон.

Изходна точка на развитието, което създава както наемния работник, тъй и капиталиста, е било заробването на работника. Понататъшното развитие е промяната на формите на това заробване, превръщане на феодалната експлоатация в капиталистическа. За да се разбере ходът на този процес, няма нужда да се връщаме толкова назад. Макар че спорадично срещаме първи наченки на капиталистическото производство още в XIV и XV век в някои градове по Средиземно море, капиталистическата ера датира едва от XVI век. Там където тя се появява, премахването на крепостничеството е вече отдавна извършено, а блясъкът на средните векове — свободните градове — от доста време вече е бил в период на избледняване.

Епохални в историята на първоначалното натрупване са всички преврати, които служат като лостове на създаващата се капиталистическа класа; но преди всичко — онези моменти, в които големи човешки маси внезапно и насилствено биват откъсвани от техните средства за съществуване и биват хвърляни на пазара на труда като поставени вън от закона пролетарии. Експроприирането на земята на селския производител, на селянина, образува основата на целия процес. Историята на тази експроприация взема в различни страни различна окраска и протича през различни фази в различна последователност и в различни исторически епохи. Само в Англия, която за-

това е наш пример, тя притежава класическа форма.*189

[*189 В Италия, където капиталистическото производство се развило най-рано, се извършва най-рано и разпадане на крепостните отношения. Крепостният тук е бил еманципиран още преди да си е осигурил по давност някакво право върху земята. Така че неговата еманципация веднага го превръща в поставен въвн от закона пролетарий, който при това вече заварва нови господари наготово в градовете, повечето от които са останали още от времето на римляните. Когато революцията в световния пазар от края на XV век унищожила търговската хегемония на Северна Италия, възникнало движение в обратна посока. Градските работници масово били изтласкани на село и дали там невиджан дотогава тласък на дребната култура, обработвана по градинарски.]

(горе)

2. Експроприация на земята на селското население

В Англия крепостничеството фактически е изчезнало към края на XIV век. Тогава, а още повече през XV век, грамадното мнозинство от населението*190 се състояло от свободни, самостоятелни селяни, все едно зад каква феодална фирма е била скрита тяхната собственост. В по-големи господарски имения т.н. кмет, който някога сам е бил крепостен селянин, бил изместен от свободния арендатор. Наемните земеделски работници се състояли отчасти от селяни, които оползотворявали свободното си време, като работели у едрите земевладелци, отчасти от отделна, относително и абсолютно немногобройна класа от същински наемни работници. Но и те фактически били селяни със собствено стопанство, тъй като освен заплата получавали заедно с котеджите и по 4 и повече акра орна земя. Освен това те заедно със същинските селяни се ползвали от общинската земя, където пасял техният добитък и от която те си доставяли материал за топливо: дърва, торф и т.н.*191 Във всички европейски страни феодалното производство се характеризира с разделяне на земята между колкото може повече крепостни селяни. Властта на феодалния господар, както и властта на всеки суверен, почивала не на размера

на неговата рента, а на броя негови поданици, а последният зависел от броя на селяните със самостоятелно стопанство. ***192** Затова, макар че след завладяване на Англия от норманите земята там била разделена на грамадни баронства, едно от които често пъти включвало 900 стари англосаксонски лордства — тя била осеяна с малки селски стопанства, само тук-там прекъсвани от по-едри господарски имения. Такива условия, при едновременно процъфтяване на градовете, с което се отличава XV век, дали възможност за онова народно богатство, което толкова красноречиво описва канцлер Фортскю в своите „Laudibus Legum Angliae“, но те изключвали възможността за капиталистическо богатство.

Прологът на преврата, който създал основата на капиталистическия начин на производство, се извършва през последната третина на XV век и първите десетилетия на XVI. Разпускането на феодалните свити, които според вярната забележка на сър Джеймс Стюърт „навсякъде безполезно пълнели къщите и дворищата“, изхвърлило на трудовия пазар маса поставени въвн от закона пролетарии. Макар че кралската власт, която сама е продукт на буржоазното развитие, в своя стремеж към абсолютна суверенност насилствено ускорила разпускането на тези свити, тя съвсем не била негова единствена причина. Самият едър феодал в своя най-рязък антагонизъм против кралската власт и парламента, създал несравнимо по голям пролетариат, като насилствено изпъждал селяните от земите, върху които те имали също такива феодални права, както и той самият — като узурпирал техните общински земи. Непосредствен тласък за това дало в Англия разцъфтяването на вълнената мануфактура във Фландрия и съответното покачване на цената на вълната. Големите феодални войни погълнали старата феодална аристокрация, а новата била рожба на своето време, за което парите били властта над всички власти. Така че негов лозунг станало превръщането на нивите в пасища за овце. В своето съчинение Харисън описва как експроприацията на дребните селяни съсипва страната. „Какво ги е грижа за това нашите големи

узурпатори!” Жилищата на селяните и котеджите на работниците или били насилно разрушавани, или предоставени на разруха.

«Ако сравним старите инвентари на всяко рицарско имение — казва Харисън, — ще намерим, че са изчезнали безброй къщи и дребни селски стопанства, че страната изхранва много по-малко хора, че много градове западнат, макар че някои нови градове процъфтяват... Аз бих могъл да поразкажа нещо за градове и села, които са унищожени заради пасища за овце и където са останали само господарски къщи.»

Оплакванията на такива стари хроники са винаги преувеличени, но те точно предават впечатлението, което революцията в производствените отношения произвела върху самите съвременници. Едно сравнение между съчиненията на канцлерите Фортскю и Томас Мор онагледява пропастта между XV и XVI век. Както вярно казва Торнтън, английската работническа класа от своя златен век без никакъв междинен преход се е сгромолясва в железния век.

Законодателството се уплашило от този преврат. То още не стояло на оная цивилизована висота, при която „*Богатството на нацията*“, т.е. образуването на капитал, и безогледната експлоатация и обедняване на народните маси се смятат за *Крайния предел - Тула, островна страна по представа на древните най-северна част на Европа* на всяка държавническа мъдрост. В своята история на Хенри VII Бейкън казва:

«Около това време (1489 г.) зачестяват оплаквания от превръщане на орната земя в пасища, за които са достатъчни само няколко овчаря; а арендни земи за определен срок за до живот или по за една година (от които живеели голяма част от йомените) били превърнати в господарски имения. Това довело до упадък на народа и поради това до упадък на градове, църкви, десетъка... При лекуване на това зло мъдростта на краля и на парламента тогава учудвала... Те взели мерки против обезлюдяващото узурпиране на общинските земи и против следващото го по петите обезлюдяващо пасищно стопанство.»

Един закон на Хенри VII от 1489 г., глава 19, забранявал събарянето на ония селски къщи, към които принадлежали поне по 20 акра земя. Със закон от 25-та годишнина от царуването на Хенри VII този закон бил възобновен. Там между другото се казва, че

«много арендни ферми и големи стада добитък, особено овце, се натрупват в малко ръце, поради което поземлените ренти са много нараснали, а земеделието е много западнало, църкви и къщи се събарят, грамадни народни маси се лишават от възможност да издържат себе си и семействата си.»

Затова законът предписва възставане на изоставените селски стопанства, определя пропорцията между ниви и пасища и пр. Един закон от 1533 г. се оплаква, че някои собственици имат 24 000 овце, и ограничава допустимия им брой на 2000. ***193** Но еднакво безплодни останали както оплакванията на народа, така и законодателството, което от времето на Хенри VII за 150 години било насочено против експроприацията на дребните фермери и селяни. Без да знае, Бейкър ни разкрива тайната на тази безплодие.

«Законът на Хенри VII — казва той в своите „Есета, граждански и морални“, отдел 20 — бил дълбок и достоен за почуда, тъй като създавал селски стопанства и земеделски дворове с определена нормална величина, т.е. осигурявал такива земни участъци, които можели да създават поданици с достатъчно богатство и без сервилно положение и да запазват плуга в ръцете на собствениците, а не на наемниците.» ***193а**

Напротив, капиталистическата система изисквала робско положение на народна, неговото превръщане в наемници и превръщане на неговите средства на труда в капитал. През време на този преходен период законодателството се старае да запази и четирите акра земя при котеджа на селския наемен работник и му забранявало да приема наематели в своя котедж. Дори в 1627 г., при Джейкоб I, Роджер Кроуер от Фонтмил бил осъден, защото построил котедж в имението Фонтмил без четирите акра земя като постоянна добавка към него;

дори в 1638 г., при Чарлз I, била назначена кралска комисия, за да наложи изпълнението на старите закони, особено на закона за четирите акра земя; Кромвел все още забранявал да се строят на 4 мили от Лондон къщи, които нямат земен участък от 4 акра. Дори през първата половина на XVIII век селският работник се оплаквал пред съда, когато при котеджа му нямало 1 до 2 акра земя. В днешно време той е щастлив, ако котеджът има градинка или ако далеч от него той може да наеме няколко крачки земя.

«Тук земевладетелци и арендатори действуват заедно — казва д-р Хънтър. — няколко акра земя при котеджа биха направили работника твърде независим.» ***194**

[*194 д-р Хънтър, Public Health, Seventh Report, 1864 г., стр. 134 — „Количеството на предоставяната (според старите закони) земя би изглеждало днес твърде голямо за работниците и по-скоро пригодно да ги превърне в дребни фермери.“ (Джордж Робъртс, The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries, Лондон, 1856 г., стр. 184, 185)]

Насилственият процес на експроприиране на народните маси получил в XVI век нов ужасен тласък от реформацията и от съпровождащото я колосално разграбване на черковни имоти. По време на реформацията католическата църква е феодална собственица на голяма част от английската земя. Потъпкването на манастирите и пр. хвърлило техните жители wśród пролетариата. Самите църковни имоти били най-вече изподарени на хищни кралски любимци или продадени на безценица на спекулиращи арендатори и граждани, които масово изпъждали старите наследствени крепостни и съединявали техни стопанства. Гарантираната от закона собственост на обеднелите селяни върху част от черковния десетък била мълчаливо конфискувана. ***195** „Навсякъде бедняци!“ — крещи кралица Елизабет след обиколка из Англия. В 43-та година от нейното царуване най-сетне се принудили официално да признаят пауперизма, въвеждайки данък за бедни.

«Авторите на този закон се срамували да изразят мотивите му и затова, въпреки цялата традиция, го издали без каквато и да било встъпителна мотивировка).» ***196**

С 4-и закон от 16-та година от царуването на Чарлз I този закон е обявен за неизменен и едва в 1834 г. получил нова, по-строга форма. ***197** Тези преки последици от реформацията не са нейните най-трайни последици. Църковната собственост образувала религиозната крепост на старите отношения на поземлена собственост. След нейното падане те вече не могли да се задържат повече. ***198**

[*198 Г-н Роджърс, макар че тогава бил професор по политическа икономия в Оксфордския университет, този център на протестантската ортодоксия, в своя предговор към „History of Agriculture” подчертава пауперизацията на народните маси чрез реформацията.]

Дори през последните десетилетия на XVII век йомените, независими селяни, били по-многобройни от класата на арендаторите. Те са главната сила на Кромвел и — дори според признание на Маколи — се извисявали над пропилите се аристократчета и техните прислужници, над селските попове, задължени да венчаят господарските „любими прислужници“. Даже и селските наемни работници били още съпритежатели на общинска собственост. Приблизително към 1750 г. йомените изчезнали, ***199** а в края на XVIII век изчезнала и последната следа от общинска собственост на земеделците. Ние тук оставаме настрана чисто икономическите пружини на революцията в земеделието. Ние търсим нейните насилствени лостове.

През време на реставрацията на Стюъртите земевладелците прокарали законодателно една узурпация, която навсякъде на континента е извършвана без каквито и да било законодателни усуквания. Те премахнали феодалния статут на земята, т.е. премахнали нейните тежоби към държавата, „обезщетили“ държавата, налагайки данъци върху селяните и останалия народ, присвоили си модерна частна собственост върху владения, върху които имали само феодални пра-

ва, и най-сетне — наложили онези закони за заселване, които предвид променените обстоятелства, въздействували върху английските селяни както указът на татарина Борис Годунов върху руските селяни.

„Славната революция” заедно с Уилям III Орански ***200** довела на власт земевладелците и капиталистическите печалбари. Те осветили новата ера, извършвайки колосално разграбване на държавните имения, което дотогава ставало в скромни размери. Тези земи били подарявани, продавани на безценица, а дори анексирани и узурпирани към частни имоти. ***201** Всичко това ставало без ни най-малко спазване на законната етикеция. Присвоените по такъв мошенически начин държавни имоти и разграбените църковни имоти — доколкото последните не били наново загубени през време на републиканската революция — образуват основа на днешните лордовски владения на английската олигархия. ***202** Капиталистите подкрепили тази операция, с цел да превърнат земята в прост търговски артикул, да разширят областта на едрото земеделско производство, да увеличат своя приток на поставени въвн от закона селски пролетарии и пр. При това новата поземлена аристокрация била естествен съюзник на новата банкокрация — току-що излюпилия се едър финансов капитал — и на едрите мануфактуристи, които тогава лежали на покровителствените мита. Английската буржоазия действала също така правилно в свой собствен интерес, както и шведските граждани, които пък ръка за ръка със своята икономическа опора — селячеството — подкрепяли кралете при насилственото възвръщане на нагабените от олигархията кралски земи (от 1604 г., а по-късно — при Карл X и Карл XI).

Общинската собственост — съвсем различна от току-що разгледаната държавна собственост — била старогермански институт, който продължавал да живее и под покривалото на феодализма. Видяхме, че насилственото узурпиране на общинската собственост, в повечето случаи придружавано с превръщане на орната земя в пасища, започ-

ва в края на XV и продължава през XVI век. Но тогава този процес протичал като индивидуален насилствен акт, против който законодателството напразно се борило в продължение на 150 години. Прогресът на XVIII век е в това, че вече самият закон става средство за заграбване на народната земя, макар че едрите арендатори наред с това си служат и със свои дребни, независими частни методи. ***203**

Парламентарната форма на този грабеж са „Законали за заграждане на общинските земи“, с други думи — декрети, с които земевладелци сами си подарят право на частна собственост върху народна земя, декрети за експроприация на народа. Сър Ф. М. Идън сам опровергава своята хитро скроена адвокатска пледоария, в която той се сили да представи общинската собственост като частна собственост на едрите земевладелци, заели мястото на феодалите — като от една страна настоява за „Общ парламентарен закон за заграждане на общински земи“ и признава, че е необходим парламентарен превратджийски акт за тяхното превръщане в частна собственост, а от друга страна изисква от законодателната власт „вреда и загуба“ за експроприираните бедни. ***204**

[*204 Идън, *The State of the Poor*, Предговор, [стр. XVII, XIX — Моск. ред.]

Докато на мястото на независимите йомени дошли дребни арендатори с едногодишни контракти, една раболепна тълпа, зависима от произвола на лендлордовете — систематичната кражба на общински земи, наред със заграбване на държавните имоти, спомогнала за набъбване на ония едри арендни ферми, които в XVIII век са наричани капиталови ферми ***205** или търговски ферми, ***206** и за „освобождаването“ на селското население като пролетариат за индустрията.

[*205 „Capital farms“ („Two Letters on the Flour Trade and the Dcarness of Corn. By a Person in Business“, Лондон, 1767 г., стр. 19, 20)]

[*206 „Merchant farms“ „An Inquiry into the Present High Price of Provisions“, Лондон, 1767 г., стр. 11, бележката. Автор на това хубаво отначало анонимно съчинение е свещеник Натаниел Фоустър]

Но за XVIII век още не било така ясно както за XIX век, че национално богатство = беднотия на народа. Затова в икономическата литература

тура от онова време се води най-буйна полемика върху „Ограждането на общинските земи“. От многобройния материал, с който разполагам, привеждам извадки, които дават жива, нагледна представа за условията тогава.

«В много енории на Хертфордшир — пише едно възмутено перо — 24 арендни ферми, наброяващи средно по 50—150 акра, са слети в 3 ферми.» ***207** „В Нортхемптъншайр и Линколншайр заграждането на общинските земи било силно разпространено и повечето от новите лордства, които се образували чрез тези заграждания, са превърнати в пасища; поради това в много лордства, имащи по-преди 1500 акра ниви, сега не се орат и 50 акра. Развалини от някогашни жилища, хамбари, обори и пр.” са единствените следи от предишните жители. „Сто къщи и семейства на много места намаляват... на 8 или 10... В повечето енории, където заграждането било извършено едва от 15 или 20 години насам, остават твърде малко земевладелци в сравнение с броя на онези, които по-рано обработвали незаградена земя. Не са необикновени случаите, когато 4 или 5 угоители на добитък узурпират големи, наскоро заградени лордства, които преди се намирали в ръцете на 20—30 арендатори и на още толкова дребни собственици и други жители. Всички те, заедно със своите семейства, били изхвърлени от владенията си, заедно с много други семейства, които те ангажирали в работа и са издържали.» ***208**

Съседният лендлорд често пъти под предлог заграждане анексирал не само пустеещи земи, но и земи, които били обработвани при заплащане на известен наем на общината или кооперативно.

«Аз говоря тук за заграждане на досега незаградени поля и земи, които вече се обработват. Дори тези писатели, защитаващи загражданията, признават, че те увеличават монопола на едрите арендни ферми, покачват цените и разреждат населението... и дори заграждането на пустеещи земи, каквато е сегашната практика, ограбва от бедните част от техните средства за издръжка, и уголемява фермите, които и без това са вече твърде големи.» ***209** „Ако земята заемат няколко едри фермери — казва д-р Прайс, (дребните той ги нарича „множество дребни собственици и фермери, които издържат себе си и семействата си с продуктите на об-

работваната от самите тях земя и със своите овци, птици, свини и т.н., които пасат на общинската мера — така че тях нищо особено не ги кара да купуват средства за съществуване”) се превръщат в хора, изкарващи си средства за съществуване чрез труд за други и са принудени да отиват на пазара за всичко необходимо... Извършва се може би повече работа, защото принудата е по-голяма... Градовете и мануфактурите ще се разрастват, защото към тях ще бъдат прогонвани повече хора, които дият работа. Концентрацията на арендните ферми в нашето кралство действа и фактически вече от много години е действувала в тази насока.» ***210**

Авторът по следния начин резюмира общото въздействие на загражданията:

«Общо взето, положението на долните класи на народа е влошено в почти всяко отношение; дребните земевладелци и фермери, смъкнати до положение на надничари и наемници; сега по-мъчно изкарват прехраната си в това състояние.» ***211**

Наистина, узурпирането на общинските земи и съпровождащата го аграрна революция произвели така остро въздействие върху земеделските работници, че — според самия Идън — между 1765 и 1780 г. тяхната заплата започнала да спада под минимума и трябвало да се допълва с официални помощи за бедни. Тяхната работна заплата, казва той, „едва стига за задоволяване на минималните жизнени потребности“.

Но да послушаме още миг един защитник на огражданията и противник на д-р Прайс.

«Не е правилно заключението, че имало обезлюдяване, защото вече не се виждат хора да прахосват труд на открито поле... Ако след превръщане на дребните селяни в хора, принудени да работят за други, се реализира повече труд — тъкмо това е предимство, твърде желателно за нацията (към която естествено не принадлежат подложените на такова превръщане)... Продуктът ще бъде по-голям, ако техният комбиниран

труд се прилага на една арендна ферма; по такъв начин се образува принадлеен продукт за мануфактурите, а с това мануфактурите — които са една от златните мини на нацията — ще се умножат в сравнение с произведеното количество жито.»*212

[*212 „An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions etc.”, стр. 124, 129. Нещо подобно, но противоположно, четем и другаде: „Изгонват работниците от техните котеджи и ги принуждават да търсят работа в града; — но тогава се получава повече продукт и така капиталът се увеличава.” („The Perils of the Nation”, 2 изд., Лондон, 1843 г., стр. XIV)]

Стоическо душевно спокойствие — така икономистът разглежда най-дръзкото оскверняване на „свещеното право на собственост” и най-грубото насилие над личността, щом те са необходими за създаване на основите на капиталистическия начин на производство — проповядва сред другите и сър Ф. М. Идън, който при това е и торийски обагрен, и „филантроп”. Цяла редица от грабежи, жестокости и притеснения на народа, които придружават насилствената експроприация на народа от последната третина на XV до края на XVIII век, го води до „удобното” заключително разсъждение:

«Трябвало е да бъде установена правилната пропорция между орна земя и пасища. Още през целия XIV век и през по-голямата част от XV век 1 акр пасище се падал на 2, 3 и дори на 4 акра орна земя. В средата на XVI век пропорцията е изменена на 2 акра пасище и 2 акра ниви, по-късно на 2 акра пасище и 1 акр ниви, докато най-сетне се стигнало до правилната пропорция — 3 акра пасища и 1 акр ниви.»

В XIX век естествено изчезнал дори и споменът за връзката между селянин и общинска поземлена собственост. Като дори не говорим за по-късно време — получило ли е селячеството поне стотинка в замяна на тия 3 511 770 акра общинска земя, които му ограбени между 1801 и 1831 г. и които лендлордовете по парламентарен път подарили на лендлордове?

Най сетне, последният голям процес на експроприация на земята на

селяните е т.нар. „Очистване на имотите“, всъщност — измитане на хората от тях). Всички досега разгледани английски методи кулминират в това „очистване“. Както видяхме в миналия отдел, когато описахме съвременното положение, сега, когато вече няма независими селяни за изгонване, работата стига до „очистване“ на котеджите, така че земеделските работници не могат да си намерят дори място за живеене върху земята, която обработват. Но какво значи „Очистване на имоти“ в същински смисъл — това научаваме само в обетованата земя на модерния роман, в горна Шотландия. Там този процес се отличава със своя систематичен характер, с големия и светкавичен мащаб (в Ирландия земевладелците докарват нещата дотам, че помитат едновременно няколко села; в Горна Шотландия помитат пространства, обширни колкото немски херцогства); с особена форма на заграбена поземлена собственост.

Келтите в Горна Шотландия съставяли кланове, всеки от които бил собственик на земя, която населявал. Представителят на клана, неговият шеф или „старейшина“, бил само титулярен собственик на тази земя, също както английската кралица е титулярна собственица на цялата национална земя. Когато английското правителство сполучило да потуши междуособните войни на тези „старейшини“ и техните постоянни набези върху долношотландските равнини, шефовете на клановете съвсем не изоставили своя стар разбойнически занаят; те само изменили неговата форма. Те самовластно превърнали своето право на титулярна собственост в право на частна собственост и тъй като срещнали съпротива от страна на членовете на клана, решили да ги изгонят с открито насилие. „Английският крал би могъл със същото право да се изсили да изгони своите поданици в морето“, казва професор Нюман. ***213** Първите фази на тази революция, която в Шотландия започнала след последното въстание на претендента, описва сър Джеймс Стюърт ***214** и Джеймс Ендерсън. ***215** Едновременно с това в XVIII век на изпъдените било забранено да емигрират, за да бъдат насилствено подкарани към Глазгоу и други фабрич-

ни градове ***216** Като пример за господстващия в XIX век метод достатъчно е да споменем „очистванията“, извършени от херцогиня Сътерленд. ***217** Веднага след като поела управлението, тази икономически школувана особа решила да предприеме радикално икономическо лекуване и да превърне в пасище за овци цялото графство, населението на което чрез по-ранни подобни процеси вече било стопено на 15 000 души. От 1814 до 1820 г. тези 15 000 жители, около 3000 семейства, били систематически прогонвани и изстребвани. Всички техни села били разрушени и изгорени, всички техни ниви превърнати на пасища. За тази екзекуция са пращани британски войници и се стигало до сбивания с местни жители. Една стара жена, която отказала да напусне своята къщурка, загинала в пламъци. По такъв начин посочената мадама си присвоила 794 000 акра земя, която от незапомнени времена принадлежала на клана. На прогонените местни жители тя отредила край морето около 6000 акра, по 2 акра на семейство. Тези 6000 дотогава били пустееща земя и не носели на собствениците никакви доходи. Херцогинята в своите „благородни“ чувства отишла чак дотам, че арендувала на членовете на клана, които от векове проливали кръвта си за нейния род, тази земя по 2 шилинга и 6 пенса за акр. Цялата заграбена от клана земя тя разделила на 29 големи овцевъдни арендни ферми, като във всяка от тях живеело само по едно единствено семейство, повечето ратаи на английски арендатори. В 1825 г. 15 000-те гели били вече заместени със 131 000 овци. Отхвърлените на морския бряг аборигени опитали да живеят от риболов. Те се превърнали в амфибии и живеели, според английски писател, наполовина на суша, наполовина във вода, но и сушата, и водата заедно ги изхранвали само наполовина. ***218**

[*218 Когато сегашната херцогиня „Сътерленд уреди в Лондон извънредно пищен прием на мистрес Бичър-Стоу, авторка на „Чичо Томовата колиба“, за да изложи на показ своята симпатия към робите-негри в американската република (това тя, както и други аристократки, благоразумно пропусна да направи през време на гражданската война, когато всяко „благородно“ английско сърце туптеше от съчувствие към робовладелците) аз описах във вестник

„Ню-Йорк Трибюн” положението на Сътърлендовите роби (отчасти приведено в книгата на Кери, *The Slave Trade*, Лондон, 1853 г., стр. 202, 203). Моята статия беше препечатана в един шотландски вестник и предизвика хубава полемика между него и сикофантите на сътърлендовци.]

Обаче добрите гели трябвало още по-тежко да изкупят своето планински-романтично преклонение пред „старейшините” на клана. На старейшините им замирисало на риба. Те подушили в тази миризма нещо доходно и арендували морския бряг на едрите лондонски търговци на риба. Гелите били изгонени за втори път. ***219**

[*219 Интересни подробности за тази търговия с риба има Дейвид Уркварт, *Portfolio, New Stries* — Насау У. Сениор в цитираното по-горе негово посмъртно издадено съчинение квалифицира „процедурата в Сътърлендшайр като едно от най-благотворните очиствания откак свят светува”. „*Journal, Conversations and Essays relating to Ireland*”, Лондон, 1868 г.)]

Но в края на краищата част от пасищата за овце се превръщат на свой ред в райони за лов. Известно е, че в Англия няма същински гори. Дивечът в парковете на големците е по конституция домашен добитък, тлъст като лондонски *общински съветник*. Затова Шотландия е последно убежище на „благородната страст“.

«В Планинска Шотландия — казва Сомърс в 1848 г. — площта на горите беше твърде много разширена. Тук, на отсамната страна на Гейк, имате новата гора Гленфеши, а там, на другата страна — новата гора Ардверики. В същата посока се намира Блек Маунт, грамаден, наскоро създаден пущинак. От изток към запад, от околностите на Абърдийн до скалите на Обен, сега има непрекъсната ивица гори, докато в другите части на Хайлендс се намират новите гори Лок Арчейг, Гленгари, Гленмористън и т.н. (...) Превръщането на тяхната земя в пасища за овци... прогони гелите на неплодородна земя. Сега елените започват да изместват овците и прогонват гелите в още по-смазваща мизерия... Горите за дивеч ***219a** и народът не могат да съществуват заедно. Едните или другите непременно трябва да отстъпят място. Ако ловните участъци и през следващия четвърт век нарастват по брой и по размери, също тъй както са нараствали през изтеклия четвърт век — нито един гел няма да остане на

родна земя. Това движение между притежателите на Хайлендс се дължи отчасти на мода, на аристократически гъдел, на страст към лова и т.н., но те отчасти се занимават и с търговия с дивеч, изключително с оглед печалбата. Защото факт е, че когато един планински участък бъде предназначен за лов, той в много случаи е несравнимо по-доходен отколкото като пасище за овци... Любителят, който дири участък за лов, е ограничен в предлаганата цена само от размерите на своята кесия... Страданията, на които бе обречена Хайлендс, не са по малко жестоки от тия, на които политиката на норманските крале е обрекла Англия. Елените получиха повече простор, докато хората са натиквани във все по-малко и по-малко пространство... Отнемат свободите на народа една след друга... И потисничеството расте всеки ден. Собствениците прокарават почистването и изгонването на населението като твърд принцип, като селскостопанска необходимост, също както в дивите гори на Америка и Австралия изкореняват дървета и храсти, и тази операция продължава своя спокоен, делови ход.»*220

[*220 Робърт Сомърс, *Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847*, Лондон, 1848 г., стр. 12—28. Тези писма първоначално излязоха в „Таймс“. Естествено, английските икономисти обясняваха глада на гелите в 1847 г. с тяхното... излишно население. Гелите изобщо били упражнявали „натиск“ върху своите средства за прехрана. Това „Очистване на именията“, или както го наричат в Германия — „Отнемане имотите на селяните“, там е особено много практикувано след Тридесетгодишната война и дори чак в 1790 г. предизвикало в Саксонското курфюрство селски бунтове. То господствало особено в Източна Германия. В повечето пруски провинции едва Фридрих 11 гарантирал на селяните право на собственост. След завладяване на Силезия той принудил земевладелците да възстановят къщичките, хамбарите и т.н., да обзаведат селските стопанства с добитък и инвентар. Той имал нужда от войници за армията и от данъкоплатци за своето държавно съкровище. Впрочем колко приятен живот е водел селянинът при Фридриховия финансов хаос и при неговия режим, който е мишмаш от деспотизъм, бюрокрация и феодализъм — това може да се види от следния пасаж у неговия поклонник Мирабо: „Така че ленът е едно от най-големите богатства на селянина в Северна Германия. За нещастие на човешкия род ленът е само помощно средство против мизерията, но не и път към благосъстояние.“ Преките данъци, ангарията и всевъзможните други тежоби съсипват немския селянин, още

повече че той трябва да плаща и косвени данъци за всичко, което купува... за да пропадне напълно — той няма право да продава своите продукти където и както иска; той дори не смее да купува това, от което се нуждае, от онези търговци, които биха могли да му го доставят поевтино. Всички тези причини незабелязано го съсипват и без предачеството той не би могъл да плати срочно преките данъци; за него предачеството е спомагателен източник, като дава полезно занятие на жена му, децата му, ратайкините и ратаите му и на него самия. Но въпреки този спомагателен източник — какъв тежък живот! През лятото той при оран и жътва работи като каторжник; ляга в 9 часа и става в 2 часа, - за да надвие на работата; през зимата би трябвало да възстанови силите си с по-голяма почивка; но той би останал без жито за хляб и семе, ако продаде своите продукти, а би трябвало да ги продаде, за да си плати данъците. Така че за да запуши тази дупка, той трябва да преде... и то с голямо постоянство. И така, селянинът зиме си ляга сред нощ или в 1 часа и става в 5 или 6; или пък ляга в 9 и става в 2 часа, и тъй през всичките дни на неговия живот освен неделните. Това извънмерно недоспиване и труд изхабяват човека и затова мъжете и жените в селата остаряват много по-рано отколкото в града.” (*Мирабо, De la Monarchie Prussienne, том III, стр. 212 сл.*)]

Добавка към второто издание: През април 1866 г., 18 години след публикуване на горното съчинение на Робърт Сомърс, професор Лион Леви чел в Дружество на изкуствата лекция за превръщането на пасищата за овци в паркове за дивеч, в която описва напредъка на опустошението в шотландската Хайлендс. Той казва: „Обезлюдяването и превръщането на земята само в пасища за овци било най-удобният начин за получаване доходи без никакви разноски... Заместването на овчите пасища в Хайлендс със *залесявания за дивеч* станало обикновено явление. Дивите зверове изгонват овците също тъй, както преди са били изгонвани хората, за да направят място на овците... Човек може да премине от именията на граф Долхъзи във Форфаршайр до тези на Джон о'Гроут, без да напуска гората. — В много (от тези гори) се поселили лисици, диви котки, белки, порове, невестулки и алпийски зайци; а питомните зайчета, катерици и плъхове се появили там едва напоследък. Грамадни пространства, които фигурирали в статистиката на Шотландия като изключително богати и обширни пасища, сега са изключени от всяко култивиране и подобрене, предназначени да служат само за ловджийско развлечение на

малцина, което при това трае само един кратък период през годината.”

Лондонският в. „Economist” от 2 юни 1866 г.: „Един шотландски вестник от последната седмица съобщава: „Една от най-добрите овчи ферми, за която наскоро, при изтичане срока на контракта, предлагали годишна рента от 1200 ф.ст., се превръща в еленова гора! Феодалните инстинкти действат... както в ония времена, когато норманският завоевател... унищожил 36 села, за да създаде Ню-форст... Два милиона акра, които включват няколко от най-плодородните земи на Шотландия, са напълно превърнати в пустош. Естествената трева на Глен Тилт е смятана за най-хранителната в графството Перт; еленовата гора в Бен Оулдър била най-добрата ливада в обширния окръг Бедъноук; част от гората Блек Маунт била най-превъзходното пасище за черноглави овце в Шотландия. За размера на земите, които са опустошени заради любители на лова, можем да добием представа по факта, че то заема много по-голяма площ отколкото цялото графство Перт. За производствените източници, които страната губи от това насилствено опустошаване, съдим, че земята на гората Бен Оулдър е могла да изхранва 15 000 овце и че тя съставя само $\frac{1}{30}$ от ловните райони на Шотландия... Цялата тази ловна земя е съвсем непроизводителна... Силната ръка на законодателството би трябвало да тури край на тези импровизирани пустини.“]

Разграбването на църковните имоти, мошеническото отчуждаване на държавните имения, кражбата на общинска собственост, узурпаторското чрез безогледен тероризъм превръщане на феодалната и кланова собственост в модерна частна собственост — това са идиличните методи на първоначалното натрупване. Те завладели полето за капиталистическото земеделие, включили земята към капитала и създали за градската индустрия необходим приток от поставени извън закона пролетарии.

(горе)

3. Кървавото законодателство против експроприираните от края на XV век. Закони за намаляване на работната заплата

Прогонените поради разпускане на феодалните дружини и поради извършваната на тласъци и насилствено експроприация на земята — този поставен въвн от закона пролетариат по никой начин не е могъл да бъде погълнат от възходящата мануфактура така бързо, както е бил създаден. От друга страна тези хора, внезапно изхвърлени от своя обикновен жизнен път, не могли изведнаж да свикнат с дисциплината на новото си положение. Те масово се превръщали в просяци, разбойници, скитници, отчасти по склонност, но повечето под принуда на обстоятелствата. Затова в края на XV и през целия XVI век в цяла Западна Европа има едно кърваво законодателство против скитничеството. Бащите на сегашната работническа класа най-напред били наказвани затова, че други са ги превърнали в скитници и паупери. Законодателството ги третира като „доброволни“ престъпници и предпоставяло, че от тяхната добра воля зависи да продължават да работят при вече липсващите стари условия. В Англия това законодателство започва при Хенри VII.

Съгласно закона на Хенри VIII от 1530 г.: старите и нетрудоспособни просяци получават позволение за просия. Но за здравите скитници има бой с камшик и затвор. Трябвало да ги вържат отзад за някоя кола и да ги шибат с камшик, докато протече кръв от тялото им; тогава те трябвало да се закълнат, че ще се върнат в родното си място или там, където са живели през последните три години, и ще „се заловят на работа“. Каква жестока ирония! Един закон от 27-та година от царуването на Хенри VIII повтаря предишния статут, но усилва неговата строгост с нови добавки. Ако някой за втори път бъде заловен в скитничество, повторно го нашибвали с камшик и му отрязвали половината ухо, а при трети рецидив — наказан със смърт като тежък

престъпник и враг на обществото.

Едуард VI: Един статут от първата година на неговото управление, 1547 г., предписва: този, който се откаже да работи — да бъде даден като роб на онзи, който го е посочил като празноскитащ. Господарят трябва да храни своя роб с хляб и вода, със слаби пития и с такива отпадъци от месо, които той намери за добри. Той има право с камшик и оковаване във вериги да го принуждава да върши най-отвратителни работи. Ако робът се отлъчи за 14 дни, осъжда се на робство до живот и с огън му дамгосват на челото или бузата буквата **S** [от **Slave** — роб]; ако избяга за трети път, да бъде наказан със смърт като държавен изменник. Господарят може да го продава, да го завещава, да го дава под наем — също както всеки движим имот и добитък. Ако против господар някой се опълчи, да бъдат екзекутирани. Щом получат сведения, мировите съдии са длъжни да издирват такива негодници. Ако се окаже, че някой скитник е хойкал три дни без работа, той трябва да бъде закаран в родното му място, с нажежено желязо да дамгосат на гърдите му знак **V** [от **Villain** = безделник] и, окован във вериги, да го използват за улични и други работи. Ако скитникът посочи невярно месторождение, той за наказание да стане доживотен роб на това селище, на неговите жители или корпорация и да бъде дамгосан с буквата **S**. Всички лица имат право да отнемат децата на скитниците и да ги задържат като чираци — момчетата до 24-годишната им възраст, а момичетата — до 20-годишната им възраст. Ако избягат, те до тази възраст трябва да станат роби на господарите, които по своя прищявка могат да ги държат във вериги, да ги наказват с камшик и пр. Всеки господар може да окове около шията, на ръцете или на краката на своя роб желязна халка, за да го познава по-лесно и да е по-сигурен, че той няма да избяга. ***221** Последната част на този статут предвижда известни бедни да бъдат вземани на работа от ония общини или индивиди, които им дават да ядат и пият и се наемат да им намерят работа. Този вид енорийски роби, под името *roundsmen* (обикалящи) се е запазил в Англия и през XIX век.

По-късно тая дума произвела значението „обикаляне“, „патрулиране“ на полицаи. ред)

Закон на Елизабет, 1572 г.: Просяци, които нямат разрешение за просия или са над 14 години да бъдат жестоко бити с камшик и дамгосвани с огън на лявото ухо, ако никой не иска да ги вземе на работа за две години; при повторен случай и ако са над 18 години — да бъдат екзекутирани, ако никой не иска да ги вземе на работа за две години, а при трети рецидив — да бъдат безмилостно екзекутирани като държавни изменници. Подобни: 13-и закон от 18-та година от царуването на Елизабета и закон от 1597 г. ***221a**

[*221a Томас Мор казва в своята „Утопия“: Така става, че някой лаком и ненаситен гладник, истинска чума на своята родина, може да награби хиляда акра земя, да ги загради, или с насилие и притеснения да докара собствениците им дотам, че те да бъдат принудени да продадат всичко. С едно или друго средство, както и да въртят и да сучат, те биват принудени да се праждосат — бедни, простодушни, нещастни същества! Мъже, жени, съпрузи, съпруги, деца без бащи, вдовици, плачещи майки с кърмачета, цялото домакинство, оскъдно по средства, но многобройно по глави, тъй като за земеделието били необходими много ръце. Те се влачат, далеч от познати и свидни родни места, без да намерят подслон; продажбата на цялата им покъщнина, макар и да не струва много, при други обстоятелства би дала нещичко; но изпъдени внезапно, те на безценица. И след като са скитали, докато изхарчат последната пара — какво друго им остава да вършат, освен да крадат, та после, ей богу, да бъдат обесени по всички правила на закона или да тръгнат по просия. Но и тогава ги хвърлят в затвора като скитници, защото скитосват и не работят — а при това никой не иска да им даде работа, колкото и усърдно да я търсят.” От тези бедни бежанци, за които Томас Мор казва, че били принудени да крадат, „72 000 големи и малки крадци били екзекутирани през царуването на Хенри VIII” (Холинshed, Description of England, том I, стр. 186). По време на Елизабет „скитниците са избесвани на цели редици; при това обикновено не минавала година да не бъдат обесени в това или в онова селище 300 или 400 скитници”. (Страйп, Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign, VI изд., 1725 г., том VI) Според същия Страйп в Съмърсетшайр само за една година са екзекутирани 49 ду-

ши, дамгосани — 35, бити с камшик — 37 и 187 „отчаяни злодеи” са освобождени. Въпреки това, казва той, „този голям брой обвиняеми не съдържа и $\frac{1}{5}$ от подсъдните престъпления, благодарение небрежността на мировите съдии и на глупавото състрадание на народа”. Той прибавя: „Другите графства на Англия не били в по-добро положение от това на Съмъртсешайр, а много — дори в още по-лошо.”]

Съгласно закона на Джейкъб I: Всеки, който скита и проси, се обявява за скитник. Мировите съдии в *Съд само от мирови съдии, без заседатели* са упълномощени да ги осъждат на публично наказание с камшик и при първото им залавяне да ги затварят за 6 месеца, а при повторно — за две години. В затвора те трябва да бъдат наказвани с камшик толкова често и толкова много, колкото мировите съдии намерят за добре. Непоправими и опасни скитници трябва да бъдат дамгосани с "**R**" на лявото рамо и да бъдат пратени на принудителна работа и ако пак бъдат уловени в просия, безмилостна екзекуция. Тези наредби имали законна сила до началото на XVIII век и били отменени едва с 23-и закон от 12-та година от царуването на Анна.

Във Франция, където по средата на XVIII век в Париж било създадено и *царство на скитниците*, също намираме такива закони. Дори в началото на царуването на Луи XVI (ордонанс от 13 юли 1777 г.) всеки здрав човек от 16 до 60 години трябвало да бъде изпращан в галери, ако няма средства за съществуване или не упражнява професия. Подобен е и статутът на Карл V за Нидерландия от октомври 1527 г., първият едикт на Холандските щати и градове от 19 март 1614 г., плакатът на Съединените провинции от 25 юни 1649 г. и т.н.

Ето как по силата на тези чудовищно терористични закони селското население, насилствено експроприирано, изпъдено и превърнато в скитници, било принудено с камшици, дамгосвания и инквизиции на дисциплина, обслужваща наемния труд.

Не е достатъчно трудовите условия на единия полюс да се явяват като капитал, а на другия — като хора, които нямат какво да продават

освен своята работна сила. Не е достатъчно те да бъдат принудени да се продават доброволно. В хода на капиталистическото производство се развива една работническа класа, която по своето възпитание, традиции, навици признава изискванията на този начин на производство като разбиращи се от само себе си природни закони. Организацията на развития капиталистически процес на производство разбива всяка съпротива, постоянното произвеждане на относително свръхнаселение задържа закона за търсенето и предлагането на труд, а значи и работната заплата, в релси, отговарящи на потребностите на капитала да носи принадлежна стойност; безмълвната принуда на икономическите отношения подпечатва господството на капиталиста над работника. Наистина, все още се употребява извъникономическо, непосредствено насилие, но само по изключение. При обикновения ход на нещата работникът може да бъде предоставен на „природните закони на производството“, т.е. на тази негова зависимост от капитала, която произлиза от самите условия на производство, гарантирана и увековечена от тях. Другояче е при историческия генезис на капиталистическото производство. Зараждащата се буржоазия се нуждае от държавна власт и я използва, за да „регулира“ работната заплата, т.е. да я стегне в граници, благоприятни за изкарване на принадлежна стойност; да удължава работния ден и да задържа самия работник в „нормална“ степен на зависимост. Тъкмо това е съществен момент на тъй нареченото първоначално натрупване.

Класата на наемните работници, възникнала през втората половина на XIV век, образувала тогава и през следващия век твърде малка част от народа, но нейната позиция била добре защитена от самостоятелното селско стопанство на село и цеховата организация в града. В селата и градовете майстори и работници били равни в социално отношение. Подчинението на труда под капитала било само формално, т.е. самият начин на производство още нямал капиталистически характер. Променливият елемент на капитала значително преобладавал над постоянния му елемент. Затова търсенето на наем

труд бързо нараствало при всяко натрупване на капитала, докато притокът на наеман труд я следвал твърде бавно. Голяма част от националния продукт, по-после превърнат във фонд „натрупване“ на капитала, по онова време още влизала в консумативния фонд на работника.

Законодателството за наемния труд по начало натъкмено за експлоатация на работника, а в своето по-нататъшно развитие неизменно враждебно към него, ***222** се открива в Англия със Статут на трудещите се от Едуард III, от 1349 г. На този закон във Франция отговаря ордонансът от 1350 г., издаден от името на крал Жан. Английско и френско законодателство вървят паралелно и по съдържание са идентични. Доколкото статутите за работниците налагат удължаване на работния ден, аз няма пак да се спирам на тях, защото този въпрос е разгледан по-рано (осма глава, 5).

Статутът на трудещите бил издаден по настоятелни оплаквания на Камарата на общините.

«По-рано — наивно казва един тори — бедните искали толкова висока заплата, че застрашавали индустрията и богатството. Сега заплата е толкова ниска, че пак застрашава индустрията и богатството, но другояче и може би по-опасно от преди.» ***223**

Законът определя тарифа на работната заплата за града и селото, за работата на парче и надница. Селските работници трябвало да се пазарят за година, а градските — на „свободния пазар“. Под страх от затвор забранявали плащането на по-висока заплата от предвидената в статута, а я получава, се наказва по-строго, отколкото този, който я плаща. Така и по силата на членове 18 и 19 от чирашкия статут на Елизабет онзи, който плаща по-висока заплата, се наказва с 10 дневен тъмничен затвор, а който я получава — с триседмичен. Един статут от 1360 г. усилил наказанията и дори упълномощил господаря да употребява физическа принуда, за да наложи на работника законната

тарифа на заплатата. Всякакви комбинации, договори, клетви и т.н., с които обвързвали взаимно зидари и дърводелци — били обявени за недействителни. Сдружаването на работниците се третира като тежко престъпление — от XIV век до 1825 г., година на отмяната на законите против коалициите. Духът на работническия статут от 1349 г. и на неговите изтърсаци ясно проличава от това, че държавата наистина налага един максимум на работническата заплата, но, за бога, не и неин минимум.

В XVI век, както се знае, положението на работниците силно се влошило. Паричната заплата се покачила, но не пропорционално с обезценяването на парите и със съответното покачване на стоковите цени. Така че всъщност заплатата спаднала. Въпреки това законите за нейното намаляване оставали в сила, както и рязането на уши и дамгосването на ония, „които никой не иска да вземе на работа.“ С чирашкия статут на Елизабет, 3-и закон от 5-та година на нейното царуване, мировите съдии били упълномощени да определят известни заплати и да ги видоизменят според годишните времена и стоковите цени. Джейкъб I разширил тази регулация на труда и върху тъкачите, предачите и всички възможни категории работници, ***224** а Джордж II разширил законите против работническите коалиции върху всички манифактури.

[*224 От един параграф на статута от 2-та година от царуването на Джейкъб I се вижда, че някои производители на платове не се стеснявали като мирови съдии сами официално да диктуват тарифата на заплатата в своите собствени работилници. В Германия статuti за задържане на работната заплата на ниско равнище зачестяват особено след Тридесетгодишната война. „В обезлюдените местности владетелите на имения чувствали много тежко липсата на слуги и работници. На всички селски жители било забранено да дават под наем стаи на неженени мъже и жени. Всички такива обитатели трябвало да бъдат посочвани на властите и хвърляни в затвора, ако не искат да станат слуги, дори и когато се издържат с друга работа, напр. сеят на селяните срещу надница или дори търгуват с пари и жито. (Kaiserliche Privilegien und Sanctionen fur Schlesien, I, 125) В продължение на цял век в наредби на владетелите постоянно се срещат горчиви оплаквания от злонамерена и разхай-

те сбирщина, която не иска да се подчини на тежките условия и не се задоволява с установената от закона заплата; на отделния владетел на имение се забранява да плаща повече от таксата, която е установена от съсловния съвет на господарите. И въпреки това условията на труд след тази война са в редица случаи по-добри, отколкото стават 100 години по-късно; така, в 1652 г. в Силезия ратаите все още получавали два пъти в седмицата месо, а в нашия век пак там имало окръзи, където ратаите получавали месо само 3 пъти годишно. И надницата след войната била по-висока отколкото в следващите векове.“ (Г. Фрайтаг [Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Voikes, Лайпциг, 1862 г., стр. 34, 35])

През същинския манифактурен период капиталистическият начин на производство бил достатъчно заякнал, за да направи законодателното регулиране на работната заплата както неизпълнимо, така и излишно — в случай на нужда не искали да се лишават от оръжието на стария арсенал. Дори един закон от 8-та година от царуването на Джордж II забранявал на шивашките калфи в Лондон и околностите да получават повече от 2 шилинга и 7½ пенса надница, освен в случай на всеобщ траур; а 68-ят закон от 13-та година от царуването на Джордж III прехвърлил на мировите съдии регулирането на работната заплата за тъкачите на копринени изделия; дори през 1796 г. станало нужда от две присъди на висшите съдилища, за да бъде решен въпросът, дали постановленията на мировите съдии по отношение на работната заплата важат и за земеделските работници; дори и в 1799 г. един парламентарен закон потвърдил, че заплата на шотландските миньори е регулирана от един статут на Елизабет и два шотландски закона от 1661 и 1671 г. Но следният случай, нечуван в английската Камара на общините, доказва колко много са променени условията тогава. Там където от над 400 години постоянно са фабрикувани закони за максимума, който работната заплата в никой случай не бива да надминава — в 1796 г. Уайтбред предложил да се установи със закон един минимум за заплата на земеделските надничари. Пит се противопоставил на това, но признал, че „*положението на бедните е жестоко*“. Най-сетне в 1813 г. били отменени законите за

регулиране на заплатата. Те станали смешна аномалия откато капиталистът управлявал фабриката чрез своето лично законодателство и чрез данъка за бедните допълвал до необходимия минимум заплатата на селските работници. Постановленията на трудовите статuti относно договорите между господари и работници, относно срока за денонсиране и др. подобни постановления, които допускат само граждански иск срещу нарушили договора господари, а допускат углавно преследване на нарушилите договора работници, се намират в пълен разцвет и сега.

Жестоките закони против коалициите паднали в 1825 г. пред застрашителното държане на пролетариата. Въпреки това те паднали само отчасти. Някои хубави остатъци от старите статuti изчезват едва в 1859 г. Най-сетне парламентарният закон от 29 юни 1871 г., легитимирайки *Трейдюнионите* [профсъюзите] претендира да премахне последните следи на това класово законодателство. Но един парламентарен закон от същата дата *един Закон за допълнение на наказателното законодателство по отношение на насилие, заплашване и натрапничество* фактически възстановява предишното положение в нова форма. С този парламентарен фокус средствата, с които могат да доят работниците във време на стачка или локаут (стачка на обединените фабриканти чрез едновременно затваряне на техните фабрики), бяха изключени от общото право и подчинени на изключително наказателно законодателство, тълкуването на което се предоставя на самите фабриканти, в качеството им на мирови съдии. Две години преди това същата тази Камара на общините и същият този Гладстон внасят по познатия им „честен“ начин законопроект за отмяна на всички изключителни наказателни закони против работническата класа. Но този закон не бе допуснат по-далеч от второ четене и цялата работа бе протакана, докато най-сетне „великата либерална партия“, съюзена с торите, намери смелост да се обърне решително против същия този пролетариат, който я бе докарал на власт. Като не се задоволи с тая измяна, „великата либерална партия“ позволи на

английските съдии, които винаги въртят опашка в служба на господстващите класи, наново да изровят престарелите закони за „конспирациите“ и да ги приложат към работническите коалиции. Както виждаме, само против волята си и под натиск на масите английският парламент се отказал от законите против стачките и трейдюнионите, след като той сам в продължение на пет века с безсрамен егоизъм отстоявал позицията на постоянен трейдюнион на капиталистите против работниците.

Още в самото начало на революционната буря френската буржоазия се осмелила наново да отнеме на работниците току-що завоюваното право на сдружаване. С декрет от 14 юни 1791 г. тя обявила всяка работническа коалиция за „атентат срещу свободата и декларацията за правата на човека“, наказуем с глоба от 500 ливри и с лишаване за една година от активни граждански права. ***225** Този закон, който с държавно-полицейска намеса вкарва конкурентната борба между капитала и труд в удобни за капитала прегради, е надживял революции и династически преврати. Дори правителството на терора го оставило незасегнат. Едва съвсем напоследък той бе заличен от *Углавния кодекс*. Няма нищо по-характерно от претекста за този буржоазен държавен преврат. „Макар че е желателно — казва Лъошапелие, докладчикът на закона — работната заплата да се покачи по-високо, отколкото е сега, за да може този, който я получава, да бъде извън абсолютната зависимост, дължаща се на недостиг от най-необходимите средства за живот и е почти робска зависимост“ — работниците нямали право да договарят своите интереси, да действат задружно и по такъв начин да смекчават своята „абсолютна зависимост, която е почти робство“, тъй като именно с това те накърняват „свободата на своите бивши майстори и сегашни фабриканти“ (свобода да държат работниците в робство!) и тъй като коалицията против деспотизма на бившите майстори на цехови сдружения — гледай ти! — е възстановяване на отменените от френската конституция сдружения. ***226**

[*226 Бюше и Ру, *Histoire Parlementaire*, том X, стр. 195]

4. Генезис на арендатора капиталист

След като разгледахме насилственото създаване на поставени във закона пролетарии, кървавата дисциплина, която ги превръща в наемни работници, мръсната високодържавна игра, която заедно със степента на експлоатацията на труда по полицейски път повишава натрупването на капитала — пита се откъде първоначално възникват капиталистите? Защото експроприацията на селското население непосредствено създава само едри земеприитежатели. Колкото се отнася до генезиса на арендатора, ние, така да се каже, можем да го напишаме с ръка, защото това е бавен процес, който се протътря през много векове. Самите крепостни, а покрай тях и свободни дребни земеприитежатели, се намирили в твърде различни отношения на владение и затова били еманципирани при твърде различни икономически условия.

В Англия първата форма на арендатор е самият крепостен *управител на имение*. Неговото положение е подобно на положението на староримския *управител на вила*, но в по-ограничена сфера на дейност. През втората половина на XIV век го замества арендатор, когото лендлордът снабдява със семена, добитък и земеделски сечива. Неговото положение не е много по-различно от това на селянина. Той само експлоатира повече наемен труд. Скоро той става *metayer*, полуарендатор. Той дава една част от капитала, необходим за земеделие, а лендлордът — другата. Двамата поделят помежду си целия продукт в договорно-определена пропорция. Тази форма в Англия изчезва бързо, за да отстъпи място на същинския арендатор, който натрупва свой собствен капитал, като употребява наемни работници и плаща на лендлорда като поземлена рента част от принадлежния продукт — в пари или в *натура*.

През оня период на XV век, когато независимият селянин и ратаят, който покрай платената служба има и собствено стопанство, все още

се обогатяват чрез своя собствен труд, положението на арендатора и сферата на неговото производство остават еднакво незначителни. Революцията в земеделието през последната третина на XV век, която продължава и през целия XVI (с изключение на неговите последни десетилетия), го обогатява също тъй бързо, както разорява селското население. ***227** Узурпирането на общинските мери и т.н. му дава възможност силно да умножи добитъка си почти без разноси, а добитъкът му дава по-изобилен тор за обработване на земята. [***227** „Арендатори, — казва Харисън в своята „Description of England”, — на които по-рано е било тежко да плащат по 4 ф.ст. рента, сега плащат по 40, 50, 100 ф.ст. и намират, че са сключили лоша сделка, ако след изтичане на арендния контракт не са турили настрана рента за 6—7 години.”]

В XVI век към това се прибавя още един решаващо-важен момент. Арендните договори по онова време били дългосрочни, често за 99 години. Постоянното спадане на стойността на благородните метали, а значи и на парите, донесло на арендаторите златни плодове. Независимо от всички разгледани по-рано обстоятелства това намалило работната заплата. Част от нея преминала към арендната печалба. Постоянното покачване на цените на жито, вълна, месо, накъсо — на всички земеделски продукти, набъбвало паричния капитал на арендатора без негово участие, докато поземлената рента, която той трябвало да плаща, била уговорена по остарялата стойност на парите. ***228** Така че той забогатявал едновременно за сметка на своите наемни работници и за сметка на своя лендлорд. Така че не е чудно, че в края на XVI век Англия вече имала една класа от „капиталисти-арендатори“ доста богати за тогавашните условия. ***229**

([горе](#))

5. Обратното влияние на аграрната революция върху индустрията. Изграждане на вътрешния пазар за промишления капитал

Както видяхме, извършващата се на тласъци и постоянно възобновяваща се експроприация и прогонване на селското население е доста-

вяла на градската индустрия все нови и нови маси пролетарии, напълно стоящи извън цеховите отношения — мъдро обстоятелство, което кара стария А. Андерсън (не смесвайте с Джеймс Андерсън) в неговата История на търговията да вярва, че тук има пряка намеса на провидението. Ние трябва да се спрем още малко на този елемент на първоначалното натрупване. На оредяването на независимото селско население, което имало собствено стопанство, отговаряло не само съгъстяването на индустриалния пролетариат — както Жофроа Сент-Илер обяснява съгъстяването на световната материя на едно място с нейното разреждане на друго място. ***230** Въпреки намаления брой обработващи земята давала също толкова продукти, колкото и преди, а и повече, защото революцията в отношенията на поземлена собственост е била придружавана от подобрени методи на обработване, от по-голяма кооперация, от концентрация на средствата за производство и т.н. и защото не само че селските работници били впрегнати по-интензивно, ***231** но и защото все повече и повече се стопявало производственото поле, което те обработвали за себе си. Така че заедно с освобождаване на част от селското население се освобождавали и неговите предишни хранителни продукти. Те сега се превръщат в материален елемент на променливия капитал. Изхвърленият селянин сега трябва да изкупи тяхната стойност от своя нов господар, от индустриалния капиталист, под форма на работна заплата. Същото като с хранителните продукти станало и с местния земеделски суров материал на индустрията. Той се превърнал в елемент на постоянния капитал.

Да напомним например, че част от вестфалските селяни, които във времето на Фридрих II прели само лен, макар и не коприна ***021** — били насилствено експроприирани и изпъдени от земята, а другата останала част били превърнати в надничари на едрите арендатори. В същото време се издигат големи ленопредачни и ленотъкачни фабрики, където „освободените“ работят вече на заплата. Ленът и сега изглежда точно както преди: нито едно влакно в него не се е измени-

ло, но в него се е вселила нова социална душа. Той сега образува част от постоянния капитал на господаря на манифактурата. Докато по-рано е бил поделен между безбройна маса от дребни производители, които го обработвали сами и го прели на малки части със своето семейство, сега той е концентриран в ръцете на един капиталист, който кара други да предат и тъкат за него. Изразходваният за преденето на лена допълнителен труд по-рано се е реализирал във форма на допълнителни доходи на безброй селски семейства или пък, през времето на Фридрих II, в данъци. ****0Z2** Сега той се реализира в печалбата на малцина капиталисти. Чекръците и тъкачните станове, по-рано разхвърлени по селата, сега са съсредоточени в няколко големи работни казарми, също както и работниците, както и суровият материал. И от средства за независимо съществуване на предачи и тъкачи — чекръци, станове и суровини отсега нататък стават средства за командване ***232** на тези предачи и тъкачи, изсмуквайки от тях незаплатен труд. По външния вид на едрите мануфактури, както и на едрите арендни ферми, не се познава, че те са съставени от множество дребни работилнички и че са образувани чрез експроприация на множество дребни независими производители. Но това не може да заблуди безпристрастния наблюдател. По времето на Мирабо, лъва на революцията, едрите мануфактури все още се наричали *съединени работилници*, както говорим и за съединени ниви.

«Ние виждаме само онези едри мануфактури — казва Мирабо, — в които работят стотици хора под команда на един директор и които обикновено се наричат *съединени мануфактури*. А едва удостояваме с поглед онези, в които много голям брой работници работят разпокъсано и всеки за своя собствена сметка. Изоставяме ги съвсем на заден план. Това е много голяма грешка, защото само те образуват действително важна част от народното богатство... *Съединената фабрика* чудесно обогатява един или двама фабриканти, но работниците са само по-добре или по-лошо платени надничари и никак не вземат дял от благосъстоянието на фабриканта. В *отделената фабрика*, напротив, никой не става богат, но много работници са в благосъстояние. Броят на трудолюбивите и спес-

товни работници ще расте, защото те виждат средство за значително подобрене на своето положение в благоразумния начин на живота, в дейността, а не в това, да спечелят малко покачване на своята заплата, което никога не може да има важно значение за бъдещето, а в най-добрия случай само дава на хората възможност малко по-добре да живеят от ден за ден. Отделните индивидуални манифактури, най-често свързани с дребно земеделие, са свободните.» [*233](#)

Експроприацията и прогонването на част от селското население не само освобождава заедно с работниците техните средства за живот и техния работен материал за промишления капитал, но и създава вътрешния пазар.

И наистина, ония събития, които превръщат дребните селяни в наемни работници, а техните средства за живот и труд — във вещи елементи на капитала, същевременно създават за капитала неговия вътрешен пазар. По-рано селското семейство произвеждало и обработвало средства за живот и суровини, които то самото по-късно консумира в по-голямата им част. Тези суровини и средства за живот сега стават стоки; едрият арендатор ги продава, като намира пазар в манифактурите. Превъз, платно, груби вълнени материи, суровините за които дотогава се намират в обсега на всяко селско семейство и които то е прело или тъкало за собствена издръжка — сега се превръщат в манифактурни артикули, за които именно селските окръзи служат за пазар. Многобройната разпръснатата клиентела, досега зависима от множество дребни, работещи за своя сметка производители, сега се концентрира в голям пазар, който се снабдява от промишления капитал. [*234](#) Така, ръка за ръка с експроприацията на селяните, имали по-рано самостоятелно стопанство, и с откъсването им от техните средства за производство — върви унищожаването на селската спомагателна индустрия, процесът на отделянето на манифактурата от земеделието. И само унищожаването на селското домашно производство може да даде на вътрешния пазар на дадена страна ония размери и оная стабилност, които са необходими за капиталистичес-

кия начин на производство.

Обаче същинският мануфактурен период не довежда до радикално преустройство. Читателят си спомня, че мануфактурата само на части завладява националното производство и винаги почива върху градския занаят и селско-домашната спомагателна индустрия като широк фон. Ако тя унищожава последната в една форма, в едни браншове, на известни точки — тя отново я създава другаде, защото има нужда от нея за обработване на суровия материал. По такъв начин тя произвежда една нова класа от дребни селяни, за които обработването на земята е странично занятие, а главната им работа е индустриалният труд, за да продават своя продукт на манифактурата — направо или чрез посредничеството на търговеца. Това е една, макар и не главна причина на едно явление, което отначало обърква изследвателя на английската история. Като почне от последната третина на XV век, той постоянно среща непрестанни, прекъсвани само в известни интервали оплаквания от нарастващото капиталистическо стопанство на село и от прогресивното унищожаване на самостоятелните селяни. От друга страна той все наново намира тия самостоятелни селяни, макар в намален брой и във все по-лошо положение. ***235** Главната причина е: Англия е в променливи периоди ту главно земеделска, ту главно скотовъдна и затова се колебае и размерът на селското стопанство. Едва едрата индустрия с нейните машини създава постоянна основа на капиталистическото земеделие, радикално експроприира грамадното мнозинство от селското население и завършва отделянето на земеделието от селско-домашното производство, като откъсва неговите корени — предачеството и тъкачеството. ***236**

[*236 Тъкет знае, че от същинските мануфактури и от разрушаването на селската или домашна манифактура с въвеждане на машини произлиза едрата вълнена индустрия. (Тъкет, A History etc., том I, стр. 144) „Плугът, хомотът са били изобретения на богове и занятия на герои: нима тъкачният стан, вретеното и чекръкът са от по-малко благороден произход? Вие отделяте чекръка от плуга, вретеното от хомота и получавате фабрики и домове за бедни, кре-

дит и паники, две враждебни нации — земеделска и търговска.” (Девид Уркварт, Familiar Words, стр, 122). Но ето че идва Кери и сигурно не без право обвинява Англия, че се стреми да превърне всички други страни в изключително земеделски, на които Англия да бъде фабрикант. Той твърди, че по този начин е съсипана Турция, защото (Англия) „никога не е позволявала на собственици и обработващи земя да заякнат чрез естествен съюз между плуг и тъкачен стан, между брана и чук. („The Slave Trade”, стр. 125) Според него Уркварт е един от главните виновници за съсипването на Турция, където той в интереса на Англия водел пропаганда за свободна търговия. Но най-хубавото е, че Кери — между другото голям руски ратай — чрез протекции иска да попречи на процеса на посоченото отделяне, който тази система ускорява.]

Затова едва тя завладява за индустриалния капитал целия вътрешен пазар. ***237**

[*237 филантропичните английски икономисти, като Мил, Роджърс, Голдуин, Смит, Фосет и т.н., и либерални фабриканти, като Джон Брайт и компания, питат английския поземлен аристократ, както бог питал Каин за брат му Авел: къде са отишли нашите хиляди самостоятелни селяни? Но отде сте дошли вие самите? От унищожаването на тези земеделски собственици. Защо не питате по-нататък: къде са отишли независимите тъкачи, предачи и занаятчии?]

(горе)

6. Генезис на промишления капиталист

Генезисът на промишления капиталист ***238** не е протекъл по същия постепенен начин, както генезисът на арендатора. Несъмнено, някои дребни цехови майстори и още повече самостоятелни дребни занаятчии, а дори и наемни работници, се превърещат в дребни капиталисти; а чрез постепенно разширяване на експлоатацията на наемния труд и чрез съответно натрупване — в капиталисти *в пълния смисъл*. В детския период на капиталистическото производство бизнесът често вървял както в детския период на средновековния градски строй, където въпросът кой от забягналите крепостни да стане господар и кой слуга е бил решаван най-вече според по-рана или по-

късна дата на тяхното бягство. Впрочем охлювната бързина на този метод по никакъв начин не отговаряла на търговските нужди на новия световен пазар, който бил създаден от великите открития в края на XV век. Но средните векове дали в наследство две различни форми капитал, които назряват в най-различни общественно-икономически формации и — още преди ерата на капитализма — важат като капитал изобщо: лихварски и търговски.

«В днешно време всичкото богатство на обществото най-напред влиза в ръцете на капиталист... той плаща рента на земевладетеля, работна заплата на работника, заявки на бирник, на събирач на десятък — и задържа за себе си голяма, всъщност най-голямата и всеки ден нарастваща част от годишния продукт на труда. Сега капиталистът може да бъде разглеждан като първоначален собственик на цялото общественото богатство, макар че никакъв закон не му е дал право върху тази собственост... Тази промяна на собствеността се дължи на вземането на лихва за капитала... и не е малко странно, че законодателите на цяла Европа искали да попречат на това чрез закони против лихварството... Властта на капиталиста над цялото богатство на страната е пълна революция в правото на собственост, а въз основа на какъв закон или ред от закони тя е била предизвикана?» [*239](#)

Авторът би трябвало да каже, че революциите не се правят със закони. Превръщането на образувания чрез лихварство и търговия паричен капитал в промишлен било спъвано от феодалния строй в селата и от цеховия строй в градовете. [*240](#) Тези прегради паднали заедно с разпускане на феодалните свити, с експроприацията и частичното изгонване на селското население. Новата мануфактура била изградена в морските експортни пристанища или в такива места вътре в страната, които били вън от контрола на старите градове и на техния цехов строй. На това се дължи в Англия ожесточената борба на „корпоративни градове“ с цехово самоуправление срещу тези нови разсадници на индустрията.

Откриването на златните и сребърни страни в Америка, изстребване-

то, поробването и закопаването на тамошното туземно население в мините, началното завладяване и ограбване на Индия, превръщането на Африка в място за търговски лов на чернокожи — това характеризира утринната зора на ерата на капиталистическото производство. Тези идилични процеси са главни моменти на първоначалното натрупване. По петите им следва търговската война на европейските нации, театър на която е земното кълбо. Тя започва с отцепване на Нидерландия от Испания, приема исполински размери в английската антиякобинска война и още продължава във войните с Китай заради опиума — и пр.

Различните моменти на първоначалното натрупване се разпределят — в по-голяма или по-малка историческа последователност — особено върху Испания, Португалия, Холандия, Франция, Англия. В Англия в края на XVII век те системно се обобщават в колониална система, система на държавни дългове, модерна данъчна система и протекции. Тези методи отчасти почиват на най-грубо насилие, напр. колониалната система. Но те всички използват държавната власт, концентрирано и организирано обществено насилие, за да подтикнат като в парник процеса на превръщане феодализма начин на производство в капиталистически и да съкратят преходите. Насилието е акушерка на всяко старо общество, бременно с ново. Самото то е икономически потенциал.

Уилям Хюит, който прави християнството своя специалност, казва следното за християнската колониална система:

«Варварствата и злодействата на така наречените християнски раси във всяка област на света и срещу всеки народ, който могли да подчинят, нямат нищо равно на себе си в която и да е ера на световната история, у никоя раса, колкото и дива и необразована да е била, безмилостна и безсрамна.» [*241](#)

Историята на холандското колониално стопанство — а Холандия е образцовата капиталистическа нация на XVII век — „разгръща безпо-

добна картина от измени, подкупи, убийства от засада и подлостите“.***242** Няма нищо по-характерно от нейната система за кражба на хора на остров Целебес, за да получат роби за Ява. Крадците на хора били дресирани за тази цел. Крадецът, преводачът и продавачът били главни агенти на тази търговия, а туземните князе — главни продавачи. Откраднатата младеж била скривана в тайни затвори на Целебес, докато узрявала за изпращане на робските кораби. Един официален отчет казва:

«Например град Макасар е пълен с тайни затвори, един от друг по-ужасни, претъпкани с нещастници, жертви на алчността и тиранията, оковани във вериги и насилствено откъснати от своите семейства.»

За да завладеят Малака, холандците подкупили португалския губернатор. В 1641 г. той ги пуснал в града. Те веднага нахлули в неговата къща и подло го убили, за да се „въздържат“ от заплащане на уговорен подкуп от 21 875 ф.ст. Където стъпел кракът им, следвало опустошение и обезлюдяване. Банюванги, провинция на Ява, в 1750 г. наброявала 80 000 жители, а в 1811 г. само 8 000. Това е тази *приятна, гладка търговия!*

Английската ост-индийска компания придобила, както е известно, не само политическо господство в Ост-Индия, но и изключителен монопол на търговията с чай, както и изобщо на търговията с Китай и на транспорта на стоки за и от Европа. А крайбрежното мореплаване на Индия и между островите, както и търговията във вътрешността на Индия, станали монопол на висши чиновници от компанията. Монополите на солта, опиума, бетела и други стоки били неизчерпаеми мини за богатство. Чиновниците сами определяли цените и както им скимне одирали нещастния индус. Генерал-губернаторът вземал участие в тази частна търговия. Неговите любимци получавали договори на такива условия, благодарение на които те, по-умни от алхимици, правели злато от нищо. Грамадни състояния никнели като гъби само за един ден, първоначалното натрупване ставало без да се

авансира нито един шилинг. Съдебният процес на Уорън Хестингс гъмжи от такива примери. Ето един случай. Някой си Съливан получил договор за опиум в момента на своето отпътуване — с официална мисия — за една част на Индия, съвсем отдалечена от опиумните окръзи. Съливан продава своя договор за 40 000 ф.ст. на някой си Бин, който същия ден го продава за 60 000 ф.ст, а последният купувач и изпълнител на договора заявява, че при все това и той изкарал грамадна печалба. Според един представен на парламента списък, от 1757 до 1766 г. компанията и нейните чиновници накарали индусите да им подарят 6 милиона ф.ст.! Между 1769 и 1770 г. англичаните изфабрикували глад, като закупили всичкия ориз и отказвали да го продават освен на баснословни цени. ***243**

[*243 В 1866 г. само в провинция Ориса умрели от глад повече от един милион индуси. Въпреки това [англичаните] гледали да обогатят държавната хазна на Индия чрез цени, по които отпускали средства за прехрана на умиращите от глад.]

Третирането на туземците, естествено, било най-ужасно в ония плантации, които били предназначени само за експортна търговия, като например в Западна Индия, и в богатите и гъсто населени страни, обречени на разбойничество и грабеж, като Мексико и Ост-Индия. Но и в същинските колонии християнският характер на първоначалното натрупване не останал назад. Пуританите на Нова Англия, тези трезви виртуози на протестантството, определили в 1703 г. с постановления на своето Събрание премия от 40 ф.ст. за всеки индиански скалп и за всеки уловен червенокож, в 1720 г. — премия от 100 ф.ст. за всеки скалп, а в 1744 г., след като в Масачузетс-Бей обявили известно племе за бунтовници, били определени следните цени: 100 ф.ст. в нова валута за всеки мъжки скалп от 12 години нагоре, 105 ф.ст. за мъжки пленник, 50 ф.ст. за уловена жена или дете, 50 ф.ст. за скалп на жена или дете! След няколко десетилетия колониалната система отмъстила на потомците на набожните *отци-поклонници*, които вече на свой ред станали бунтовници. Под английско подбуждателство и с английски пари те били *избити с томаха*. Британският парламент

обявил кръвожадните кучета и скалпирането за „средства, които бог и природата дали в неговата ръка”.

Колониалната система подсилвала като в парник узряването на търговията и мореплаването. „Дружествата Монополия” (Лутер) били мощни лостове за концентрация на капитала. Колонията осигурявала за избуяващите манифактури пазар и чрез монопола на този пазар — ускорявал натрупването. Съкровището, плячкосано във Европа направо с грабеж, поробване и разбойничество, се стичало в метрополията и там се превръщало в капитал. Холандия, която първа напълно развила колониалната система, в 1648 г. вече се намирала във фокуса на своето търговско могъщество. Тя имала

«почти изключително господство в западно-индийската търговия и в съобщенията между европейския югозапад и североизток. Нейното риболовство, флот, мануфактури надминавали тези на всяка друга страна. Капиталите на републиката били може би по-значителни от тези на цялата останала Европа.»^{***}

[^{***} Гюлих, "Историческо описание на търговията, промишлеността и земеделието в най-важните търговски държави на нашето време." Geschichtliche Darstellung etc., Йена, 1830 г., том I, стр. 371.]

Гюлих забравя да добави: холандските народни маси още през 1648 г. вече били поизхабени от труд, по-обеднели и по-брутално потиснати отколкото тези на цяла останала Европа.

В днешно време индустриалната хегемония води със себе си и търговска хегемония. Напротив, през същинския мануфактурен период търговската хегемония давала индустриално предимство. Оттук и преобладаващата роля, която е играла тогава колониалната система. Тя е била „чуждият бог”, който застанал на олтара наред със старите идоли на Европа и един прекрасен ден ги сгромолясал с един замах. Тя провъзгласила забогатяването за крайна и единствена цел на човечеството.

Системата на обществения кредит, т.е. на държавните дългове, чи-

то зародиши откриваме още в средните векове в Генуа и Венеция, завладяла през манифактурния период цяла Европа. Колониалната система със своята морска търговия и със своите търговски войни ѝ послужила като парник. Затова тя най-напред се затвърдила в Холандия. Държавният дълг, т.е. отчуждаването на държавата — била тя деспотична, конституционна или републиканска, — слага своя отпечатък върху капиталистическата ера. Единствената част от така нареченото национално богатство, която действително влиза в общото владение на модерните народи, е — техният държавен дълг. ***243а** Поради това напълно последователна е модерната доктрина, че един народ става толкова по-богат, колкото повече затъва в дългове. Общественият кредит става верую на капитала. И от появата на държавния дълг — на мястото на прегрешението спрямо светия дух (а за това прегрешение прошка няма) застава изневярата към държавния дълг.

Общественият дълг става един от най-енергичните лостове на първоначалното натрупване. Като с магическа пръчка той надарява непроизводствените пари с производителя сила и по този начин ги превръща в капитал, без да има нужда за тази цел те да се излагат на опасности и затруднения, които са неразделно свързани с влагането на пари в индустрия и дори в лихварство. Държавните кредитори всъщност не дават нищо, защото дадената в заем сума се превръща в лесно прехвърлими обществени облигации, които продължават да функционират в техни ръце — точно както ако бяха също такава сума пари в брой. Но и независимо от създадената по този начин класа от празноскитащи рентиери и от импровизираното богатство на финансистите, играещи роля на посредници между правителство и нация, както и независимо от богатството на закупачите на данъци, търговците, частните фабриканти, които прибират хубав дял от всеки заем като капитал, който им е паднал от небето — държавният дълг високо развил акционерните дружества, търговията с всевъзможни ценни книжа, ажиотажа, с една дума: борсовата игра и модерната банкок-

рация.

Нагиздените с национални титли големи банки още от самото си раждане били само дружества на частни спекуланти, които идвали в помощ на правителствата и благодарение на получените привилегии били в състояние да им авансират пари. Поради това за натрупването на държавния дълг няма по-безпогрешно мерило от постепенното покачване на акциите на тези банки, пълното разгръщане на които датира от основаването на Английската банка (1694 г.). Тя започнала с това, че заемала на правителството пари под 8% лихва; същевременно парламентът я упълномощил да сече пари от същия този капитал, като още веднаж го заемала на публиката във форма на банкноти. С тях тя имала право да сконтира полици, да дава заеми срещу стоки и да купува благородни метали. Не минало много време и тези фабрикувани от самата нея кредитни пари станали монетата, с която Английската банка давала заеми на държавата и плащала за сметка на държавата лихви на обществения дълг. Не стига, че тя давала с едната ръка, за да взема с другата много повече: но даже когато получавала, тя си оставала вечен кредитор на нацията до последната дадена стотинка. Малко по малко тя станала неизбежен резервоар на метални съкровища на страната и гравитационният център на целия търговски кредит. По същото време, когато в Англия престанали да изгарят вещици, там почнали да бесят фалшификатори на банкноти. Какъв ефект е произвело на съвременниците тази ненадейна появя на това котило от банкократи, финансисти, рентиери, посредници, спекуланти, борсови вълци — това ни доказват съчиненията от това време, напр. съчиненията на Болингброк.* **2436**

[* **2436** „Ако днес татарите биха нахлули в Европа, щеше да бъде мъчно да им се обясни какво нещо е нашият финансист.“ *Монтескьо*, *Esprit des lois*, том IV, стр. 33, изд. Лондон, 1767 г.]

Заедно с държавните дългове възникнала една интернационална кредитна система, която често крие един от източниците на първоначалното натрупване у един или друг народ. Така, гнусотиите на вене-

цианската система за грабеж образуват прикрита основа на капиталистическото богатство на Холандия, на която западащата Венеция давала в заем големи парични суми. Същото е между Холандия и Англия. Още в началото на XVIII век мануфактурите на Холандия вече били далеч задминати и тя престанала да бъде господстваща търговска и индустриална нация. Затова между 1701 г. и 1776 г. една от нейните главни сделки става даването на грамадни капитали в заем, особено на нейния мощен конкурент Англия. Нещо подобно става сега между Англия и Съединените щати. Не един капитал, който днес се появява в Съединените щати без акт за раждане, е едва вчера капитализирана в Англия детска кръв.

Тъй като държавният дълг се опира на държавните приходи, които трябва да покриват годишните лихви и други платежи, модерната данъчна система станала исторически необходимо допълнение на системата на националните заеми. Те дават възможност на правителството да покрива извънредни разноски, но това да не бъде веднага усетено от данъкоплатците — ала впоследствие те все пак изискват покачване на данъците. От друга страна покачването на данъците, причинено от натрупване на последователно сключени дългове, принуждава правителството при нови извънредни разходи постоянно да сключва нови заеми. Модерната фискална система, чиято основна ос са данъците върху предметите от първа необходимост (значи — тяхното поскъпване), по този начин носи в самата себе си зародиш на автоматична прогресия. Извънмерното данъчно облагане не е случайно явление, а по-скоро принцип. Затова в Холандия, където тази система е най-напред въведена, големият патриот Де Вит я възхвалил в своите Максими като най-добрата система, за да стане наемният работник покорен, скромнен, трудолюбив и... претоварен с работа. Но тук нас ни занимава не толкова разрушителното влияние, което тази система оказва върху положението на наемния работник, колкото зависещата от нея насилствена експроприация на селянина, занаятчията, накъсо — на всички съставни части на дребнобуржоазната

класа. По това няма две мнения — дори между буржоазните икономисти. Нейното експроприращо действие още повече се усилва с протекционистичната система, която е една от нейните интегрални части.

Голямата роля, която общественият дълг и съответната му фискална система играят при капитализацията на богатството и при експроприацията на масите, въвела в заблуда много писатели като Кобет, Дъблди и други, които неправилно търсят в тях основната причина за мизерията на модерните народи.

Протекционистичната система била изкуствено средство за фабрикуване на фабриканти, за експроприране на независими работници, за капитализиране на националните средства за производство и за живот, за насилствено скъсяване на прехода от старовремския начин на производство към модерния. Европейските държави се натискали за патента на това изобретение и, веднаж постъпили на служба у капиталистите, те оплячкосали с данъци не само своя народ: косвено — чрез защитни мита, и пряко — чрез експортни премии и т.н. В зависимите съседни страни насилствено била изкоренена всяка индустрия, както напр. направила Англия с ирландската вълнена мануфактура. На европейския континент този процес, по примера на Колбер, бил още по-опростен. Първоначалният капитал на индустриалците тук отчасти произтича направо от държавното съкровище.

«Защо — провиква се Мирабо — да търсим толкова далече причината за мануфактурното процъфтяване на Саксония преди Седемгодишната война? 180 милиона държавен дълг!» ***244**

[*244 „Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'eclat manufacturier de la Saxe avant la guerre 1 Cent quatre vingt millions de dettes faites par les souverains l” (Мирабо, De la Monarchie Prussienne, том VI, стр. 101)]

Колониалната система, държавните дългове, данъчното бреме, протекцията, търговските войни и т.н. — тези рожби на същинския мануфактурен период — набъбват в гигантски размери през детския пери-

од на едрата индустрия. Раждането на последната празнуват с грамадно иродско похищение на деца. Както кралският флот, така и фабриките попълват своя набор чрез натиск. Колкото и безучастен да е сър Ф. М. Идън към ужасите при експроприирането на земята на селското население от последната третина на XV век до негово време, края на XVIII век, колкото и самодоволно да хвали той този процес, „необходим“, за да се установи капиталистическо земеделие и „правилно съотношение между ниви и пасища“ — той все пак не проявява същото икономическо разбиране за необходимостта от похищение и заробване на деца, за да може мануфактурното производство да бъде превърнато във фабрично, и за установяване на правилното съотношение между капитал и работна сила. Той казва:

«Може би си струва публиката да се замисли над това дали такава манифактура, която е принудена — за да може успешно да функционира — да обира от работническите домове и котеджи бедни деца, които, сменяни на групи, се пребиват от работа през по-голямата част от нощта и са лишавани от почивка; такава манифактура, която освен това така наблъсква купища хора от двата пола и от разни възрасти, с различни наклонности, че заразата на примера неизбежно води към разпуснатост и разврат — дали такава манифактура може да увеличи сумата на националното и индивидуално щастие?»* **245** „В Дербишайр, Нотингемшайр и особено в Ленкшайр — казва Фийлдън — наскоро изнамерени машини били въведени в ония големи фабрики, разположени край такива реки, които могат да движат водно колело. Изведнаж в тези места, отдалечени от градовете, се появила нужда от хиляди работни ръце; и особено Ленкшайр, дотогава сравнително рядко населен, сега имал нужда преди всичко от население. Най-напред били подложени на реквизиция малките пъргави пръстчета. Изведнаж възникнал навикът да се доставят чираци (!) от различни енорийски *Трудови домове* в Лондон, Бирмингам и другаде. По такъв начин много, много хиляди от тези мънички, безпомощни създания от 7 до 13 или 14 години били експедирани на север. За господаря (т.е. крадеца на деца) станало навик да облича и храни своите чираци и да ги подслонява в един „чирашки дом“ близо до фабриката. За надзираване на техния труд поставили надзиратели. Тези душевадници

на роби имали интерес до крайност да утрепват децата от работа — защото тяхната заплата била в зависимост от количеството продукт, което можело да бъде изцедено от едно дете. Жестокостта била естествената последица... В много фабрични окръзи, особено в Ленкшир, тези безобидни и безрадостни създания, дадени на консигнация на фабрикантите, били подлагани на сърцераздирателни мъчения. С прекомерен труд ги измъчвали до смърт... биели ги с камшици, оковавали ги във вериги и ги мъчели с най-изискана, рафинирана жестокост: в много случаи ги изгладнявали до кожа и кости, но камшикът все още ги карал да работят... В някои случаи дори били докарвани до самоубийство!... Красивите и романтични долини на Дербишайр, Нотингамшайр и Ленкшайр, скрити от погледите на обществото, станали скрити места на ужасни мъчения — често пъти на убийства!... Печалбите на фабрикантите били грамадни. Това само изостряло техния вълчи апетит. Те въвели „нощна смяна“, т.е. след като изтощавали една група работни ръце с дневен труд, те държали готова група за нощна работа; дневната група лягала на постелките, току-що опразнени от нощната смяна, и обратно. В Ленкшайр между народа се говори, че постелките никога не изстивали.»*246

[*246 Джон Фийлдън, *The Curse of the Factory System*, стр. 5, 6. За първоначалните безобразия на фабричната система виж: Д-р Ейкън, (1795), *Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester*, стр. 219, и Джисбърн, *Enquiry into the duties of men*, 1795 г., том II — Тъй като парната машина е присадила фабриките от селските водопади чак сред градовете, „готовите да се въздържат“ капиталисти вече намирали под ръка детски материал без насилствен приток на роби от трудовите домове. Когато сър Р. Пийл (баща на „министъра на благовидността“) внесъл в 1815 г. своя законопроект в защита на децата, Ф. Хофнър (светило на Комитета за търговията със злато на кълчета и интимен приятел на Рикардо) заявил в Камарата на общините: „Установено е, че заедно с имота на един фалирал била обявена и продадена на публичен търг една тайфа фабрични деца — ако може да се употреби този израз — като част от неговия имот. Преди две години (в 1813 г.) един отвратителен случай бил разгледан от Съда на Кралската пейка. Относно група момчета. Една лондонска енория ги дала на един фабрикант, той от своя страна ги прехвърлил на друг. Най-сетне човечни хора ги открили абсолютно изнемощели от глад. Друг случай, още по-възмутителен, той узнал като член на парламентарната следствена комисия. Преди не много години

една лондонска енория и един ленкшайрски фабрикант сключили договор, в който уговорили, че той се задължавал на всеки 20 здрави деца да взема по един идиот.“]

С развитие на капиталистическото производство през време на манифактурния период общественото мнение на Европа загубило последните остатъци от чувството за срам и съвест. Нациите цинично се хвалели с всяка подлост, която била средство за натрупване на капитал. Прочетете напр. наивните търговски летописи на филистера А. Ендерсън. В тях като тържество на английската държавна мъдрост се разтръбява, че Англия при Утрехтския мир с договор за *търговията с роби* изнудила от испанците привилегия да се занимава с търговия с негри — която тя досега вършела само между Африка и английска Западна Индия — вече и между Африка и испанска Америка. Англия получила право до 1743 г. да снабдява испанска Америка с по 4800 негри годишно. Това послужило и като официално прикритие за британската контрабанда. Ливърпул пораснал на основата на търговията с роби. Тя е неговият метод на първоначално натрупване. И до ден днешен „почтените хора“ на Ливърпул си остават пиндари на търговията с роби, която — сравни цитираното по-горе съчинение на д-р Ейкън от 1795 г. — „засилва търговската предприемчивост до страст, възпитава славни моряци и докарва луди пари“. В Ливърпул в 1730 г. с търговия с роби били заети 15 кораба, в 1751 г. — 53, в 1760 г. — 74, в 1770 г. — 96 и в 1792 г. — 132.

Като въвела в Англия робството над децата, памучната индустрия в същото време дала тласък за превръщането на по-рано малко или много патриархалното робовладелско стопанство в Съединените щати — в търговска система на експлоатация. Изобщо, за скритото робство на европейските наемни работници било необходимо като пиедестал неприкритото робството в Новия свят. ***247**

[*247 През 1790 г. в английската Западна Индия се падали по 10 роби на един свободен човек, във френската — по 14 на 1, в холандската — по 23 на 1. (Хенри Браухам, *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*

(Единбург — Моск. ред.], 1803 г., том II, стр. 74)]

Толкова труд е бил нужен, за да бъдат родени „вечните природни закони“ на капиталистическия начин на производство, за да бъде извършен процесът на отделяне на работниците от условията на труда, за да се превърнат на единия полюс обществените средства за производство и за живот в капитал, а на противоположния полюс — народната маса в наемни работници, в „свободни“ „работещи бедни“ — този шедевър на модерната история. ***248** Ако парите, според Ожиè, се раждат „с природни кървави петна на едната буза“, ***249** то при капитала от самото му раждане капе кръв и мръсотия от всичките му пори от главата до петите. ***250**

[*249 *Мари Ожие, Du Credit Public*]

[*250 „Капиталът — казва *сътрудник на „Квартърли ривю“* — избягва смутове и кавги и по своята природа е боязлив. Това е много вярно, но все пак то не е цялата истина. Капиталът се ужасява от отсъствието на печалба или от твърде малка печалба, както природата — от празното пространство. При съответна печалба капиталът става смел. При сигурни 10% той вече може да бъде употребен навсякъде; при 20% той се оживява; при 50% той става безумно смел; за 100% той погазва с краката си всички човешки закони; при 300% няма престъпление, на което той да не се реши — дори с риск да увисне на бесилката. Ако смутовете и кавгите принасят печалба, той ще ги подбужда. Доказателство: контрабандата и търговията с роби.“ (Т. Дж. Дънинг, Trade-Unions etq., стр. 36)]

(горе)

7. Историческата тенденция на капиталистическото натрупване

Към какво се свежда първоначалното натрупване на капитала, т.е. неговият исторически генезис? Доколкото тя не е непосредствено превръщане на робите и крепостните в наемни работници, значи доколкото не е проста промяна на формата, тя означава само експроприацията на непосредствения производител, т.е. разпадането на онази частна собственост, основана на собствен труд.

Частната собственост, като противоположност на обществената, на колективната собственост, съществува само там, където средствата на труда и външните условия на труда принадлежат на частни лица. Но според това дали тези частни лица са работници или неработници — и частната собственост има различен характер. Безкрайните нюанси, които тя има на пръв поглед, отразяват само междинни състояния, които лежат между тези две крайности.

Частната собственост на работника върху неговите средства за производство е основата на дребното производство, а дребното производство е необходимо условие за развитие на общественото производство и на свободната индивидуалност на самия работник. Наистина, този начин на производство съществува и в рамките на робството, на крепостничеството и на други отношения на зависимост. Но той процъфтява, развива цялата своя енергия, завоюва адекватната си класическа форма само там, където работникът е свободен частен собственик на своите, контролирани от самия него трудови условия: селянинът — на земята, която обработва, занаятчията — на инструмента, който той владее като виртуоз.

Този начин на производство предполага раздробяване на земята и на другите средства за производство. Той изключва както концентрацията на последните, тъй и кооперацията, разделението на труда вътре в един и същ производствен процес, общественото владение и регулиране на природата, свободното развитие на обществените производителни сили. Той е съвместим само с тесните саморасли граници на производството и обществото. Да иска човек да го увековечи — това би значило, както с право казва Пекьор, „да се узакони всеобщата посредственост“. На известно стъпало той сам поражда материалните средства за своето унищожение. От този момент в утробата на обществото се раздвижват сили и страсти, които се чувствуват сковани от него. Той трябва да бъде унищожен и бива унищожен. Неговото унищожаване, превръщането на индивидуалните и разпръснати средства за производство в обществено концентрирани,

значи превръщането на лилипутската собственост на мнозина в едра собственост на малцина, т.е. експроприирането на земята, на средствата за живот и на работните инструменти на широките народни маси — тая ужасна и трудна експроприация на народната маса образува предисторията на капитала. Тя обхваща цял ред насилнически методи, от които ние прегледахме само епохалните, като методи на първоначално натрупване на капитала. Експроприирането на непосредствените производители се извършва с най-безпощаден вандализъм и под нагона на най-подли, най-мръсни, най-дребнаво злобни страсти. Частната собственост, придобита със собствен труд и основана, тъй да се каже, на срастването на отделния, независимия трудов индивид с неговите трудови условия, се измества от капиталистическата частна собственост, която почива на експлоатацията на чужд, но привидно свободен труд. ***251**

[*251 „Ние се намираме в положение, което е съвсем ново за обществото... ние се стремим да отделим всеки вид собственост от всеки вид труд.“ (Симонди, *Nouveaux Principes de l'Economie Politique*, том II, стр. 434)]

Щом като този преобразователен процес достатъчно разложи в дълбочина и ширина старото общество, щом работниците бъдат превърнати в пролетарии, а условията за техния труд — в капитал, щом като капиталистическият начин на производство застане на крака — по-нататъшното обобществяване на труда и по-нататъшното превръщане на земята и на другите средства за производство в обществено експлоатирани, значи в общи средства за производство, а оттук и по-нататъшната експроприация на частните собственици, придобива нова форма. Сега подлежи на експроприация не вече самостоятелно стопанисващият работник, а капиталистът, който експлоатира много работници.

Тази експроприация се извършва в хода на закони, типични за самото капиталистическо производство, по пътя на централизацията на капиталите. Един капиталист убива мнозина капиталисти. Ръка за ръка с тази централизация или експроприация на много капиталисти от

малцина се развива в постоянно нарастваща степен кооперативната форма на процеса на труда, съзнателното техническо приложение на науката, планомерната експлоатация на земята, превръщането на средствата на труда в такива, които могат да се употребят само задружно, икономизирането на всички средства за производство чрез тяхната употреба като производствени средства на комбиниран, обществен труд, вплитането на всички народи в мрежата на световния пазар, а с това и интернационалният характер на капиталистическия режим. С постоянното намаляване броя на капиталистическите магнати, които узурпират и монополизират всички предимства на този преустройствен процес, расте мизерията, потисничеството, поробването, израждането, експлоатацията, но също така и възмущението на постоянно нарастващата работническа класа, обучавана, обединявана и организирана от самия механизъм на капиталистическия производствен процес. Монополът на капитала става окови за този начин на производство, който е стигнал до разцвет заедно с него и под неговия покрив. Централизацията на средствата за производство и обобществяването на труда достигат до точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя бива пръсната. Удря часът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприирани.

Капиталистическият начин на присвояване, който произтича от капиталистическия начин на производство, а значи и капиталистическата частна собственост, е първото отрицание на индивидуалната частна собственост, *основана на собствен труд*. Но капиталистическото производство създава *с необходимостта на природен процес* своето собствено отрицание. Това е *отрицание на отрицанието*. То наново възстановява не частната собственост, а индивидуалната собственост въз основа на придобивката на капиталистическата ера: на кооперацията и общото владение на земята и на произведените от самия труд средства за производство.

Естествено, превръщането на основаната на собствения труд на ин-

дивидите разпокъсана частна собственост в капиталистическа е несравнено по-бавен, по-корав и по-тежък процес, отколкото превръщането на капиталистическата собственост, която вече действително се основава на общественения процес на производство, в обществена собственост. В първия случай имаме експроприиране на народните маси от малцина узурпатори, а във втория — експроприиране на малцина узурпатори от народните маси.*252

[*252 „Прогресът на индустрията, на който буржоазията е безволен и непротиводействащ носител, заменя изолираността на работниците поради конкуренцията — с тяхното революционно обединяване. Така че с развитие на едрата индустрия изпод краката на буржоазията се изтегля самата основа, върху която тя произвежда и си присвоява продуктите. Тя преди всичко произвежда своите собствени гробокопачи. Нейната гибел и победата на пролетариата са еднакво неизбежни... От всички класи, които в днешно време противостоят на буржоазията, само пролетариатът е действително революционна класа. Останалите класи се разкапват и пропадат с възхода на едрата индустрия, а пролетариатът е нейният кръвен продукт. Средните съсловия — дребният индустриалец, дребният търговец, занаятчията, селянинът — те всички се борят против буржоазията, за да спасят от гибел своето съществуване като средни съсловия... те са реакционни, защото се мъчат да завъртят назад колелото на историята.” (Маркс и Енгелс, Manifest der Kommunistischen Partei, Лондон, 1848 г., стр. 9, 11)]

(горе)

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ПЕТА

СЪВРЕМЕННАТА ТЕОРИЯ НА КОЛОНИЗАЦИЯТА* 253

[* 253 Тук става въпрос за действителни колонии, за девствена земя, колонизирана от свободни преселници. От икономическа гледна точка Съединените щати са все още европейска колония. Впрочем, тук спадат и такива стари поселения, в които отмяната на робството напълно е преобразило условията.]

Политическата икономия смесва принципно два твърде различни вида частна собственост, от които единият почива върху собствения труд на производителя, а другият върху експлоатацията на чужд труд.

Тя забравя, че последният вид е не само пълна противоположност на първата, но и израства върху нейния гроб.

В Западна Европа, отечеството на политическата икономия, процесът на първоначалното натрупване е малко или много завършено. Тук капиталистическият режим или направо си е подчинил цялото национално производство, или пък — където икономическите условия са още недоразвити — той поне косвено контролира все още съществуващите наред с него западащи обществени слоеве, които принадлежат на остарелия начин на производство. Колкото по-силно крещат фактите против идеологията на икономиста, с толкова по-страхливо усърдие и толкова по-умилително прилага той върху този готов свят на капитала правните и собственически представи на предкапиталистическия свят.

Другояче стои работата в колониите. Там капиталистическият режим се натъква навсякъде на пречки в лицето на производителя, който като притежател на своите собствени трудови условия със своя труд обогатява себе си, а не капиталиста. Противоречието между тези две диаметрално противоположни икономически системи тук действа в открито противоборство. Там където капиталистът има зад гърба си силата на своята метрополия, той се старае насилствено да разчисти от своя път почиващия на собствен труд начин на производство и присвояване. Същата заинтересованост, която в метрополията подбужда сикофанта на капитала, икономиста, теоретически да обяви капиталистическия начин на производство за негова пълна противоположност, същата тая заинтересованост тук го кара „чистосърдечно да си каже всичко” и високо да прокламира противоречието между тези два начина на производство. За тази цел той изтъква, че развитието на обществената производителна сила на труда — кооперацията, разделението на труда, прилагането на машини в големи размери и пр. — е невъзможно без експроприацията на работниците и съответното превръщане на техниите средства за производство в капитал. В интерес на тъй нареченото национално богатство той търси

изкуствени средства за създаване на беднотия сред народа. Неговата апологетична броня тук се разпада къс по къс, като крехка прахан. Голямата заслуга на Е. Г. Уейкфийлд не е, че той е открил нещо ново за колониите, ***254** а че в колониите е открил истината за капиталистическите условия на метрополията. Както протекционистичната система в своите зачатъци ***255** целѝ фабрикуване на капиталисти в метрополията, тъй и колонизационната теория на Уейкфийлд, която Англия известно време искала да прокара по законодателен път, целѝ фабрикуване на наемни работници в колониите. Именно това той нарича „*систематична колонизация*”.

Най-напред Уейкфийлд открил в колониите, че притежаването на пари, на средства за живот, на машини и други средства за производство още не прави човека капиталист, ако липсва допълнението към всичко това, наемният работник, другият човек, който е принуден доброволно да продава сам себе си. Той открил, че капиталът не е вещ, а изразено чрез вещи обществено отношение между отделни хора. ***256** Господин Пийл, хленчи той, взел със себе си от Англия за Свейн-ривър в Нова Холандия средства за живот и за производство на стойност 50 000 ф.ст. Но г. Пийл бил толкова предвидлив, че освен това взел със себе си и 3000 души от работническата класа, мъже, жени и деца. Но като пристигнал на местоназначението, „г. Пийл останал без слуга, който да му приготви леглото или да му донесе вода от реката.“ ***257** Горкият г. Пийл, който всичко предвидил, но забравил да експортира и английските производствени отношения на *Лебедовия бряг [Свейн-ривър]*!

За разбиране на следващите открития на Уейкфийлд — две предварителни забележки. Ние знаем, че средствата за производство и за живот, като собственост на непосредствения производител, не са капитал. Те стават капитал само при условия, при които те същевременно служат и като средства за експлоатация на работници, и за

господство над тях. Но в главата на икономиста тази тяхна капиталистическа душа е така интимно венчана с тяхната веществена субстанция, че той във всички случаи ги нарича капитал, дори когато те са точно обратното. Така е у Уейкфийлд. По-нататък: разпокъсването на средствата за производство, като индивидуална собственост на множество независими един от друг, самостоятелно стопанисващи работници, той нарича равно поделение на капитала. Икономистът в това отношение прилича на феодалния юрист. И последният на чисто парични отношения е лепил феодални юридически етикети.

«Ако — казва Уейкфийлд — капиталът се поделеше по равно между всички членове на обществото, нито един човек нямаше да има интерес да натрупва повече капитал, отколкото може сам да употреби със своите собствени ръце. До известна степен такъв е случаят в някои нови американски колонии, където страстта към поземлена собственост пречи на съществуването на класа от наемни работници.» [*258](#)

Следователно, докато работникът може да натрупва за самия себе си — а той го може докогато остава собственик на своите средства за производство, — капиталистическото натрупване и капиталистическият начин на производство са невъзможни. За тях липсва необходимата им класа от наемни работници. Но по какъв начин е било постигнато в старата Европа експроприирането на трудовите условия на работника и значи по какъв начин са били създадени капиталът и наемният труд? Чрез доста оригинален *Обществен договор*. „Човечеството... е възприело един прост метод за насърчаване на натрупването на капитала“, която, то се знае, още от адамово време му се мержелеела като крайна и единствена цел на неговото съществуване; „то се разделило на собственици на капитал и собственици на труд... това разделяне е било резултат на доброволно разбирателство и комбинация.“ [*259](#) С една дума: *масата на човечеството експроприирала сама себе си в чест на „натрупването на капитала“*. Би трябвало да очакваме, че инстинктът на този самоотвержен фанатизъм би трябвало да си отпусне юздите именно в колониите, тъй ка-

то само там съществуват такива хора и условия, които биха могли да пренесат един *обществен договор* от царството на мечтите в царството на реалността. Но защо тогава „систематичната колонизация“ е противоположна на самораслата колонизация? А това тук:

«съмнително е дали в Северните щати на САЩ една десета част от населението спада към категорията на наемните работници... А в Англия... широката народна маса се състои от наемни работници.»? [*260](#)

Нещо повече, инстинктът на трудещото се човечество за самоекспроприация в чест на капитала е така нищожен, че робството, дори според Уейкфийлд, е единствена саморасла основа на колониалното богатство. Неговата систематична колонизация е просто *от немай къде*, тъй като тя, ще не ще, има работа със свободни хора, а не с роби.

«Първите испански заселници в Сан-Доминго не получават никакви работници от Испания. Но без работници (т.е. без робство) капиталът би загинал или поне би се свил до такива дребни размери, при които всеки индивид може да го употреби. Това наистина се извършило в последната основана от англичаните колония, където голям капитал във вид на семена, добитък и инструменти пропаднал поради липса на наемни работници и където нито един колонист не притежава повече капитал, отколкото може да употреби.» [*261](#)

Ние видяхме: експроприирането на земята на народните маси е основата на капиталистическия начин на производство. Напротив, същността на една свободна колония се състои в това, че масата на земята е още народна собственост и поради това всеки заселник може да превърне част от нея в своя частна собственост и в свои индивидуални средства за производство без да пречи на по-късните заселници да извършват същата операция. [*262](#) Това е тайната както за процъфтяване на колониите, така и за язвата, която ги разяжда — тяхната съпротива против заселването на капитала.

«Там където земята е твърде евтина и всички хора са свободни, където всеки, който пожелае, може да получи парче земя за себе си — там не само трудът е твърде скъп (относно частта за работника от целия му продукт), но е голяма и мъчнотията да се получи комбиниран труд на каквато и да е цена.»*263

[*263 Пак там, том I, стр. 247]

Тъй като в колониите още не съществува отделяне на работника от условията на труд и от техния корен — земята, или съществува само частично, или пък на твърде ограничено пространство — още не съществува и отделяне на земеделието от индустрията, нито унищожение на селската домашна индустрия, а в такъв случай откъде ще се вземе вътрешният пазар за капитала?

«Нито една част от населението на Америка не е изключително земеделска, с изключение на робите и техните господари, които комбинират капитал и труд за едри предприятия. Свободните американци, които сами обработват земята, се занимават освен това и с много други работи. Някои превозни средства и сечива, които те употребяват, обикновено са изготвени от самите тях. Често сами строят своите къщи и сами карат продукти от своята собствена индустрия на най-отдалечени пазари. Те са предачи и тъкачи, фабрикуват масло и свещи, обувки и дрехи за свое собствено потребление. В Америка земеделието често е странично занятие на ковача, на воденичаря или на търговеца.»*264

[*264 Е. Г. Уейкфийлд, England and America, том I, стр. 21, 22]

Между такива чудаци къде остава поле за проява на „въздържанието“ на капиталиста?

Голямата прелест на капиталистическото производство се състои в това, че то не само постоянно възпроизвежда наемния работник, но и, съответно натрупването на капитала, винаги произвежда относителна пренаселеност от наемни работници. По този начин законът за търсенето и предлагането на труд се държи в правилни релси, колебанията на работната заплата се включват в граници, удобни за ка-

питалистическата експлоатация, и накрая — гарантира се толкова необходимата социална зависимост на работника от капиталиста, онова абсолютно отношение на зависимост, което у дома си, в метрополията, икономистът най-устато може да извърти в свободно договорно отношение между купувач и продавач, между еднакво независими стокoprитежатели, притежатели на стоката-капитал и на стоката-труд. Но в колониите тая прекрасна илюзия е изцяло раздрана. Абсолютното население тук расте много по-бързо отколкото в метрополията, тъй като много работници се появяват на света вече възрастни — и въпреки това трудовият пазар е винаги недостатъчно пълен. Законът за търсенето и предлагането на труд се проваля. От една страна старият свят постоянно хвърля все нов капитал, който ламти за експлоатация и чувствава потребност от въздържание; от друга страна редовното възпроизвеждане на наемни работници среща най-опърничави и отчасти непреодолими пречки. Какво ти произвеждане на превесен брой наемни работници в сравнение с натрупването на капитала! Днешният наемен работник утре става независим, самостоятелно стопанисващ селянин или занаятчия. Той изчезва от трудовия пазар — само че не влиза в трудовия дом. Това постоянно превръщане на наемните работници в независими производители, които работят за себе си вместо за капитала и обогатяват себе си вместо господин капиталиста, оказва от своя страна много вредно обратно влияние върху състоянието на трудовия пазар. Не само че степента на експлоатация на наемния работник остава неприлично ниска, но на това отгоре той губи, заедно с отношението на зависимост, и чувството на зависимост от „въздържания“ се капиталист. Оттук произтичат всички ония неуредици, които тъй хрисимо, тъй сладкодумно и тъй трогателно описва нашият Е. Г. Уейкфийлд.

Притокът на наемен труд — оплаква се той — не е нито постоянен, нито равномерен, нито достатъчен. Той „винаги е не само твърде малък, но и несигурен.“ [*265](#)

«Макар че продуктът, който трябва да бъде поделен между работник и

капиталист, е голям, работникът взема толкова голяма част, че скоро сам става капиталист... Но само малцина могат да натрупат големи богатства — дори ако живеят необикновено дълго.» [*266](#)

Работниците чисто и просто не позволяват на капиталиста да се въздържа от заплащането на по-голямата част от техния труд! На него нищо не му помага и ако се изхитри да внесе от Европа, заедно със своя капитал, и свои собствени работници.

«Те скоро престават да бъдат наемни работници, скоро се превръщат в независими селяни или дори в конкуренти на своите стари господари на самия работен пазар.» [*267](#)

Какъв ужас! Добрият капиталист сам, със своите собствени хубави парички, е докарал от Европа своите собствени живи конкуренти! Това е вече връх на всичко! Не е чудно, че Уекфилд се оплаква от липса на отношение на зависимост и на чувство на зависимост у наемните работници в колониите.

«Поради високите работни заплати — казва неговият ученик Меривейл — в колониите съществува страстна потребност от по-евтин и по-подчинен труд, от такава класа, на която капиталистът да може да диктува условията, вместо да му ги диктува тя... В старите цивилизовани страни работникът, макар и свободен, по силата на природните закони е зависим от капиталиста, а в колониите тази зависимост трябва да бъде създадена чрез изкуствени средства.» [*268](#)

Но каква е според Уейкфийлд последицата от тази неуредица в колониите? Една „варварска система на разпиляване“ на производителите и на националното богатство. [*269](#) Раздробяването на средствата за производство между безброй самостоятелно стопанисващи собственици унищожават, заедно с централизацията на капитала, още и всяка основа на комбинирания труд. Всяко дългосрочно предприятие, което се разпростира на дълги години и изисква авансиране на основен капитал, се натъква на пречки при своето осъществяване. В Ев-

ропа капиталът не се колебае ни минута, защото работническата класа образува негова жива принадлежност, която винаги се намира в изобилие и винаги е на разположение. Но в колониалните страни! Уейкфийлд разправя един безкрайно скръбен анекдот. Той беседвал с няколко капиталисти от Канада и от щата Ню-Йорк, където вълните на емиграцията често се запъват и оставят утайка от „надминаващи нужния брой“ работници.

«Нашият капитал — въздиша едно от действащите лица на тази мелодрама, — нашият капитал беше готов за много операции, които изискват до завършването си значителен период от време; но можехме ли ние да почнем такива операции с работници, които, както знаехме, скоро ще ни обърнат гръб? Да бяхме уверени, че ще можем да задържим труда на тези преселници, веднага и с радост щяхме да ги ангажираме, и то на висока цена. Дори въпреки че сме сигурни, че ще ги загубим, ние все пак щяхме да ги ангажираме, ако бяхме сигурни, че ще имаме пресен приток според нашите потребности.» ***270**

След като пищно обрисова контраста между английското капиталистическо земеделие с неговия „комбиниран“ труд и разпръснатото американско селско стопанство, Уейкфийлд изтървава да покаже и опаката страна на медала. Той описва американската народна маса като имотна, независима, предприемчива и относително образована, докато

«английският земеделски работник е *жалък бедняк*, паупер... В коя страна, освен в Северна Америка и в някои нови колонии, заплатата за свободния земеделски труд значително надминава най-необходимите средства за издръжка на работника?... Без съмнение работните коне в Англия — тъй като са ценна собственост — са много по-добре хранени отколкото английският земеделски работник.» ***271**

***271** Пак там, том 1, стр. 47, 246]

Но това няма значение, защото националното богатство по самата си природа се съизмерва с народната мизерия.

Но как да се изцерят колониите от тази антикапиталистична язва? Ако цялата земя с един замах бъде превърната от народна собственост в частна, наистина злото ще бъде унищожено из корен, но заедно с него — и колонията. Майсторлъкът е с един куршум да убиеш два заека. Трябва с правителствена наредба да се определи на девствената земя изкуствена цена, независима от закона за търсенето и предлагането, която да принуди преселника да работи по-продължително време като наеман работник, докато спечели достатъчно пари, за да купи земя ***272** и се превърне в независим селянин. Фондът, който ще се стича от продажбата на земя по цена, относително равносилна на забрана за наемния работник [да купува земя], значи паричният фонд, изстискан от работната заплата, нарушавайки свещения закон „търсене-предлагане“, правителството трябва от своя страна да го приложи, като внесе голтаци от Европа в колониите в същата степен, в която този фонд расте, и така да поддържа пълен пазара за наемни работници за господин капиталиста. При тези условия *„всичко ще бъде най-добро в тоя най-хубав от всички възможни светове“* [афоризъм от повестта "Кандид" на Волтер]. Това е голямата тайна на „систематичната колонизация“.

«Според този план — триумфално се провиква Уейкфийлд — притокът на труда непременно ще бъде постоянен и редовен; защото, първо, тъй като нито един работник не ще бъде в състояние да придобие земя, докато не е работил за пари, всички преселени работници, като работят комбинирано за заплата, ще произведат за своя господар капитал за използване на още по-голям брой работници; второ, всеки, който окачи на пирона наемния труд и стане земеприжател, именно чрез купуване на земя, ще осигури фонд за пренасяне на пресни работни сили в колониите.» ***273**

Естествено, наложената от държавата цена на земята трябва да бъде „достатъчна“, т.е. толкова висока, „че да пречи на работниците да стават независими селяни, докато не дойдат други, които да заемат тяхното място на пазара на наемния труд.“ ***274** Тази „достатъчна

цена на земята” е само евфемичен описателен израз за онази откупна сума, която работникът плаща на капиталиста за позволеното да се оттегли от пазара на наемния труд и да отиде на село. Той трябва най-напред да създаде „капитал” за господин капиталиста, за да може той да експлоатира повече работници, а после — да докара на трудовия пазар „заместници”, които правителството на негови разноси експедира през морето за бившия му господин капиталист.

Крайно характерно е, че английското правителство в продължение на много години е прилагало този метод на „първоначално натрупване”, предписан от г. Уейкфийлд специално за приложение в колониалните страни. Естествено, фиаското е толкова позорно, както и фиаското на банковия закон на Пийл. Резултатът е само, че потокът на емиграцията бил отклонен от английските колонии към Съединените щати. През това време напредъкът на капиталистическото производство в Европа, придружен от нарастващ правителствен натиск, направил излишна рецептата на Уейкфийлд. От една страна грамадният и непрекъснат поток от хора, които година след година тръгват към Америка, оставя на пластове утайка в източната част на Съединените щати, защото вълната емиграция от Европа по-бързо изхвърля хората на тамошния трудов пазар, отколкото може да ги измете към Запада другата емиграционна вълна. От друга страна американската гражданска война оставила като своя последица колосален национален дълг и заедно с него — тежко данъчно бреме, поява на най-долна финансова аристокрация, харизване на грамадна част от обществените земи на спекулантски дружества за експлоатация на железници, мини и пр., накъсо — най-бърза централизация на капитала. Така великата република престанала да бъде обетована земя за преселниците-работници. Капиталистическото производство там напредва с гигантски крачки, макар че там спадането на работната заплата и зависимостта на наемния работник още далече не са паднали до нормалното европейско равнище. Тъй шумно порицаваното и от самия Уейкфийлд безсрамно разхищение на необработените колониални

земи, които английското правителство раздавало на безценица на аристократи и капиталисти, заедно с потока от хора, привличан от златните мини, и с конкуренцията, която вносът на английски стоки прави дори и на най-дребния занаятчия — създадо, особено в Австралия, ***275** едно достатъчно „относително излишно население от работници”, така че почти всеки пощенски параход докарва зловещата вест за препълване на австралийския трудов пазар, а проституцията там на места процъфтява също тъй буйно, както и на лондонския Хеймаркет.

Но нас тук не ни занимава положението на колониите. Нас ни интересува само тайната, която политическата икономия на Стария свят е открила в Новия свят и шумно възвестила: капиталистическият начин на производство и натрупване, а значи и капиталистическата частна собственост, определят унищожаването на почиващата на собствен труд частна собственост, т.е. определят експроприацията на работника.

[\(горе\)](#)

[КЪМ ВТОРИ ТОМ НА "КАПИТАЛЪТ"](#)

[КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ](#)

[АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА](#)

(горе в дясната странична лента има абонаментна форма),
когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение

*** БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** в книгоиздаване под името "под линия"

[*2 „Както работните заплати, така и печалбите трябва да се разглеждат като част от готовия продукт.” (*Рамзи, An Essay on the Distribution of Wealth*, стр. 14) „Онзи дял от продукти, който се пада на работника под форма на работна заплата.” (*Дж. Мил, Elements of Political Economy*, превод на Parissot, Париж, 1823 г., стр. 34)]

[*4a „Макар че господарят на манифактурния работник му авансира неговата заплата, това не създава разноси на господаря, тъй като стойността на тези заплати заедно с известна печалба обикновено се възстановява в облагородената стойност на предмета, върху който е бил приложен трудът на работника” (А. Смит, *Wealth of Nations*, книга I, гл. III, том II, стр. 355 — Моск. ред.))]

[*5 „Това е едно особено забележително свойство на производствената консумация. Онова, което се консумира в производството, е капитал и то става капитал чрез потреблението.” (Джеймс Мил, *Elements of Political Economy*, стр. 242) Но Джеймс Мил не е можал да проследи това „особено забележително свойство”.]

[*6 „Наистина, вярно е, че първото въвеждане на дадена манифактура ангажира много бедняци, но те остават бедни, а по-нататъшното съществуване на манифактурата създава още повече бедняци.” („Reasons for a Limited Exportation of Wool”, Лондон, 1677 г., стр. 19) „Сега фермерът безсмислено твърди, че той издържал бедните. В действителност тях ги издържат в мизерия.” („Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions”, Лондон, 1777 г., стр. 31)]

[*9 Джеймс Мил, *Elements of Political Economy*, стр. 238 сл.]

[*10 „Ако цената на труда би се покачила тъй високо, че въпреки прираста на капитал да не може да се вложи повече труд, аз бих казал, че такъв прираст на капитал се консумира непроизводствено.” (Рикардо, *Principles of Political Economy*, стр. 163)]

[*12 „Сръчността на работника е единственото нещо, за което може да се каже, че е напластено и приготвено от по-рано... Натрупването и напластяването на сръчния труд, тази най-важна операция, се извършва — доколкото се отнася до голямата маса работници — без какъвто и да е капитал.” (Ходскин, *Labour Defended against the claims of Capital*, стр. 13 [12 — Моск. ред.])

[*14 Читателят си спомня, че същият капитал пее друга песен при обикновени условия, когато става въпрос да се намали работната заплата. Тогава „майсторите” в един глас заявяват (виж четвърти отдел, бележка 188, стр.

346): „Фабричните работници би трябвало добре да помнят този факт, че техният труд е всъщност долен вид сръчен труд; че никой труд не се усвоява по-леко и сравнено с качеството не се заплаща по-добре, че никой друг труд не може да се намери в толкова кратко време и в таква изобилие чрез краткотрайно обучение дори на най-неопитни. Машините на господаря играят всъщност много по-важна роля в делото на производството отколкото трудът и сръчността на работника, които изискват само шестмесечно обучение и които може да научи всеки селски ратай.”]

[*17] „Работникът иска средства за издръжка, за да живее, шефът иска труд, за да печели.” (Сисмонди, *Nouveaux Principes l'Economie Politique*, стр. 91)]

[*18] Една селски-груба форма на тази крепостническа зависимост съществува в графство Дърхем. То е едно от малкото графства, където условията не осигуряват на арендатора безусловно право на собственост върху земеделските надничари. Минната индустрия дава на последните възможност да избират. Затова арендаторите в това графство — в противовес на общото правило — арендуват само такива земи, в които има котеджи за работници. Наемът на котеджа съставя част от работната заплата. Тези котеджи се наричат „*ратайски къщи*”. Те се дават под наем на работниците при известни феодални задължения по договор, който е наречен „*крепостническа зависимост*“ и напр. задължава работника за времето, през което той сам работи на някое друго място, да праща на работа своята дъщеря и пр. Самият работник се нарича „*крепостник*“. Това отношение показва откъм свършено нова страна и индивидуалната консумация на работника като консумация за капитала или производствена консумация: „Странно е да се наблюдава как дори изпращанията на този *крепостник* спадат към страничните доходи на неговия пресметлив господар... Арендаторът не разрешава никъде наоколо друг нужник освен своя собствен нужник и не търпи в това отношение никакво накърняване на своите права на суверен.” („*Public Health, VII Report, 1864*”, стр. 188)]

[*25] „Капиталът е натрупано богатство, използвано с цел зпечалба.” (Малтус, *Principles etc.*) „Капиталът... се състои от богатство, спестено от дохода и употребено за добиване на печалба.” (Р. Джоунс, *An Introductory Lecture on Political Economy*, Лондон, 1833 г., стр. 16)]

[*26] „Притежателите на принадлеен продукт или капитал.” („*The Source and*

Remedy of the National Difficulties. Едно писмо до Лорд Джон Ръсел”, Лондон, 1821)]

[*28] „Никой от днешните икономисти не може под спестяване да разбира само натрупване на съкровища; а пък независимо от този съкратен и неефикасен начин не можем да си представим друга употреба на този израз, с оглед националното богатство, освен тази, която трябва да следва от различното приложение на спестеното, основано [приложението] на едно действително разграничение между различните видове труд, който се издържа от него.” (*Малтус, Principles etc.*, стр. 38, 39)]

[*28a] Така у Балзак, който толкова основно е изучил всички нюанси на скъперничеството, старият лихвар Гобсек е вече вдетинен, когато започва да си образува съкровище от натрупани стоки.]

[*29] „Натрупване на капитали... прекратяване на размяната... свръхпроизводство.” (*Т. Корбет, An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals*, стр. 14)]

[*30] *Рикардо, Principles etc.*, стр. 163, бележката]

[*36] *А. Смит, Wealth of Nations*, книга II, гл. III [том II, стр. 367 — Моск. ред.]

[*37] Дори Ж. Б. Сей казва: „Спестяванията на богатите стават за сметка на бедните.” „Римският пролетарий е живял почти изцяло за сметка на обществото... Човек би могъл да каже, че модерното общество живее за сметка на пролетариите, от оная част, която то им отнема при заплащане на труда им.” (*Сисмонди, Etudes etc.*, том 1, стр. 24)]

[*38] *Малтус, Principles etc.*, стр. 319, 320]

[*39] „An inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.”, стр. 67]

[*41] *Сениор, Principes fondamentaux de l'Economie Politique*. Превод на Arrivabene, Париж, 1836 г., стр. 308. Но това било вече твърде много за привържениците на старата класическа школа. „Господин Сениор подменя израз за труд и капитал с изрече труд и въздържание... Въздържанието е просто отрицание. Не въздържанието, а употребата на капитала в производството е

източник на печалбата.” (Джон Кейтънув, бележките към *Малтус*, Definitions etc., стр. 130, бележката) Господин Джон Ст. Мил, напротив, на една страница конспектира теорията на Рикардо за печалбата, на другата страница анекдотира „възнаграждението за въздържанието” на Сениор. Колкото и да му е чуждо хегелианското „противоречие”, източникът на всяка диалектика — той все пак в плоските противоречия се чувства като у дома си.

Добавка към второто издание: На вулгарния икономист никога не му идва на ум простото разсъждение, че всяко човешко действие може да се схване като „въздържание” от противоположно действие. Да ядеш значи да се въздържаш от постене; да ходиш значи да се въздържаш от стоене; да работиш значи да се въздържаш от мързел; да мързелуваш значи да се въздържаш от работа и пр. Господата биха направили добре да помислят върху думите на Спиноза: *Определението е отрицание.*]

[*42] Сениор, пак там, стр. 342]

[*43] „Например... никой не би посял пшеницата си и не би я оставил да лежи в земята една година и никой не би оставил виното си години в избата си, вместо да ги консумира веднага или техните еквиваленти, ако не разчиташе да получи допълнителна стойност.” (Скроуп, *Political Economy*, издадена от А. Потър, Ню-Йорк, 1841 г., стр. 133, 134)]

[*44] „Лишението, което си налага капиталистът, като дава на работника в заем своите средства за производство” (този евфемизъм е употребен, за да се идентифицира по изпитания маниер на вулгарната икономия експлоатираният от индустриалния капиталист наемен работник със самия индустриален капиталист, който взема на заем от отпускащия пари на заем капиталист), „вместо да предназначи тяхната стойност за свои лични нужди, като я превърне в полезни или приятни предмети.” (*Дж. дьо Молинару*], *Etudes économiques*, стр. 36)]

[*45] „La conservation d'un capital exige... un effort... constant pour resister a la tentation de le consommer.” (Курсел-Сеньой, *Traite theorique et pratique des entreprises industrielles*, стр. 57)]

[*46] „Особените видове доход, които най-богато подхранват натрупването на националния капитал, се променят в различни стадии на своето развитие и поради това са напълно различни у нации, които заемат различни места в

това развитие... Печалби... В ранните стадии на обществото са незначителен източник за натрупване в сравнение с работните заплати и ренти... Когато действително значително са нараствали силите на националния труд, печалбите добиват сравнително по-голямо значение като източник на натрупване.” (Ричард Джоунс, Textbook etc., стр. 16, 21)]

[*47 Пак там, стр. 36 сл. (Към четвъртото издание — Тук трябва да има грешка, този цитат не можа да бъде намерен. — Ф.Е.)]

[*48 „Рикардо казва: „В различни стадии на обществото натрупването на капитала или на средствата за прилагането на труда” (т.е. за неговата експлоатация) „е повече или по-малко бърза и във всички случаи трябва да зависи от производителните сили на труда. А те обикновено са най-големи там, където има изобилие на плодородна почва.” Ако в това изречение производителни сили на труда означава миниатюрност на оная кратна част от всеки продукт, която се пада на тия, чийто ръчен труд го е произвел, то изречението е тавтологично, защото останалата част е фондът, от който — ако собственикът му пожелае — може да бъде натрупан капитал. Но в повечето случаи не е така тъкмо там, където почвата е най-плодородна.“ („Observations on certain verbal disputes etc.”, стр. 74, 75)]

[*49 Дж. Ст. Мил, Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy, Лондон, 1844 г., стр. 90)]

[*50 „An Essay on Trade and Commerce”, Лондон, 1770 г., стр. 44. В същия дух през декември 1866 г. и януари 1867 г. в „Таймс” бяха поместени сърдечни излияния на английски минни собственици, в които бе описано щастливото положение на белгийските минни работници, които нито искали, нито получавали повече, отколкото е безусловно необходимо, за да живеят за своите господари. Белгийските работници понасят много, но чак пък толкова, че да фигурират в „Times” като примерни работници! В началото на февруари на вестника даде отговор потъпканата с барут и олово стачка на белгийските минни работници (при Маршиен).]

[*51 Пак там, стр. 44, 46]

[*52 Фабрикантът от Нортхемптъншайр извършва една *благочестива измама*, която може да се извини със сърдечния му порив. Той уж сравнява живота на френските и английски манифактурни работници, но в току-що цити-

раните думи описва живота на френските земеделски работници, както после сам признава в объркването си.]

[*54 Бенджамин Томпсън, *Essays, political, economical and philosophical etc.*, 3 тома, Лондон, 1796-1802 г., том I, стр. 288. В своята книга „*The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.*” Сър Ф. М. Идън горещо препоръчва просяшката чорба на Ръмфорд на управителите на трудови домове и с укор предупреждава английските работници, че „между” шотландците има много семейства, които месеци наред живеят не с пшеница, ръж и месо, а с овесена каша и ечемично брашно, смесено само с вода и сол, и то с това живеят твърде комфортно” (пак там, том 1, книга II, гл. II, стр. 503). Подобни „напътствия” има и в XIX век. „Английските земеделски работници — казва например един — не искат да ядат смеси от по-долни житни сортове. В Шотландия, където възпитанието е по-добро, този предразсъдък е вероятно неизвестен.” (Чарлз Х. Пари, доктор-медик, *The Question of the Necessity of the Existing Cornlaws Considered*, Лондон, 1816 г., стр. 69) Но същият Пари се оплаква, че тогава (в 1815 г.) английският работник бил много западнал в сравнение с времето на Идън (1797 г.).]

[*55 От отчетите на последната парламентарна следствена комисия по фалшификациите на средствата за живот се вижда, че в Англия дори фалшифицирането на медикаменти не е изключение, а правило. Напр. при изследване на 34 проби опиум, купени от също толкова различни лондонски аптеки, 31 се оказали фалшифицирани с макови главички, с житно брашно, глина, гума, пясък и пр. Много от тях не съдържали нито атом морфин.]

[*56 Дж. Б. Нюнем, адвокат, *A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws*, Лондон, 1815 г., стр. 28, бележката]

[*57 Дж. Б. Нюнем, адвокат, *A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws*, Лондон, 1815 г., стр. 19, 20]

[*58 Ч. Х. Пари, *The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws Considered*, стр. 77, 69. Господа лендлордовете от своя страна не само са се „обезщетили” за антиякобинската война, която те са водили в името на Англия, но и безмерно се обогатили. „Техните ренти се удвоили, утроили, учетворили и дори в изключителни случаи са се ушесторили за 18 години.” (Пак

там, стр. 100, 101)]

[*59 Ф. Енгелс, Lage der arbeitenden Klasse in England, стр. 20]

[*60 Поради недостатъци в анализа на трудовия процес и на процеса на производството на принадена стойност класическата икономия никога не е разбрала правилно този важен момент на възпроизводството, както напр. може да се види у Рикардо. Той напр. казва, че както и да се изменя производителната сила, „един милион души произвеждат във фабриките винаги една и съща стойност”. Това е вярно при дадена продължителност и интензивност на техния труд. Но то не пречи - и Рикардо не довижда това при известни изводи — на тези един милион души при различна производителна сила на своя труд да превръщат в продукт съвсем различни маси средства за производство, а значи и да запазват в своя продукт твърде различни маси стойност, така че доставяните от тях продуктови стойности са твърде различни. Да вметнем, че с гореприведения пример Рикардо напразно се опитва да обясни на Ж. Б. Сей разликата между потребителната стойност (която той тук нарича *wealth*, материално богатство) и разменната стойност. Сей отговаря: „Колкото се отнася до мъчнотията, която Рикардо изтъква, като казва, че при по-усъвършенствани начини един милион души могат да произведат двойно и тройно повече богатство, без да произведат повече стойност — тази мъчнотия изчезва, ако разгледаме — както и трябва — производството като размяна, при която човек дава производствените услуги на своя труд, на своята земя и на своите капитали, за да получи продукти. Така че ние чрез тези производствените услуги получаваме всички продукти на света... Значи... ние сме толкова по-богати, нашите производствени услуги имат толкова по-голяма стойност, колкото по-голямо е количеството полезни неща, които те докарват при размяната, наречена производство.” (Ж. Б. Сей, *Lettres a M. Малтус*, Париж, 1820 г., стр. 168, 169). Мъчнотията, която Сей трябва да обясни — тя съществува за него, не за Рикардо, — е следната: Защо не се увеличава стойността на потребителните стойности, когато тяхното количество нараства поради покачената производителна сила на труда? Отговор: Мъчнотията се разрешава, ако благоволим да наречем потребителната стойност разменна стойност. Тя е тава, което така или иначе е свързано с размяна. Затова наречете производството „размяна” на труда и на средствата за производство срещу продукта — и става ясно като ден, че човек получава толкова повече разменна стойност, колкото повече потребителна стойност

му доставя производството. С други думи: колкото повече потребителни стойности, напр. чорапи, дава един работен ден на чорапния фабрикант, толкова по-богат на чорапи е той. Но Сей изведнъж се сеща, че при „по-голямо количество” чорапи тяхната „цена” (която естествено няма нищо общо с разменната стойност) пада, „защото конкуренцията ги принуждава (производителите) да дават продуктите за толкова, колкото те струват”. Но откъде иде тогава печалбата, ако капиталистът продава стоките по същата цена, която те му струват? Но нищо. Сей заявява, че вследствие на повишената производителност всеки сега получава за един и същ еквивалент два чифта чорапи вместо един чифт преди и т.н. Резултатът, до който той достига, е тъкмо онова положение на Рикардо, което той е искал да обори. След това огромно напрежение на мисълта той триумфално апострофира Малтус с думите: „Това, господине, е добре обоснованото учение, без което, аз го заявявам, е невъзможно да се разрешат най-мъчните въпроси на политическата икономия и особено въпросът как става така, че една нация може да стане по-богата, когато стойността на нейните продукти намалява, макар богатството да представлява стойност” (пак там, стр. 170). Във връзка с подобни фокуси в „Lettres” на Сей един английски икономист бележи: „Тоя афектиран маниер на бръщолевене“ е общо взето това, което господин Сей благоволява да нарича своя доктрина и съветва Малтус да я преподава в Хертфорд, както това вече ставало „в доста части на Европа”. Той казва: „Ако във всички тия твърдения намерите някакъв парадоксален облик, разгледайте нещата, които те изразяват, и смея да вярвам, че те ще ви се сторят много прости и много разумни.” Без съмнение, така е — но по силата на същия този процес те ще изглеждат всичко друго, но не и оригинални и важни.” („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc, стр. 116, 110)]

[*61 Мак-Кълък е взел патент за „*заплата за минал труд*” много преди Се-ниор да вземе патент за „*заплата за въздържание*”.]

[*64 „Икономистите са твърде склонни да разглеждат определено количество капитал и определен брой работници като производствени инструменти с еднообразна сила, която действа с известна еднообразна интензивност... Ония, които твърдят, че единствените дейци на производството са стоките, доказват, че производството изобщо не може да бъде разширявано, защото за такова разширяване би трябвало предварително да се умножат средствата за живот, суровите материали и сечивата, което всъщност се свежда към

това, че никакво нарастване на производството не е възможно без неговото предварително нарастване, или, с други думи, че всяко нарастване е невъзможно.” (С. Бейли, *Money and its Vicissitudes*, стр. 26 и 70) Бейли критикува тази догма главно от гледище на процеса обръщение.]

[*66] Х. Фоусет, професор по политическа икономия в Кембридж „*The Economic Position of the British Labourer*”, Лондон, 1865 г., стр. 120]

[*67] Напомням тук на читателя, че категориите: Променлив [в оригинала: *variables*] и постоянен [в оригинала: *konstantes*] капитал, употребени за пръв път от мен. Политическата икономия от А. Смит насам смесва определенията, които се съдържат в тях, двете форми основен [в оригинала: фиксиран] и оборотен [в оригинала: циркулиращ] капитал, които произтичат от процеса на обръщение. По-подробно върху това във втория отдел на втора книга.]

[*68] Фоусет, *The Economic Position etc.*, стр. 122, 123]

[*71] „As the Labourers make men rich, so the more Labourers; there will be the more rich men... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich.” (Джон Белърс, *Proposals for raising etc.*, стр. 2)]

[*72] Б. дьо Мандевил, *The Fable of the Bees*, 5 изд., Лондон, 1728 г., *Remarks*, стр 212, 213, 328 — „Умерен живот и постоянен труд са за бедния път към материално щастие (под което той разбира колкото може по-дълъг работен ден и колкото може по-малко средства за живот), а за държавата (именно за земевладелци, капиталисти и техните политически слуги и агенти) — път към богатство.” („*An Essay on Trade and Commerce*”, Лондон, 1770 г., стр. 54)]

[*73] Идън трябваше да запита, чия рожба са всъщност „буржоазните институции”? От гледище на юридическата илюзия той не разглежда закона като продукт на материалните производствени отношения, а наопаки — разглежда производствените отношения като продукт на закона. Ленге оборил илюзорния „*Духът на законите*” на Монтезкьо само с една дума: „*Духът на законите е собствеността*”.]

[*76] Бележка към второто издание: „Обаче границата за наемане както на индустриални, така и на земеделски работници е една и съща, а именно: възможност за предприемача да изкара печалба от продукта на техния

труд... Ако нормата на работната заплата се покачи толкова високо, че печалбата на господаря спадне под средната печалба, той престава да ги наема или ги наема само при условие, че ще допуснат намаление на работната заплата.” (Джон Уейд, *History of the Middle and Working Classes*, стр. 241)]

[*77] Тук трябва да бъде казано: при високи цени циркулират твърде много пари, а при ниски — твърде малко. В текста очевидно има грешка при писането. — Моск. ред.]

[*77a] Ср. *Карл Маркс, Zur Kritik der politischen Oekonomie*, стр. 166 и сл. [бълг. изд. — стр. 193 и сл.]

[*78] Преброяването в Англия и Уелс между другото показва: Всички лица, заети в земеделието (включително собственици, арендатори, градинари, овчари и др.), са били: в 1851 г.: 2 011 447, в 1861 г.: 1 924 110, намаление — 87 337. В Камгарно вълнено тъкачество — в 1851 г.: 102 714 души, през 1861 г.: 79 242; в копринените фабрики — в 1851 г.: 111 940, в 1861 г.: 101 678; в импримиране на басми — в 1851 г.: 12 098, в 1861 г.: 12 556, но това малко увеличение, въпреки огромното развитие на работата, определя голямо пропорционално намаление на броя заети работници шапкари — в 1851 г.: 15 957, в 1861 г.: 13 814; работници в производството на сламени и платнени шапки - в 1851 г.: 20 393, в 1861 г.: 18 176; заети в производството на малц — в 1851 г.: 10 566, в 1861 г.: 10 677; свещолеяри — в 1851 г.: 4 949, в 1861 г.: 4 686. Това намаление се дължи на масовизиране на газовото осветление. Гребенари — в 1851 г.: 2 038, в 1861 г.: 1 478; дърворезачи — в 1851 г.: 30 552, в 1861 г.: 31 647, незначително увеличение поради разпространение на машините резачки на дърва; заети в производството на гвоздеи — в 1851 г.: 26 940, в 1861 г.: 26 130, намаление поради конкуренцията на машините; работници в оловените и медни мини — 1851 г.: 31 360, в 1861 г.: 32 041. Напротив: памукопробачни и тъкачни фабрики — в 1851 г.: 371 777, в 1861 г.: 450 646; в каменно-въглени мини — в 1851 г.: 183 389, в 1861 г.: 246 613. „Увеличението на броя работници от 1851 г. насам е обикновено най-голямо в такива клонове, в които машините досега още не са приложени успешно.” („*Census of England and Wales for 1861*”, том III, Лондон, 1863, стр. 36, 35, 37 и сл. — Моск. ред.))

[*79] Законът за прогресивното и относително спадане променливия капитал, наред с неговите въздействия върху положението на класата наемни работници, е по-скоро предугаждан отколкото разбран от някои отлични ико-

номисти класици. Най-голяма заслуга тук има Джон Бартън, макар че и той, както и всички други, хвърля в един куп постоянния капитал с основния, променливия — с оборотния . Той казва: „Търсенето на труд зависи от нарастването на оборотния капитал, а не на основния. Ако беше вярно, че съотношението между тези два вида капитал е еднакво във всички времена и във всички страни, от това наистина щеше да следва, че броят на заетите работници е пропорционален на богатството на страната. Но такова положение не е вероятно. Щом занаятите се развият и цивилизацията се разпространи, основният капитал заема все по-голям дял в сравнение с оборотния. Сумата от основен капитал, която се влага в производството на едно парче английски муселин; е поне сто пъти, а вероятно и хиляда пъти по-голяма от основния капитал, вложен в производството на подобно парче индийски муселин. А делът на оборотния капитал е сто или хиляда пъти по-малък... Ако целите годишни спестявания се прибавеха към основния капитал, те пак нямаше да имат никакво влияние върху растежа на търсенето на труд.” (Джон Бартън, *Observations on the Circumstances which influence the Conditions of the Labouring Classes of Society*, Лондон, 1817, стр. 16, 17) „Същата причина, която предизвиква нарастване на чистия доход на страната, същевременно може от друга страна да създаде излишък от население и да влоши положението на работниците.” (Рикардо, *Principles etc.*, стр. 469) С увеличаване на капитала „търсенето (на труд) ще намалява пропорционално” (пак там, стр 430, заб.). „Сумата на капитала, предназначена за издръжка на труда, може да се променя независимо от каквито и да било изменения в цялата сума на капитала... Големи колебания в размера на наемането и голяма нищета могат да зачестят в същия размер, в който самият капитал става по-обилен. (Ричард Джоунс, *An Introductory Lecture on Political Economy*, Лондон, 1833 г., стр. 13) „Търсенето (на труд) ще се покачи... непропорционално с натрупване на всеобщия капитал... затова всяко умножение на предназначения за възпроизводство национален капитал ще има в хода на обществения напредък все по-малко влияние върху положението на работника.” (Рамзи, *An Essay on the Distribution of Wealth*, стр. 90, 91)]

[*80 Х. Меривейл, *Lectures on Colonization and Colonies*, Лондон, 1841 и 1842 г., т. I, стр. 146]

[*81 „Разумните навици от брака, пренесени сред трудовата класа, поставени в зависимост от производство и търговия, могат да го увредят... От при-

родата на населението увеличаването на работниците не може да бъде стоварено на пазара заради търсенето до навършване на 16 или 18 години, а превръщането на приходите в капитал чрез спестяване, може да се осъществи много по-бързо; една страна винаги е в състояние да увеличи средствата за поддържане на труда по-бързо от увеличаването на населението.” (Малтус, *Principles of Political Economy*, стр. 254, 319, 320) В това съчинение Малтус най-после открива, с помощта на Сисмонди, прекрасното триединство на капиталистическото производство: свръхпроизводство — свръхнаселение — свръхконсумация, „*наистина, три съвсем прекрасни чудовища*“. (Сравни Ф. Енгелс, (*Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie*, пак там, стр. 107 сл.)]

[*83 Дори през време на памучната криза в 1863 г. намираме в един памфлет на памукопреработчи от Блякбърн, остро заклеймили извънредния труд, който, по силата на фабричния закон е засягал, естествено, само възрастни работници-мъже. „От възрастните работници в тази фабрика се изискваше 12 до 13-часов труд на ден, макар че има стотици, които са принудени да безделничат, а на драго сърце биха работили през част от работното време, за да могат да поддържат своите семейства и да спасят своите братя по труд от преждевременна смърт поради извънредния труд.“ „Ние — казва се по-нататък — бихме попитали, възможно ли са щогоде сносни отношения между господари и „слуги“ при тази практика да се работи извънредно време? Жертвите на извънредния труд чувстват тая несправедливост също тъй, както и ония, които са обречени на принудително безделие. В тоя окръг работата, която трябва да се свърши, може да наеме отчасти всички работници, ако трудът се разпределеше справедливо. Ние искаме само правото си, като подканваме господарите навсякъде да съкратят работното време поне докато трае сегашното положение на нещата, вместо да претоварват една част от работниците, докато другата част по липса на работа е принудена да влачи своето съществуване за сметка на благотворителността.“ („*Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863*”, стр. 8) — Авторът на „*Essay on Trade and Commerce*” със своя привичен безпогрешен инстинкт на буржоа схваща ефекта на относителната пренаселеност върху заетите работници. „Друга причина на мързелуването (*idleness*) в това кралство е липсата на достатъчен брой работни ръце. Винаги когато поради някакво необикновено търсене на фабриканти масата на труда стане недостатъчна, работниците чувстват своето собствено значение и искат да накарат и своите господари да го почувстват; това е позорно; но манталитетът на тези субекти е толкова извратен, че в такива

случаи група работници се обединяват с цел да поставят господаря в затруднение с това, че безделничат цял ден.” („Essay etc.”, стр. 27, 28) Работата е там, че субектите са искали увеличение на работната заплата.]

[*84 „Economist”, 21 януари 1860 г.]

[*85 Докато във втората половина на 1866 г. от 80 000 до 90 000 работници в Лондон са били изхвърлени без работа, във фабричния отчет за същото полугодие казват: „Изглежда, че не е абсолютно вярно, че търсенето предизвиква приток в момент, когато той е нужен. Това не важи за труда, тъй като много машини трябваше миналата година да спрат поради липса на работна сила.“ („Reports of Insp. of Fact, for 31st Oct. 1866”, стр. 81)]

[*85a Речта на Дж. Чембърлейн, тогава кмет на Бирмингам, сега (1883 г.) министър на търговията, произнесена при откриване на санитарната конференция в Бирмингам, на 15 януари 1875 г.]

[*86 Според преброяването от 1861 г. в Англия и Уелс имало „781 града с 10 960 998 жители, докато в селата и паланките имало само 9 105 226 жители... В 1851 г. в преброяването фигурирали 580 града, населението на които било почти равно на населението на окръжаващите ги селски окръзи. Но докато тяхното население през следващите 10 години е нараснало само с половин милион души, в 580-те града то е нараснало с 1 554 067 души. Прирастът в селските енории е 6,5%, а в градовете 17,3%. Разликата се дължи на преселението от селата в градовете. Три четвърти от общото нарастване на населението се пада на градовете („Census etc.”, том III, стр. 11, 12).]

[*88 „Така че от ден на ден става все по-ясно, че производствените отношения, в които се движи буржоазията, нямат единен прост характер, а двойствен; че в същата пропорция, в която създават богатство, създават и мизерията; че в същата пропорция, в която развиват производителни сили, развиват и една производителна сила за обратен натиск; тия отношения създават буржоазното общество, т.е. богатството на буржоазната класа, само като унищожават едновременно и постоянно богатството на отделни членове на тази класа, произвежда все по-нарастващ пролетариат.” (Карл Маркс, *Misere de la Philosophie*, стр. 116)]

[*89 Дж. Ортез, „*Delia Economia Nazionale libri sei 1777*” у Custodi, Parte Moderna, т. XXI, стр. 6, 9, 22, 25 и т.н. Ортез казва пак там, на стр. 32: „Вместо

да измислям безполезни системи за щастието на народите, аз ще се огранича да изследвам причините на тяхното нещастие.”]

[*90 „A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind. (отец Дж. Таунсенд), 1786”, ново изд., Лондон, 1817 г., стр. 15, 39, 41) Този „деликатен” поп, от чието току-що приведено съчинение, както и от пътуването му из Испания, Малтус често пъти преписва по цели страници, е заимствал по-голямата част от своята доктрина от сър Дж. Стюърт. когото той обаче изопачава. Напр. когато Стюърт казва: „Тук, при робството, съществувал един насилствен метод да стане човечеството трудолюбиво (неработниците)... Тогава хората били принуждавани към труд (безплатен труд за други), защото са роби на други хора; сега хората биват принуждавани към труд (безплатен труд за неработници), защото са роби на своите собствени потребности” — от това той не вади заключение, както охраненият поп, че... наемните работници трябва винаги да си стягат каиша от глад. Напротив, той иска да умножи техните потребности и същевременно да направи растящия брой на техните потребности потик към техен труд за „по-деликатните”.]

[*91 Щорх, Cours d'Economie Politique, изд. Петербург, 1815 г., т. III, стр. 223]

[*92 Сисмонди, Nouveaux Principes etc., т. I, стр.79, 80, 85]

[*97 „Census etc”, пак там, стр. 29. Твърдението на Джон Брайт, че 150 земевладелци притежават половината от английската земя и 12 земевладелци — половината от шотландската земя, не е опровергано.]

[*98 „Fourth Report etc. of Inland Revenue”, Лондон, 1860 г.]

[*99 Това са чисти приходи, значи след като са направени предвидените от закона удръжки.]

[*101 „Census etc.”, пак там, стр. 11]

[*102 Гладстон в Камарата на общините, на 13 февруари 1843 г.: „Това е една от най-мрачните особености на социалната държава: макар сега да има понижаване на потребителните сили на народа, увеличаване на лишенията и стреса му, в същото време има постоянно натрупване на богатство в горните класи, увеличаване на лукса и удоволствията им.” („Таймс” от 14 февр. 1843

г. — Ханзард от 13 февр.)]

[* Вместо изменили, трябва да се чете намалили; тук има печатна грешка, която Маркс е поправил в своя подръчен екземпляр от първото издание.]

[*103 „От 1842 г. до 1852 г. облагаемият доход на страната е увеличен с 6% ... През 8-те години 1853-1861 г. той е нараснал според 1853 г. с 20%! Фактът е толкова удивителен, почти невероятен ... това опияняващо увеличение на богатството и силата ... изцяло ограничено в класова собственост ... трябва да бъде от непряка полза за трудещите се, защото това намалява стоките на общото потребление. Докато богатите стават все по-богати, в същото време мизерията на бедните расте, макар че крайностите на бедността не са за разправяне.” Гладстон в *Камарата на общините*, 16 април 1863 г. „*Морнинг Стар*” от 17 април]

[*104 Виж официалните данни в Синята книга: „Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom”, VI част, Лондон, 1866 г., стр. 260—273 следв. Вместо статистиката на сиропиталищата, като доказателство могат да служат и декламациите на министерската преса в полза на отпускането на зестра на децата от кралския дом. Там никога не забравят поскъпването на средствата за живот.]

[*105 „Помислете за тези, които са на границата на мизерията“, „заплатите... не се увеличават... човешкият живот в девет от десет случая е борба за съществуване.” (Гладстон, Камара на общините, 7 април 1864 г.) Вариантът у Ханзард гласи: „*А казано още по-общо: какво друго е човешкият живот в повечето случаи, ако не борба за съществуване.*” — Един английски писател характеризира постоянните крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон в 1863 и 1864 г. със следния цитат от Боало на Молиер:

Такъв е този човек. Прескача от бяло на черно.

Сутрин проклина без мяра своите чувства от снощи.

Скучен за другите хора, дотегнал на себе си сам —

духа си променя завчас, тъй както се сменя и модата.

(„*The Theory of Exchanges etc.*”, Лондон, 1864 г., стр. 135)]

[*107 Към Англия винаги се числи Уелс, към Великобритания — Англия, Уелс и Шотландия, към Обединеното кралство — тези три страни и Ирландия.]

[*109] „Public Health. Sixth Report etc. for 1863”, Лондон, 1864 г., стр. 13]

[*110] Пак там, стр. 17]

[*115] „Никъде правата на личността не са бивали принасяни тъй открито и тъй безсрамно в жертва на правото на собственост, както в жилищните условия на работническата класа. Всеки голям град е място на жертвоприношение на хора, олтар, върху който всяка година се колят хиляди хора в чест на Молоха на алчността.” (С. Леунг, National Distress, стр. 150)]

[*119] „Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields, 1865”]

[*120] „Public Health. Eighth Report” Лондон, 1866 г., стр. 91]

[*121] „Public Health. Eighth Report”, Лондон, 1866 г., стр. 88]

[*122] Пак там, стр. 89]

[*123] „Public Health. Eighth Report”, Лондон, 1866 г., стр. 55, 56]

[*124] „Public Health. Eighth Report”, Лондон, 1866 г., стр. 149]

[*126] „Public Health. Eighth Report”, Лондон, 1866 г. Списък, съставен от агента на едно работническо осигурително дружество в Бредфорд:

СТАИ

Вулканстрит	№122	1 стая	16 души
Лъмлейстрит	№13	1 стая	11 "
Бауърстрит	№41	1 стая	11 "
Портландстрит	№122	1 стая	10 "
Хардистрит	№17	1 стая	10 "
Нортстрит	№18	1 стая	16 "
"	№17	1 стая	13 "
Уаймърстрит	№19	1 стая	8 възрастни
Джоуитстрит	№56	1 стая	12 души
Джорджстрит	№150	1 стая	3 семейства
Рифл-Кърт-Меригейт	№11	1 стая	11 души
Маршалстрийт	№28	1 стая	10 "
"	№49	1 стая	3 семейства
Джорджстрийт	№128	1 стая	18 души
"	№130	1 стая	16 "
Едуардстрийт	№4	1 стая	17 "
Джорджстрийт	№49	1 стая	2 семейства
Йоркстрийт	№34	1 стая	2 "
Солт-Пайстрийт		2 стаи	26 души

ИЗБИ

Риджънт-скуер	1 изба	8 души
Ейкърстрийт	1 изба	7 "
Робертскърт	№33 1 изба	7 "
Бек Пратстрийт, <i>станало негодно,</i> <i>защото служи за</i> <i>медникарска работилница</i>	1 изба	7 души
Ебенеърстрийт	№27 1 изба	6 души
	(нито един мъж над 18 години)	

(„Public Health. Eighth Report”, Лондон, 1866, стр. 114)]

[*129 „Public Health, Seventh Report”, Лондон, 1865 г., стр. 18]

[*130 Пак там, стр. 165]

[*132 Подробностите, приведени на стр. 403, се отнасят главно до работници от каменовъглените мини. За още по-лошото състояние в металните мини сравни добросъвестния отчет на кралската комисия от 1864 г.]

[*133 „Public Health Seventh Report”, Лондон, 1865 г., стр. 180, 182]

[*134] Пак там, стр. 515, 517]

[*136] „Масов глад на лондонските бедни!... През последните дни стените на Лондон бяха облепени с големи афиши, съдържащи чудноватото: „Тлъсти говеда, гладуващи хора! Тлъстите говеда са напуснали стъклените си палати, за да угояват богатшите в луксозните им покои, докато гладуващите хора гинат и умират в своите жалки дупки.” Плакати с тоя злокобен надпис постоянно се възобновяват. Едва успеят да остържат или да покрият една част от тях, тутакси се явят нови на същото или друго, също тъй публично място... Той напомня ония предзнаменования, които подготвяли френския народ към събитията от 1789 г.... В този момент, когато английски работници с жените и децата си мрат от глад и студ, милиони английски пари, продукт на английски труд, се влагат в руски, испански, италиански и други чуждестранни заеми.” („Рейнолдс нюспейпър”, 20 януари 1867 г.)]

[*137] Дюпетийо, „Budgets economiques etc.”, стр. 151, 154, 155 [156 — Моск. ред.]

[*138] Джеймс Роджърс (професор по политическа икономия в Оксфордския университет), В History of Agriculture and Prices in England, Оксфорд, 1866 г., том I, стр. 690. Този усърдно разработен труд обхваща в досега излезлите първи два тома само периода от 1259—1400 г. Вторият том съдържа само статистически материал. Това е първата автентична „История на цените”, която имаме за онова време.]

[*139] „Причини за късното увеличаване на Лошите закони; или сравнение между цената на труда и провизиите”, Лондон, 1777 г., стр. 5, 11]

[*142] Пари, The Question of the Necessity of existing Cornlaws considered, стр. 86]

[*143] Пак там, стр. 213]

[*144] С. Леунг, National Distress, стр. 62]

[*146] „Лондон Економист” от 29 март 1845 г., стр. 290]

[*147] За тази цел поземлената аристокрация сама си отпуснала фондове от държавната хазна — разбира се, чрез парламента, при много малка лихва,

която арендаторите трябвало да ѝ заплащат двойно.]

[*148] Намаляването на броя средни арендатори личи особено от рубрики на преброяването: „синове, внуци, братя, племенници, дъщери, внучки, сестри, племеннички на арендатора”, накъсо — работещите при арендатора членове на неговото собствено семейство. Тези рубрики в 1851 г. съдържали 216 851 души, а в 1861 г. - само 176 151. От 1851 до 1871 г. в Англия арендните стопанства под 20 акра спадат с повече от 900; тези от 50 до 75 акра спадат от 8 253 на 6 370; подобно положение при всички арендни стопанства под 100 акра. А през същите 20 години броят на едрите арендни стопанства, напротив, е увеличен; тези от 300 до 500 акра са нарастнали от 7771 на 8410, тези с повече от 500 акра — от 2775 на 3914, тези с повече от 1000 акра — от 492 на 582.]

[*149] Броят на овчарите се покачил от 12 517 на 25 559.]

[*150] „Census etc.”, стр. 36]

[*151] Роджърс, A History of Agriculture etc., стр. 693. „The peasant has again become a serf.” Пак там, стр. 10. Господин Роджърс принадлежи към либералната школа, той е личен приятел на Кобдън и Брайт, така че не е възхвалител на миналите времена.]

[*152] „Public Health. Seventh Report”, Лондон, 1865 г., стр. 242. „Цената на труда от земеделския работник е закована на най-ниската възможна сума, по която той може да живее... заплати и подслон не се изчисляват върху печалбата, която трябва да се получи от него. Той е нула в земеделските изчисления.” Затова няма нищо необикновено във факта, че или наемодателят по-качва наема, щом узнае, че той изкарва малко повече, или пък арендаторът намалява работната заплата на работника, „защото неговата жена намерила работа.” (Пак там)]

[*153] Пак там, стр. 135]

[*154] Пак там, стр. 134]

[*155] „Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude”, Лондон, 1863 г., стр. 42, 50]

[*156] Пак там, стр. 77. „Memorandum by the Lord Chief Justice”]

[*157] Пак там, том 11, „Evidence”]

[*158] Пак там, том I, Appendix, стр. 280]

[*158a] „Report of the Commissioners relating to Transportation and Penal Servitude, том I, Appendix, стр. 274, 275]

[*159] „Public Health. Sixth Report, 1863”, стр. 238, 249, 261, 262]

[*160] Пак там, стр. 262]

[*161] Пак там, стр. 17. Английският земеделски работник получава само $\frac{1}{4}$ от млякото и $\frac{1}{2}$ от хляба на ирландския. По-добрата му прехрана отбелязва още А. Йънг в своето „Обиколка в Ирландия” от началото на този век. Причината е просто там, че бедният ирландски арендатор е несравнено по-хуманен от богатия английски арендатор. Относно Уелс данните, приведени в текста, не важат за югозападната му част. „Всички тамошни лекари са съгласни, че прирастът на смъртността от туберкулоза, скрофули и т.н. расте заедно с влошаване на физическото състояние на населението, и всички приписват това влошаване на бедността. Дневната издръжка на земеделския работник там се пресмята на 5 пенса, а в много окръзи арендаторът (сам беден) плаща и по-малко. Една хапка солено месо, изсъхнало до твърдостта на махагон и надали заслужаващо мъчния процес на храносмилането, или хапка сланина служи за подправяне на голямо количество чорба от брашно и лук или овесената каша — и ден след ден това е обедът на земеделския работник. Напредъкът на индустрията имаше за него тази последица, че замести в този суров и влажен климат солидното домашно сукно с евтини памучни тъкани и по-силните напитки с „номинален” чай... След като дълги часове е изложен на дъжд и вятър, работникът се връща от нивата в своя котедж, за да поседне край огън от торф или от буци от слепени с глина отпадъци от каменни въглища, които вдигат облаци и от сярна киселина. Стените на колибата са от глина и камък; подът е от гола земя, каквато си е била преди постройката на колибата; покривът е куп разрошена и набъбнала слама. Всяка пукнатина е запушена, за да пази топлината, и в тази атмосфера от адска смрад, с ти-нест под под себе си, често пъти в своята единствена дреха, която съхне на

тялото му, той вечеря с жената и децата си. Акушери, принудени да прекарат част от нощта в тия колиби, описват как тънели краката им в тиня и как били принудени да пробиват дупка в стената — лесна работа! - за да си създадат малка лична вентилация. Многобройни свидетели от различен ранг показват, че недохраненият селянин е изложен всяка нощ на тия и на други вредни за здравето влияния; не липсват доказателства, че резултатът е едно отслабнало и скрофулозно население... Съобщенията на енорийските служители от Кермъргеншайр и Кардътганшайр убедително сочат същото положение на нещата. Към това се прибавя едно още по-голямо зло — разпространение на идиотизма. Сега няколко думи и за климатическите условия. Силни югозападни ветрове духат през цялата страна в продължение на 8—9 месеца в годината, а тях ги следват поройни дъждове, които се изливат главно върху западните склонове на хълмовете. Дърветата са рядкост само в позатулени места; където са незащитени, вятърът съвсем ги раздърпва. Колибите се гушат под някоя планинска тераса, често в някоя теснина или каменоломна; само най-дребни овце и местен рогат добитък могат да живеят по „пасища”. Младите хора се изселват към източните минни окръзи Глеморган и Монмут... Кермъртеншайр е разсадник на минното население и негов инвалиден дом. Населението с мъка запазва броя си. Така в Кардиганшайр е имало:

	1851 г.	1861 г.
От мъжки пол . . .	45 155	44 446
От женски пол . . .	52 459	52 955
	<u>97 614</u>	<u>97 401</u>

(Отчетът на д-р Хънтър в „Public Health. Seventh Report 1864”, Лондон, 1865 г., стр. 498-502)]

[*162] В 1865 г. този закон беше малко подобрен. Опитът скоро ще покаже, че такива кърпежи нищо не помагат.]

[*163] За да разбере читателят по-нататъшното изложение: *затворени села* се наричат ония, чиито земевладелци са един или няколко едри лендлорда; *отворени села* — ония, чиято земя принадлежи на много дребни собственици. Именно в тях строителите-спекуланти могат да строят котеджи и къщи за нощуване.]

[*164] Такова показно село има много приличен вид, но то е също тъй не-реално, както и ония села, които е видяла Екатерина II при своето пътуване

за Крим. През последно време често пъти изгонват и овчаря от тези показни села. Напр. при Маркет Харборо има пасище за овце, което заема към 500 акра и където е необходим трудът само на един човек. За да се намали дългият път през тези широки равнини — прекрасните пасища на Лейстър и Нортхемптън, — овчарят обикновено получавал котедж при мандрата. Сега му дават тринадесет шилинга за квартира, която ще търси далеч в някое отворено село.]

[*166 „Наемодателят (арендаторът или лендлордът) се обогатява пряко или косвено от труда на човек, на когото плаща 10 шилинга седмично, а след това пак отгризва от този грешен дявол 4 или 5 ф.ст. годишен наем за къщи, които на свободния пазар не струват и 20 ф.ст., но запазват изкуствената си цена поради властта на собственика да казва: „Вземи къщата ми или се праждосвай и си търси другаде подслон без никакъв атестат от мене"... Ако работникът иска да подобри своето положение и да отиде да монтира релси на железопътната линия или в някоя каменоломна — същата власт пак му казва: „Работи за мен за тази ниска заплата или се праждосвай с предупреждение от една седмица; вземай си свинята, ако я имаш, и виж колко ще изкараш от картофите в градината ти.” Но ако интересът му диктува обратното, собственикът (респективно арендаторът) в такива случаи понякога предпочита да повиши наема като наказание за дезертиране от неговата служба.” (Д-р Хънтър, „Public Health. Seventh Report 1864”, стр. 132)]

[*167 „Новобрачните двойки не са поучителна гледка за израсналите си братя и сестри, които спят в същата стая; и макар че тези примери не бива да бъдат регистрирани, все пак има доста данни, които потвърждават забележката, че кръвосмешението причинява големи страдания, а често пъти и смърт на жени с това престъпление.” (Д-р Хънтър, Public Health. Seventh Report 1864, стр. 137) Един селски полицейски чиновник, който дълги години бил детектив в най-лошите квартали на Лондон, казва следното за момичетата от своето село: „Тяхната груба неморалност на ранна възраст, тяхната безочливост и безсрамие надминават всичко, което съм видял в най-лошите части на Лондон през време на моята полицейска служба... Те живеят като свине, големи момчета и момичета, майки и бащи — всички спят заедно в една стая.” („Child. Empl. Comm. Sixth Report”, Лондон, 1867 г., Appendix, стр. 77, №155)]

[*169 „Занятието, което земеделският работник има по божия воля, придава достойнство дори на неговото положение. Той не е роб, а войник на мира и заслужава своето място в жилище за женени мъже, а то трябва да бъде предоставено от онзи лендлорд, който предявява искане за принудителен труд, също както страната го предявява по отношение на войника от армията. И той, както и войникът, не получава пазарната цена на своя труд. Също както войника, и него го вземат млад, прост, когато той познава само занаята си и своето местожителство. Ранните бракове и приложението на различните закони за местожителство въздействат върху него, също както военният набор и законът против подривната дейност действа върху войника.” (д-р Хънтър, пак там, стр. 132) Понякога някой по изключение мекосърдечен лендлорд се размеква пред създадената от него пустош. „Меланхолично нещо е да си сам сред своите земи — казал граф Лейстър, когато го поздравили със завършването на строежа на Холкем; Аз се озъртам наоколо и не виждам никаква къща освен своята. Аз съм великанът от великанската кула и съм изял всичките си съседи.”]

[*170 Подобно развитие се наблюдава през последните десетилетия във Франция — в степен, в която капиталистическото производство завладява земеделието и пропъжда „излишното” селско население към градовете. И там има влошаване на жилищни и други условия в самия източник на „излишните”. За своеобразния „селски пролетариат”, измътен от парцелната система, виж между другото цитираното по-горе съчинение на Колинс, („L'Economie Politique”) и Карл Маркс, *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, 2 издание, Хамбург, 1869 г., стр. 91 сл. В 1846 г. градското население на Франция е било 24,42%, а селското — 75,58%, а в 1861 г. градското е било 28,86%, а селското — 71,14%. През последните 5 години намаляващият процент селско население е още по-голям. Още в 1846 г. Пиер Дюпон пее в своите „Ouvriers”:

„Лошо облечени, свити във дупки,
горе под покрива, в развалината,
ние живеем с крадци, кукумявки -
тези приятели на тъмнината.”]

[*172 „Child. Empl. Comm., VI Report”, Evidence, стр. 37, №173]

[*173] Но отделни водачи на чети се издигнали до арендатори на 500 акра или до собственици на цели редици къщи.]

[*173a] Средновековно предание, свързано вероятно с битката при Зеде-мюнде (1255), в която паднал цветът на младежта на германския град Хамелн. Според преданието един свирач обещал свирейки да увлече плъховете от града и да ги издави в река Везер. Той го направил, но градът отказал да му плати и той за отмъщение отвлякъл свирейки всички деца от града. ред.]

[*174] „Половината от момичетата в Лудфорд били погубени от четата.” „Child. Empl. Comm., VI Rep.”, приложението, стр. 6, №32]

[*175] „Тази система много се разпространи през последните години. На някои места тя е въведена едва отскоро; на други места, където тя е по-стара, в четата вземат все повече и по-малки деца.” (Пак там, стр. 79, №174)]

[176] „Дребните арендатори не се ползват от труда на четата.” „Той не се употребява на бедна земя, а на земя, която донася 2 ф.ст. до 2 ф.ст. и 10 шилинга рента на акр.” („Child. Empl. Comm., VI Rep.”, стр. 17 и 14)]

[*177] На едного от тия господа толкова му се услаждат рентите, че той възмутено заявил на следствената комисия, че целият крясък се дължал само на названието на системата. Така че ако тя бъде наречена не „чета”, а „младежко индустриално-земеделско кооперативно сдружение за самозащита” — всичко щяло да бъде наред.]

[*178] „Трудът на четите е по-евтин от всеки друг, това е причина, поради която си служат с него”, казва един бивш водач на чета („Child. Empl. Comm., VI Rep.”, стр. 17 и 14). „Системата на чети е безусловно най-евтината за арендатора, но и също тъй безусловно най-вредна за децата”, казва един арендатор. (пам там, стр. 16, №3)]

[*179] „Без съмнение, много работи, извършвани сега от деца-четници, по-преди били извършвани от мъже и жени. Където работят деца и жени, там сега има повече безработни мъже отколкото преди.” („Child. Empl. Comm., VI Rep.”, стр. 43, №202) От друга страна четем: „Въпросът за работната ръка в много земеделски окръзи, особено в ония, които произвеждат жито, става

толкова сериозен поради изселването и леснината, която железниците създават за отиване в големите градове — че аз (това „аз“ е селскостопански агент на един едър земевладелец) считам детските услуги за абсолютно необходими” (пак там, стр. 80, №180). Защото Въпросът за работната ръка в английските земеделски окръзи, за разлика от целия цивилизован свят, означава Въпрос на лендлордовете и арендаторите: как — въпреки непрекъснато увеличаващия се отлив на селяни — да се увековечи едно достатъчно „относително свръхнаселение” на село и с това „минималната работна заплата” за земеделския работник?]

[*181 Населението на Ирландия: в 1801 г.: 5 319 867 души, в 1811 г.: 6 084 996, в 1821 г.: 6 869 544, в 1831 г.: 7 828 347, в 1841 г.: 8 222 664 души.]

[*182 Този резултат щеше да бъде още по-неблагоприятен, ако се върнем още по-назад. Така овцете в 1865 г. били 3 688 742, а в 1856 г. — 3 694 294; свинете в 1865 г. — 1 299 893, а в 1858 г. — 1 409 883.]

[*184 „Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue”, Лондон, 1866 г.]

[*185 Целият годишен доход под рубрика *D* тук се отклонява от предходната таблица Г, стр. 572, поради известни законно допустими приспадания на суми.]

[*186 Макар че продуктът относително спада и на акр площ, не трябва да се забравя, че Англия от 1 век насам косвено е изнася от Ирландия, без да остави на ирландските земеделци поне средства за възстановяване на съставните ѝ части.]

[*186c Бележка към второто издание: Според една таблица в книгата на Мърфи „Ireland Industrial, Political, and Social”, 1870 г., 94,6% от всички земи са арендни ферми до 100 акра, а 5,4% — арендни ферми над 100 акра.]

[*186d „Reports from the Poor Law Inspector on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin”, 1870 г. — Сравни също „Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.”, 8 март 1862 г., Лондон, 1862 г.]

[*187 „Reports from the Poor Law Inspector on the wages of Agricultural Labourers in Dublin”, стр. 29, 1]

[*190] „Дребните земепритежатели, които собственоръчно обработвали земите си, радвайки се на скромно благосъстояние, (...) тогава съставляли много по-значителна част от нацията отколкото сега... Не по-малко от 160 000 земепритежатели, съставляващи заедно със семейства си повече от $\frac{1}{7}$ част от цялото население, живеели от стопанисване на своите дребни напълно свободни участъци. Средният доход на тези дребни земевладелци... се оценява между 60 и 70 ф.ст. Изчислено е, че броят на тези, които обработвали своя собствена земя, е по-голям от броя на арендаторите на чужда.” (Macaulay, History of England, 10 изд., Лондон, 1854 г., I, 333—334). Дори чак до последната третина на XVII век $\frac{4}{5}$ от английската народна маса са земеделци (пак там, стр. 413). — Аз цитирам Маколи, защото той — като систематичен фалшификатор на историята — колкото може повече „обрязва” подобни факти.]

[*191] Никога не бива да се забравя, че дори крепостният селянин е бил не само собственик — макар и обременен с тегоби — на спадащия към неговата къща парцел земя, но и съсобственик на общинска. „Там (в Силезия) селянинът е закрепостен.” Въпреки това тези крепостни селяни притежават общински имоти. „Досега още не са успели да склонят силезийците да си поделят общинските земи, докато в Ноймарк едва ли има село, в което тази подялба да не е била проведена с най-голям успех.” (Мирабо, De la Monarchie Prussienne, Лондон, 1788 г., том 11, стр. 125, 126)]

[*192] Япония със своята чисто феодална организация на поземлена собственост и с развито дребно селско стопанство, дава много по-вярна картина за европейското средновековие отколкото всички наши книги по история, които са продиктувани повечето от буржоазни предразсъдъци. Твърде удобно е да бъдеш „либерален” за сметка на средновековието.]

[*193] В своята „Утопия” Томас Мор говори за чудната страна, където овцете изяждат хората”. („Утопия”, превод от Robinson, издание Arbor, Лондон, 1869 г., стр. 41.)]

[*193a] Бекън обяснява връзката между свободните заможни селяни и добрата пехота. „За могъществото и величието на кралството е необикновено важно да има ферми с достатъчни размери, за да може способни мъже да бъдат избавени от всякакви лишения и да се затвърди значителна част от земята на кралството във владение на йомените или на хора, заемащи сред-

но положение между благородниците и ратаите с котеджите... Защото общото мнение на най-компетентните по военното дело хора е... че главната сила на една армия е инфантерията или пехотата. Но за да се създаде добра пехота, нужни са хора, които не са израсли в робство и нужда, а свободно и при известно благосъстояние. Затова, ако в една държава най-много значат благородниците и изтънчените господа, докато селяните и орачите са само техни работници или ратаи, или просяци с котеджи — вие може да имате добра конница, но никога няма да имате добра, устойчива пехота... Ние виждаме това във Франция и Италия и в някои други чужди страни, които наистина се състоят само от благородници и от потънали в мизерия селяни... така че те са принудени да държат наемни банди от швейцарци и други за своите пехотни баталиони: на това се дължи, че тези нации имат много народ и малко войници.” („The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719”, Лондон, 1870 г., стр. 308)]

[*195] „Правото на бедните да получават част от църковния десятък е установено от текста на старите статuti.” (*Тъкет*, A History of the Past and Present State of the Labouring Population, том VI, стр. 804, 805)]

[*196] Уилям Кобет, A History of the Protestant Reformation, §471]

[*197] Протестантският „дух” проличава и от следното. В Южна Англия няколко земевладелци и заможни арендатори се наговорили и натъкмили 10 въпроса относно правилното тълкуване на закона на Елизабет за бедните, като ги дали за мнение на един прочут на времето си юрист, сержант Сниг (по-късно съдия при Джейкъб I). Девети въпрос: някои богати арендатори на енорията скроили мъдър план, с който да се премахнат всички бъркотии при приложение на закона. Те предлагат да се построи затвор в енорията. На всеки беден, който не се съгласи да бъде затворен в затвора, да му се откаже издръжка. След това да се обяви в околността, че ако някой иска да вземе под наем бедни от тази енория, в определен ден да подаде запечатано предложение с най-ниската цена, по която иска да ги вземе от нас. Авторите на този план имат предвид, че в околните графства има лица, които не желаят да работят, а и нямат нито средства, нито кредит, за да добият арендна ферма или кораб, та да могат да живеят без труд. Такива лица ще бъдат склонни да направят на енорията твърде изгодни предложения. Ако тук или там загинат някои бедни, предадени под опеката на такъв наемател, грехът ще падне на неговата порта, тъй като енорията е изпълнила своите задълже-

ния спрямо казаните бедни. Но ние се боим, че сегашният закон не допуска такъв вид разумни мерки; но вие трябва да знаете, че всички останали свободни земевладелци от нашето и от съседните графства ще се присъединят към нас, за да потикнат свои членове от парламента да предложат закон, който да разреши затваряне и принудителен труд за бедните, така че всяко лице, което се възпротиви на затварянето, да няма право на никаква помощ. Ние се надяваме, че това ще кара лица, които са в нужда, да се въздържат от искане на помощ”. — (*Р. Блейки*, *The History of Political Literatur from the earliest times*, Лондон, 1855 г., том II стр. 84, 85) — В Шотландия премахването на крепостничеството станало няколко века по-късно отколкото в Англия. Дори в 1698 г. Флечер от Селтън заявил в шотландския парламент: „Броят на просяците се преценява в Шотландия на не по-малко от 200 000 души. Единствено средство, което аз като републиканец по принцип мога да предложа, е да се възстанови старото крепостно състояние и да се превърнат в роби всички, които не са способни да се грижат за своето собствено съществуване.” Същото казва и *Идън*, *The State of the Poor*, книга I, гл. I, стр. 60, 61: „Пауперизмът датира от освобождението на земеделците... Манифактурата и търговията са истинските родители на бедните от нашата нация.” Идън, също както и онзи шотландски републиканец, по принцип се заблуждава само в това, че не премахването на крепостничеството, а премахването на собствеността на земеделеца върху земята го е превърнало в пролетарий, респективно в паупер. На английските закони за бедните във Франция, където експроприацията е извършена по друг начин, отговаря ордонансът от Мулен от 1571 г. и едиктът от 1656 г.]

[*199 „A letter to Sir T. C. Bunbury, Bt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman”, Ипсуич, 1795 г., стр. 4. Дори фанатичният защитник на системата на едрото арендаторство, авторът на „Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the size of Farms”, Лондон, 1773 г., стр. 133, казва: „Аз най-искрено оплаквам изчезването на нашите йомени, тази група хора, които всъщност запазваха независимостта на нашата нация; и съжалявам, че виждам техните земи в ръцете на лордове-монополисти, които ги дават под аренда на дребни фермери, а те получават земята при такива условия, че са само малко по-добре от васали, и при всеки неблагоприятен случай могат да бъдат изгонени.”]

[*200 За личния морал на този буржоазен герой: „Обширните земи в Ир-

ландия, подарени през 1695 г. на леди Оркни, са публично доказателство за склонността на краля и за влиянието на лейди... ценните услуги на леди Оркни се състоели, в *мръсни услуги с устни*". (Във Sloane Manuscript Collection в Британския музей, №4224. Ръкописът е озаглавен: „The charakter and behaviour of King William, Sundenand etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from bomers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.". Той е пълен с куриози.)]

[*201] „Незаконното отчуждаване на коронните имоти, отчасти чрез продажба, отчасти чрез подаряване, е скандална глава в английската история... гигантска измама на нацията." (Ф. У. Нюман, *Lectures on Political Economy*, Лондон, 1851 г., стр. 129, 130) (Как днешните английски едри земевладелци са добили владенията си, това читателят може да види в подробности в: „Our old Nobility. By Noblesse Oblige", Лондон, 1879 г. — Ф.Е.)]

[*202] Прочетете например памфлета на Е. Бърк за херцогския род Бедфорд, чиято издънка е лорд Джон Ръсел, „*Страхливият перко на либерализма*".]

[*203] „Арендаторите забраняват на селяните с котеджи да гледат каквото и да било живо същество освен самите себе си под предлог, че гледайки добитък или птици, щели да крадат фураж от хамбарите. Те казват също: дръжете селяните с котеджи бедни, и те ще ви бъдат прилежни. Но действителният факт е, че арендаторите по този начин узурпират всички права върху общинските земи." („*A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands*", Лондон, 1785 г., стр. 75)]

[*207] *Томас Райт*, *A short address to the Public on the Monopoly of larg farms*, 1779 г., стр. 2, 3]

[*208] *Rev. Адингтън*, *Enquiry into the Reasons for and against enclosing open-fields*, Лондон, 1772 г., стр. 37—43]

[*209] *Д-р Р. Прайс*, *Observations on Reversionary Payments*, том II стр. 155. Човек трябва да прочете Фостър, Адингтън, Кент, Прайс и Джеймс Андерсън и да сравни с тях жалкия сикофантски брътвеж на Мак-Кълък в неговия каталог: „*The Literature of Political Economy*", Лондон 1845 г.]

[*210] *Д-р Р. Прайс*, *Observations etc.*", том II стр. 147.

[*211 „Observations etc.”, стр. Човек си спомня за стария Рим. „Богатите завладели по-голямата част от неподделените земи. Обстоятелствата на онo-ва време им внушавали увереността, че те няма повече да им бъдат отнети, и затова те закупили съседните участъци на бедните — отчасти с тяхно съгласие, отчасти им ги отнемали насила; така че вместо разхвърлени ниви те вече обработвали обширни имения. При това за земеделието и за скотовъдството те употребявали роби, защото свободните хора посред работата могли да им бъдат отнети за военна служба. Притежаването на роби им носело голяма печалба още и в това отношение, че тъй като робите са освободени от военна служба, те са могли свободно да ги размножават и по този начин получавали маса деца. Така силните завладели всичкото богатство и цялата околност гъмжала от роби. А италиейците, напротив, ставали все по-малко и по-малко, довършвани от бедността, даждията и военната служба. А когато настъпело и време на мир — те били обречени на пълна бездейност, тъй като богатите владеели цялата земя и за земеделието имали нужда от роби, а не от свободни хора.” (Ануан, „Romisch: biirgerkiiege”, I, 7) Това място се отнася до времето преди Лициниевия закон. Военната служба, която тъй силно ускорила съсипването на римските плебеи, е била също тъй главното средство, с което Карл Велики като в парник е ускорявал превръщането на свободните германски селяни в зависими и крепостни.]

[*213 „A king of England might as well claim to drive all his subjects into the sea.” (Ф. У. Нюман, „Lectures on Political Economy”, стр. 132)]

[*214 Стюърт казва: „Рентата от тези земи” (той погрешно прилага тази икономическа категория към налога, който са плащали taskmen [подчинените] на шефа на клана) „е съвсем незначителна в сравнение с техния размер, но колкото се отнася до броя на хората, издържани от една арендна ферма — може би ще намерим, че един участък земя в горна Шотландия храни 10 пъти повече хора отколкото земя със същата стойност в най-богатите провинции”. („Works”, том I, глава XVI, стр. 104)]

[*215 Джеймс Андерсън, Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Единбург, 1777 г.]

[*216 В 1860 г. насилствено експроприираните били експортирани в Канада, като им били правени лъжливи обещания. Някои забягнали в планините и

по съседните острови. Те били преследвани от полицаи, сбили се с тях и избягали.]

[*217] „В планинските плата — казва в 1814 т. Бъкенан, коментаторът на А. Смит — старата система на собственост всекидневно се събаря насилствено... Лендлордът, без оглед на наследствените арендатори (и тази категория тук е също тъй погрешно употребена), предлага земята на тогова, който най-много му предложи за нея, а ако този е новатор (improver), той направо въвежда нова система на обработване на земята. Земята, по-рано осеяна с дребни селски стопани, е била пренаселена в сравнение с нейния продукт; при новата система на усъвършенствуванa обработка и на увеличени ренти с възможно най-малки разноси се получава най-големият възможен продукт и заради това отстраняват ония работни ръце, които вече са станали излишни... Изхвърлените от родната земя търсят издръжка във фабричните градове и т.н.” (*Девид Бъкенан, Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations, Единбург, 1814 г., том IV, стр. 144*) „Шотландските големци са експроприирали цели семейства, така както биха плевили бурен; отнасяли са се с цели села и с тяхното население така, както индийците за отмъщение се отнасят с бърлогите на диви зверове... Продават човека за едно овчо руно, за овнешки бут, дори за по-малко... При нахлуването на монголите в северните провинции на Китай в монголския съвет било предложено да се изстребят жителите и земята им да се превърне в пасбища. Много лендлордове от Горна Шотландия са турили в изпълнение това предложение — в своята собствена страна, против своите собствени съотечественици.” (*Джордж Енсър, An Inquiry concerning the Population of Nations. Лондон, 1818 г., стр. 215, 216*)]

[*219a] В „горите за дивеч” в Шотландия няма нито едно дърво. Просто изкарват овците от голите планини и докарват там елени и това се нарича „deer forests”. Значи няма дори и лесовъдство!]

[*221] Авторът на „Essay on Trade etc.” през 1770 г. забелязва: „През царуването на Едуард VI англичаните като че ли сериозно се заели да насърчават мануфактурите и да наемат бедни. Това се вижда от един забележителен статут, в който се казва, че всички скитници трябва да бъдат дамгосвани с огън” и т.н. (пак там, стр. 8)]

[*222] „Когато и да се опита законодателството да регулира спорове между господари и техни работници, негови съветници винаги са господарите” —

казва А. Смит. „Духът на закона е собствеността” — казва Ленге.]

[*223 „Sophisms of Free Trade. By J. Byles”, Лондон, 1850 г., стр. 235. Той ехидно добавя: „Ние винаги сме били под ръка, за да се намесим в полза на господарите. Не може ли да се направи нещо за работниците?”]

[*225 Член I на този закон гласи: „Тъй като една от основите на френската конституция е премахването на всички видове сдружения на граждани от едно и също съсловие или професия, забранява се тяхното възстановяване под какъвто и да е предлог или в каквато и да било форма.” Член IV заявява, че ако граждани, които принадлежат към една и съща професия, професия или занаят, се сговорят помежду си и образуват съглашение с цел съвместен отказ от услугите на своята професия или труд или пък да ги оказват само срещу определена цена, такива сговори и съглашения... трябва да бъдат обявени за противоконституционни и за атентати против свободата и човешките права и т.н.”, значи за престъпления против държавата — също както е и в старите работнически статuti. („Revolutions de Paris”, Париж, 1791 г., том VIII, стр. 523)]

[*228 За влиянието на обезценяването на парите в XVI век върху различни обществени класи виж „A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman”, Лондон, 1581 г. На диалогичната форма на това съчинение се дължи, че дълго време са го приписвали на Шекспир и дори в 1751 г. го издали под негово име. Неговият автор е Уйлям Стафорд. На едно място рицарят Кнайт размишлява както следва. Рицарят: „Вие, съседе земеделецо, вие господин бакалино и вие майстор бакърджийо, както и другите занаятчии, вие вече много добре знаете своя интерес. Колкото и да поскъпнат в сравнение с преди всички предмети, с толкова и вие дигате цените на своите стоки и видове труд, които продавате. А ние няма какво да продаваме, та да можем да му дигнем цената, за да я уравнием с това, което пък ние трябва да купуваме.” На друго място Рицарят пита Доктора: „Кажете, моля ви се, за какви групи от хора говорите? И преди всичко кои според вас няма да имат загуба от това?” — Докторът: „Аз имам предвид всички ония, които живеят от купуване и продаване, защото колкото и скъпо да купуват, тъй скъпо го и продават.” — Рицарят: „Коя е следващата група, която, както казвате, ще спечели от това?” — Докторът: „Ами — всички ония, които плащат за преработваните (т.е. обработваните) от самите тях арендни земи или ферми — по старата

рента, тъй като там където плащат по старата цена, те продават по новата — а това значи, че плащат за своята земя много евтино, а скъпо продават онава, което расте на нея...” — Рицарят: „А коя група, както казвате, при това щяла да има по-голяма загуба, отколкото е печалбата ѝ?” — Докторът: „Всички аристократи, всички благородници” и всички други, които живеят с дадена рента или със стипендия, или не обработват сами земята си, или не се занимават с купуване и продаване.”]

[*229 Във Франция управителят и събирач на тегобите в полза на феодалния господар през ранното средновековие, скоро става *човек на сделките - бизнесмен*, който чрез изнудвания, измамничества и пр. мошенически се издига до капиталист. Те понякога сами са благородници. Например: „Тази сметка представя г. Жак де Торес, рицар-кастелан в Безансон, на господина, който в Дижон води сметки за господин херцога и графа Бургундски — за рентите, които принадлежат на казаното рицарско владение от 25 ден на декември 1359 г. до 28 ден на декември 1360 г.” (*Алексис Монтей, Traite des Materiaux manuscrits etc.*, том I, стр. 234 сл.) Още тук проличава, че във всички сфери на обществения живот лъвският дял се пада на посредника. Така напр. в областта на икономиката финансистите, борсаджиите, търговците, дребните търговци обират каймака от всички сделки; в областта на гражданското право адвокатът оскубва страните; в политиката депутатът има по-голямо значение отколкото избирателите, министърът — по-голямо отколкото суверенът; в Религията „посредникът” изтиква бога на заден план, а пък поповете избутват „посредника” назад, защото те са неизбежни посредници между добрия пастир и неговите овце. И във Франция, както в Англия, големите феодални територии били поделени на безкрайно много дребни стопанства, но при условия, много по-неблагоприятни за селското население. През XIV век възникнали арендни ферми. Броят им постоянно растял и надминал 100 000. Те плащали в пари или в натура поземлена рента, която се движела от $\frac{1}{12}$ до $\frac{1}{5}$ част от продукта. Тези ферми били ленове, подленове и т.н. според стойността и големината на площта, като някои имали само по няколко арпана. Всички те имали в някаква степен съдебна власт над жителите в четири степени. Човек може да си представи как са потискали селското население всички тези дребни тирани. Монти казва, че по онова време във Франция имало 160 000 съдилища, докато сега са достатъчни 4 000 трибунала (включително и мировите съдилища).]

[*230] В неговите „Notions de Philosophie Nature”, Париж, 1838 г.]

[*231] Обстоятелство, което подчертава сър Джеймс Стюърт.]

[*021] Непреводима игрословица: на немски „keine Seide spinnen” значи „не преда коприна”, но и „нямам никаква облага”. Тук смисълът е: (...) прели само лен, макар и да нямали никаква облага от това. — ред.]

[022]** Буквално: „за пруския крал”, в преносен смисъл: „за тоя, дето духа”. — ред.]

[*232] „Аз ще позволя — казва капиталистът — да имате честта да ми служите, при условие да ми давате и онова малко, което ви е останало — срещу труда, който аз полагам като ви командувам.” (Ж. Ж. Русо, Discours sur l'Economie Politique [Женева, 1760 г., стр. 70])

[*233] *Мирабо*, De la Monarchie Prussienne, том III, стр. 20—109. Макар че Мирабо смята разпръснатите работилници за по-икономични и по-продуктивни от „съединените” и вижда в последните само изкуствено отгледани под грижата на правителството оранжерийни растения — това се обяснява с тогавашното състояние на голяма част от мануфактурите на континента.]

[*234] „Когато двадесет фунта вълна незабелязано бъдат превърнати в дрехи, нужни през годината на едно работническо семейство, и то с неговия собствен труд през паузите между другите работи — това не прави голямо впечатление. Но занесете вълната на пазара, пратете я във фабриката, после на посредника, после на търговеца — тогава ще имате големи търговски операции и вложен номинален капитал, който двадесет пъти надминава нейната стойност... По този начин експлоатират работническата класа, за да запазват едно хвърлено в мизерия фабрично население, една паразитна класа от дюкянджии. И една фиктивна търговска, парична и финансова система.” (David Urquhart, Familiar Words, стр. 120)]

[*235] Тук прави изключение времето на Кромвел. Докато траела републиката, всички слоеве на английската народна маса се издигнали от оная деградация, в която била изпаднала под Тюдорите.]

[*238] „Индуриален” тук в противоположност на „зедеделски”. В „категоричен смисъл арендаторът е също такъв индуриален капиталист, какъвто е и фабрикантът.]

[*239] „The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted”, Лондон, 1832 г., стр. 98, 99. Авторът на това анонимно съчинение е *Th. Hodgskin*.]

[*240] Дори в 1794 г. дребните производители на платове в Лийдс пратили депутация до парламента, за да молят да се издаде закон, забраняващ на търговци да стават фабриканти. (*Dr. Aikin, Description etc.*)]

[*241] Уилям Хюит, *Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*, Лондон, 1838 г., стр. 9. За третирането на робите има добра компилация от Чарлз Конт, *Traite de la Legislation*, 3 изд., Брюксел, 1837 г. Човек трябва подробно да проучи този въпрос, за да се види какво прави буржоата от себе си и от работника там, където той може без стеснение да преобразува света по свой образ и подобие.]

[*242] *Thomas Stamford Raffles, Late Lieut. Governor of Java: Java and its dependencies*, Лондон, 1817 г.]

[*243a] Уилям Кобет отбелязва, че в Англия всички обществени учреждения се наричат „кралски”, но затова пък имало „национален” дълг.]

[*245] *Eden, The State of the Poor*, том II, гл. I, стр. 421 (420, 422)]

[*248] Изразът „работещи бедни” се среща в английските закони от момент, когато класата на наемните работници става значителна. Тези „работещи бедни” са противоположност, от една страна, на „неработещи бедни”, просяци и т.н., от друга страна, на онези работници, които още не са оскубани кокошки, а собственици на своите средства на труда. От законите изразът „работещи бедни” е минал в политическата икономия, като почнем от Кълпепър, Й. Чайлд и т.н. до А. Смит и Идън. От това се съди за добросъвестността на „отвратителния политически лицемер” Едмънд Бърк, когато той обявява израза „работещи бедни” за „отвратително политическо лицемерие”. Този сикофант, платен от английската олигархия, играл роля на романтик спрямо френската революция — също както в началото на амери-

канските смутове, когато бил плащан от североамериканските колонии, играл роля на либерал спрямо английската олигархия — бил ординерен буржоа до мозъка на костите: „Законите на търговията са закони на природата и следователно — божии закони.” (E. Burke, Thoughts and Details on Scarcity, стр. 31, 32) Не е чудно, че той, верен на Божиите и природни закони, винаги се продавал на най-изгодния пазар! В съчиненията на свещеник Тъкър — бил поп и тори, но иначе порядъчен човек и добър икономист — намираме твърде добра характеристика на този Едмънд Бърк, през времето на неговия либерализъм. При позорната безхарактерност, която господства в днешно време и най-раболепно вярва в законите на търговията, дълг е пак и пак да се заклеймяват Бърковците, които се различават от своите приемници само по едно — по своя талант!]

[*254 Малкото проблясъци на Уейкфийлд за същността на самите колонии били напълно предвидени от Мирабо-баща, от физиократите, а и още по-рано и от английски икономисти.]

[*255 По-късно тя става временна необходимост в международната конкуренция. Но каквито и да бъдат нейните мотиви, последиците ѝ остават все същите.]

[*256 „Негърът е негър. Само при известни условия той става роб. Машината за предене на памук е машина за предене на памук. Само при известни условия тя става капитал. Откъсната от тези условия, тя също тъй не е капитал, както и златото не е само по себе си пари или захарта не е сама по себе си цена на захарта... *Капиталът е обществено производствено отношение.* Той е историческо производствено отношение.” (Karl Marx, Lohnarbeit und Kapital, в „*Neue Rheinische Zeitung*”, №266 от 7 април 1849 г.)]

[*257 E. G. Wakefield, England and America, том II, стр. 33]

[*258 Пак там, том I, стр. 17, 18]

[*259 E. G. Wakefield, England and America, том I, стр. 18]

[*260 Пак там, стр. 42, 43, 44]

[*261 Пак там, том II, стр. 5]

[*262] „За да бъде елемент на колонизация, земята не само трябва да бъде необработена, но трябва да е обществена собственост, която да може да бъде превърната в частна.” (пак там, том II, стр. 125)]

[*265] *E. G. Wakefield, England and America*, том II стр. 116]

[*266] Пак там, том I, стр. 131]

[*267] Пак там, том II, стр. 5]

[*268] *Merivale, Lectures on colonization etc.*, том II, стр. 235—314. Дори кроткият вулгарен икономист и привърженик на свободната търговия Молилари казва: „В колониите, в които робството е премахнато, без да е бил заместен принудителният труд със съответно количество свободен труд, е било наблюдавано обратното, което всеки ден се извършва пред очите ни. Простите работници от своя страна експлоатирани индустриалните капиталисти, като изисквали от тях заплати, съвсем непропорционални към онзи законен дял, който им се падал от продукта. Тъй като плантаторите нямали възможност да получават за своята захар задоволителна цена, за да могат да покриват по-качването на работната заплата, те били принудени да покриват разликата най-напред от своите печалби, а после и от самите свои капитали. По такъв начин мнозина плантатори били разорени, а други спрели предприятията си, за да избягнат разорение... Без съмнение, по-добре е да пропадат натрупани капитали отколкото цели поколения хора (колко великодушно от страна на Молилари!); но не е ли по-добре да не пропадат нито едните, нито другите ?” (*Molinari, Etudes Economiques*, стр. 51, 52) Господин Молилари, господин Молилари! А какво ще стане с десетте божии заповеди, с Моисей и пророците, със закона за търсенето и предлагането, ако в Европа предприемачът може да намалява законния дял на работника, а в Западна Индия, обратно, работникът да намалява „законния дял” на предприемача! И кажете, моля, що за „законен дял” е тоя, който според вашето признание европейският капиталист не плаща всекидневно? На г. Молилари страшно му се иска, в колониите, където работниците са толкова „прости”, че „експлоатират” капиталиста — той с полицейски мерки да пусне в правилен ход закона за търсенето и предлагането, който иначе действувал автоматично.]

[*269] *Wakefield, England and America*, том II, стр. 52]

[\[*270\]](#) Пак там, стр. 191, 192]

[\[*272\]](#) „Благодарение на присвояването на земя и капитали, добавяте вие, човек, който има само своите ръце, намира работа и добива доход... напротив, само на индивидуалното присвояване на земя се дължи това, че има хора, които притежават само своите ръце. Ако турите един човек в празно пространство, вие му отнемате въздуха. Също тъй постъпвате, когато завземате земята... То е равносилно на това, да го турите в празно пространство, лишено от всяко богатство, за да не може да живее другояче освен според вашата воля.” (*Colins, L'Economie Politique etc.*, том III, стр. 268—27)]

[\[*273\]](#) Wakefield, England and America, том II, стр. 192]

[\[*274\]](#) Пак там, стр. 45]

[\[*275\]](#) Щом Австралия станала своя собствена законодателка, издала благоприятни за преселниците закони, но на пътя им се изпречва извършеното вече от англичаните разпродаване на земите на безценица. „Първата и най-важна цел, към която се стреми новият поземлен закон от 1862 г., е да създаде по-големи облекчения за заселване на народа.” („*The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands*”, Лондон, 1862 г.)]

[\(горе\)](#)

[КЪМ ВТОРИ ТОМ НА "КАПИТАЛЪТ"](#)

[КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ](#)

[АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА](#)

[\(горе в дясната странична лента има абонаментна форма\)](#),
когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение